

ONTWERPKRACHT

Verkenning naar de veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling

Johan Snel, juli 2014

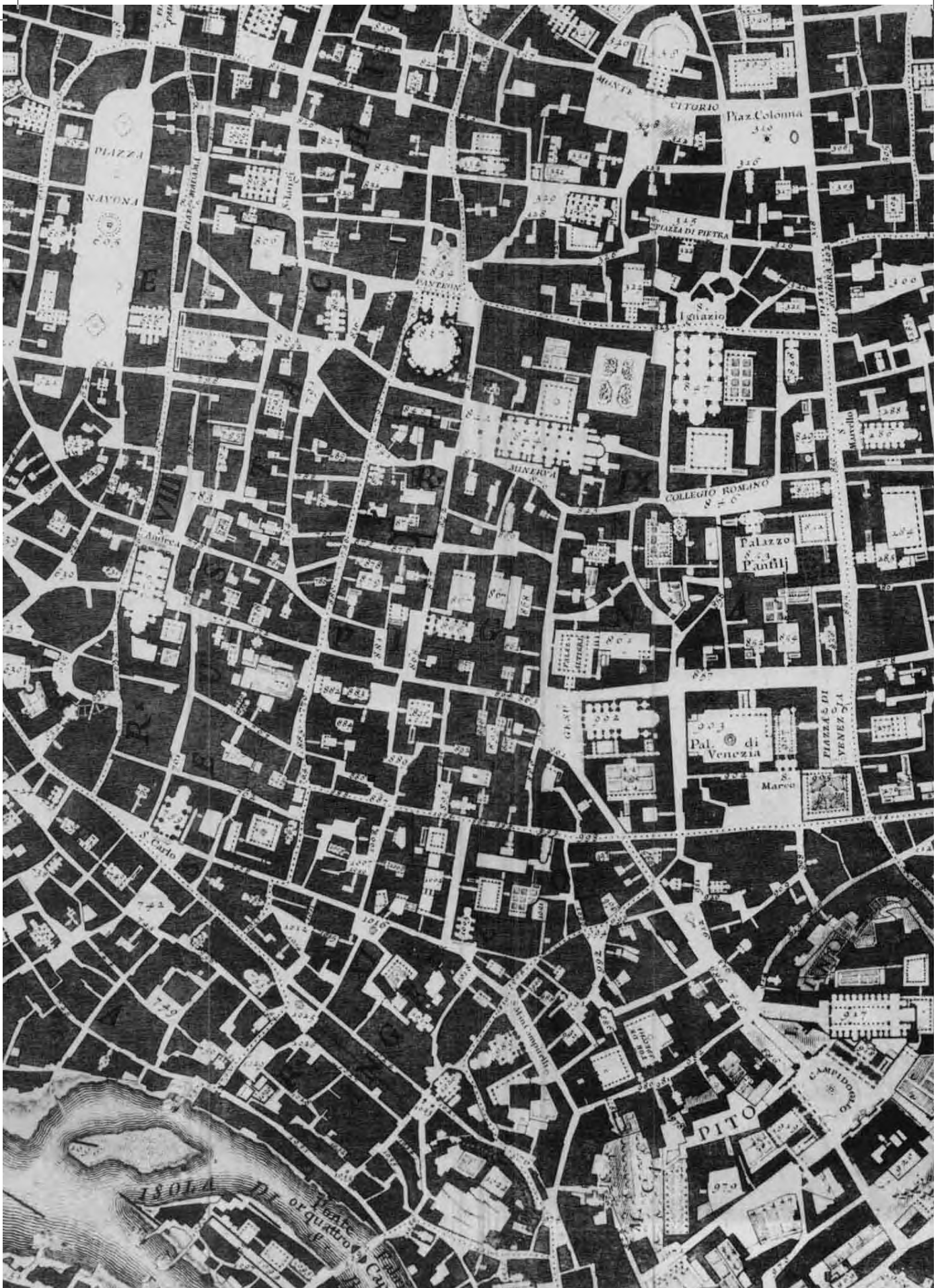
ONTWERPKRACHT

Verkenning naar de veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling

Johan Snel, juli 2014

Scriptiebegeleider: Agnes Franzen

MCD 10

De kracht van een kaart; de Nolli kaart van Rome. Niet alleen de straten en pleinen zijn als publieke ruimte getekend, maar ook de interieurs van publieke gebouwen.

VOORWOORD

In de snel veranderende wereld waarin er aan gebiedsontwikkelingen gewerkt wordt zie ik de rol van de stedenbouwkundig ontwerper veranderen. De huidige tijd stelt andere eisen aan de ontwerper en vraagt om andere vaardigheden. Ik maak dit in de praktijk van dichtbij mee. Tijdens de twee jaar van studie aan de MCD merkte ik bij mezelf een fascinatie ontstaan naar de rol van het ontwerp en de stedenbouwkundig ontwerper in de actuele praktijk en de nieuwe tijd van nu en morgen. Dit bracht me tot het onderwerp van mijn scriptie.

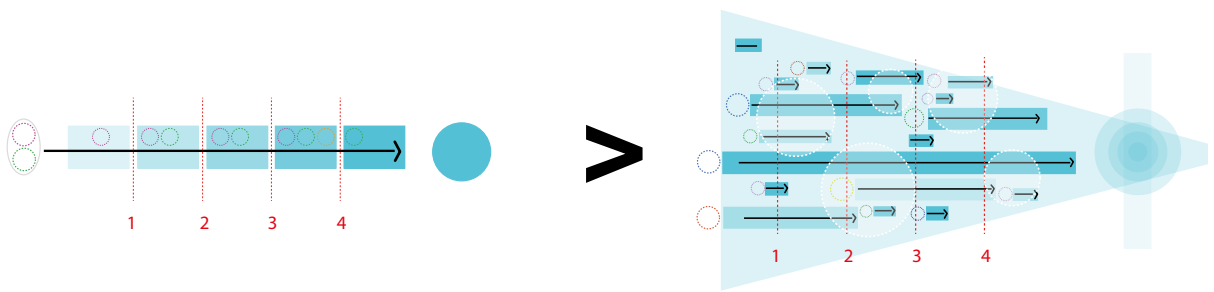
Al tijdens mijn studie stedenbouw aan de Academie van Bouwkunst ging het me niet alleen om het ontwerp zelf, maar juist ook hoe je “het voor elkaar krijgt”. Natuurlijk is het belangrijk om als stedenbouwkundig ontwerper een mooi ontwerp te maken of een ruimtelijke ingreep voor te kunnen stellen, maar ik denk steeds meer dat het cruciaal is bezig te zijn met de vraag hoe je ervoor kunt zorgen dat je andere partijen met uiteenlopen de belangen mee krijgt en vanuit de inhoud kunt binden. Een praktijkobservatie gaf het inzicht dat er verschillende “soorten” ontwerpers zijn en dat niet elke ontwerper geschikt is voor elke opgave. Daarnaast werk je als stedenbouwkundig ontwerper vanuit verschillende posities aan stedelijke gebiedsontwikkelingen dit kan zowel vanuit publieke, private of vanuit een ontwerp bureau zijn. Dit bracht me bij het thema van de rol van waaruit de stedenbouwkundige ontwerper vanuit zijn vakgebied, kennis en vaardigheden kan bijdragen aan stedelijke ontwikkeling. Als het gaat over projecten dan gaat het me vooral over stedelijke gebiedsontwikkelingen.

Vanuit de praktijk en de eerste oriëntatie op een afstudeeronderwerp viel het me op dat ontwerpers moeite hebben om te benoemen op welke manier je een bepaalde opgave gaat aanpakken. Het lijkt dat veel op gevoel gaat en dat intuïtie een belangrijk onderdeel is van het ontwerpproces.

Deze observaties en praktijkervaringen brachten me een paar jaar geleden tot het besef dat het voor mezelf noodzakelijk was om mijn kennis te verbreden en meer te willen weten van achtergronden en methoden die meer inzicht en grip op het proces van binnenstedelijke gebiedsontwikkeling zouden kunnen geven.

Dit is voor mij de reden geweest om met de MCD te beginnen, inmiddels twee jaar geleden. Zo sta ik nu aan het eind van deze periode van twee jaar MCD. Het was een hectische en bijzondere periode; zowel thuis, op het werk, als tijdens de studie. De tijd is omgevlogen en heeft veel gebracht. Een mooie groep mensen die vanuit heel Nederland op heel verschillende manieren betrokken zijn bij gebiedsontwikkeling. In de colleges en de discussie is er veel van elkaar geleerd en heb ik een beter begrip gekregen van de situatie van waaruit ieder aan gebiedsontwikkeling werkt, of het nu vanuit het perspectief van een gemeente, provincie, corporatie of een ontwikkelaar is.

Deze scriptie had ik niet alleen kunnen maken. Veel mensen hebben me geholpen, door me te wijzen op relevante theorieën en praktijkvoorbeelden. Maar ook de vele gesprekken met collega's en vakbroeders die altijd met me mee wilden denken gaven richting aan dit onderzoek. Het is mooi om te merken dat alle ontwerpers mee wilden denken, en dat de rol van het ontwerp in gebiedsontwikkeling zo actueel is.

Het procesmodel als beschrijving van het veranderende proces van stedelijke gebiedsontwikkeling

Mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in de actuele praktijk

SAMENVATTING

Dit onderzoek richt zich op de veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper in de huidige praktijk van stedelijke gebiedsontwikkeling. Vanuit veranderingen en trends die van invloed zijn op de actuele praktijk van gebiedsontwikkeling, wordt onderzocht welke mogelijke rollen de stedenbouwkundig ontwerper zou kunnen spelen in het proces. Het proces wordt hierbij opgevat als manier waarop er door verschillende partijen gewerkt wordt aan de (totstandkoming van) een project. Het gaat dan om het maken van plannen, het nemen van besluiten door partijen en het afstemmen van de verschillende belangen op elkaar. De overtuiging is dat de huidige praktijk uit andere opgaven bestaat dan een aantal jaren geleden en die opgaven ook binnen een ander proces tot stand komen. Het vertrekpunt is dat de veranderende werkelijkheid impact heeft op de manier waarop de stedenbouwkundige een rol kan spelen in het proces. Naast gevolgen voor de rol heeft dit ook gevolgen voor de instrumenten die de stedenbouwkundig ontwerper op verschillende momenten in het proces kan inzetten.

De doelstelling van dit onderzoek is:

Het verkrijgen van meer inzicht in de veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling.

De hypothese is dat het vergroten van het inzicht in de veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling kan bijdragen aan de effectiviteit waarmee het ruimtelijk ontwerp wordt ingezet. Het vergroten van het inzicht in de veranderende wereld, de gevolgen hiervan voor het proces waarbinnen gebiedsontwikkeling tot stand komen en de mogelijke rollen die de stedenbouwkundig ontwerper hierin kan hebben, vormen de kern van het onderzoek. Het onderzoek kan ontwerpers helpen bewuster een rol in het proces te kiezen of te gaan spelen en opdrachtgevers helpen om ontwerpers bewuster op een bepaald moment in het proces in te zetten. Ook wordt de manier waarop het ontwerpproces werkt en hoe dit zich verhoudt tot het proces van gebiedsontwikkeling onderzocht. Het is een pleidooi voor de inzet van meer ontwerpkracht in gebiedsontwikkeling. Dit betekent dat er niet alleen wordt ingezet op het concrete product (een ontwerp, een plan) maar ook en wellicht ook meer op de mogelijke andere rollen die de ontwerper kan spelen in het proces.

De centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek is:

Wat zijn mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in het veranderende proces van stedelijke gebiedsontwikkeling?

Om dit te kunnen onderzoeken is er verkennend onderzoek ingezet, waarbij literatuuronderzoek is gecombineerd met interviews met praktijkexperts. Vanuit dit onderzoek is een theoretisch kader ontstaan, een analysemodel. Dit analysemodel bestaat uit een procesmodel en een beschrijving van mogelijke rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper in het actuele proces. Deze twee onderdelen van het analysekader zijn vervolgens getoetst in een drietal praktijkcases. Dit heeft tot conclusies en aanbevelingen geleid.

Veranderende wereld

De praktijk van gebiedsontwikkeling verandert snel en dit is van grote invloed op de rol van de stedenbouwkundig ontwerper. Literatuur en verkennende gesprekken laten economische en sociaal maatschappelijke veranderingen en trends zien, waaruit een andere praktijk van stedelijke gebiedsontwikkeling ontstaat. Afgelopen jaren maken we een transitie door van een op groei gerichte manier van werken naar een werkelijkheid met nauwelijks of zeer beperkte economische groei (o.a. de Klerk, 2011; Buitelaar en Hajer, 2011). Daarnaast verloopt de bevolkingsgroei minder gelijkmatig. Er ontstaan meer verschillen tussen regio's in Nederland, de grootste bevolkingsgroei vindt met name in de steden plaats. Hiermee zijn stedelijke gebiedsontwikkeling en stedelijke transformatie processen een actuele opgave, een ander plan is nodig.

Verder zijn er grote veranderingen zichtbaar in de communicatie. De razendsnelle opkomst van social media en digitalisering maken dat we steeds meer leven in een beeldcultuur. Vanuit social media is het voor mensen steeds makkelijker om elkaar te vinden en vanuit een netwerk actief betrokken te zijn bij gebiedsontwikkelingen. Bewoners en bedrijven nemen vaker zelf actief het heft in eigen hand en willen zelf actief vormgeven aan hun eigen woonomgeving. Zo zien we een groei van het aantal betrokken en typen partijen in het proces van gebiedsontwikkeling.

Tegen deze ontwikkelingen zien we ook een verschuiving in het aantal betrokken partijen bij stedelijke gebiedsontwikkeling. In de tijden van forse groei ontstonden op vele plekken in Nederland veel publiek private samenwerkingen tussen overheden en marktpartijen die de transformatie van complete stukken stad vorm gaven. De huidige realiteit is er een waarbij de financiële risico's voor partijen groter zijn, omdat er minder vraag is en minder kapitaal beschikbaar is. Traditionele partijen zoeken naar een nieuwe rol in het proces en er ontstaat op veel plekken aandacht voor het meer toelaten van andere partijen met initiatieven, zowel particulier als privaats.

Het toenemend aantal betrokken partijen en de toenemende onzekerheden leiden tot een complexere, meer procesgerichte manier van werken in stedelijke gebiedsontwikkeling. Dit wordt nog versterkt door politieke onzekerheden en de opkomst van lokale partijen. Deze veranderingen vragen ook van de stedenbouwkundig ontwerper een herbezinning op zijn rol in het proces.

Van project naar proces

Vanuit het inzicht dat stedelijke gebiedsontwikkeling zich af spelen in een complexe context heeft dit ook betekenis voor de manier waarop projecten worden aangestuurd. Binnen een meer complexe werkelijkheid waarbinnen gebiedsontwikkeling tot stand komt voldoet een projectmatige sturing van het project steeds minder. Gebiedsontwikkeling is steeds minder een project maar een proces; een proces van lange adem.

Stelling hierbij is dat vanuit deze procesmatige aanpak het verloop en de uitkomst van het proces in grote mate wordt bepaald door de betrokken partijen en de manier waarop die met elkaar omgaan (Teisman, 2013). De kracht van een verleidelijk perspectief of een stip op de horizon is in deze procesmatige manier van werken cruciaal. Je moet samen iets willen, en er moet een gevoel van urgentie bij partijen zijn. We spreken hier over een verschuiving, omdat ook in een procesgerichte manier van werken er altijd onderdelen zijn die op een projectmatige manier aangepakt kunnen worden, zoals het uitvoeren van een bepaald onderzoek.

Dit inzicht is voor de rol van de stedenbouwkundig ontwerper van groot belang. Een beter begrip van het proces waarin gewerkt wordt, maakt het mogelijk verschillende rollen te spelen en specifieke instrumenten op bepaalde momenten in het proces in te kunnen zetten. Dit vraagt van de stedenbouwkundig ontwerper meer inzicht in en begrip voor het procesverloop, de manier waarop besluitvorming plaatsvindt en de betrokken partijen en hun belangen.

Het ontwerpproces

Vanuit het inzicht dat stedelijke gebiedsontwikkeling binnen een meer procesmatige manier van werken tot stand komt, is het ontwerpproces onderzocht. Hoe werkt een ontwerper en binnen wat voor proces komt een ontwerper tot een ontwerp?

In zijn algemeenheid wordt het ontwerpproces als een zoekend iteratief proces gezien. In de wetenschappelijke literatuur worden twee verschillende modellen beschreven voor het ontwerpproces. Het model van Rational Problem Solving en daarnaast het model van Reflective Practitioner (Dorst, 1997).

Het inzicht ontstaat dat een reflectieve, communicatieve manier van werken essentieel is om in het proces van gebiedsontwikkeling effectief te kunnen zijn. Inzicht in deze twee modellen kan goed werken in de relatie tussen ontwerper en opdrachtgever. In de huidige praktijk is een combinatie mogelijk van beide modellen, waarbij er binnen een reflectief proces toch vormen van rationeel sturen mogelijk zijn.

Naast deze twee modellen is duidelijk geworden dat er een verschil bestaat tussen stedenbouwkundig ontwerp en andere ontwerpende disciplines, als bijvoorbeeld de architectuur. Hiervoor heeft de literatuur van George inzicht gegeven in begrippen first en second order design (George, 1997).

First order design gaat uit van een rechtstreekse relatie tussen de ontwerper en het object. Daarnaast is er sprake van een overzichtelijke relatie met de opdrachtgever. In dit idee geeft de ontwerper vorm aan het vooraf opgestelde programma van eisen.

Second order design wordt neergezet als manier van werken waarbij het gaat om het beïnvloeden van de decision environment, zoals George dit noemt. Er is geen rechtstreekse relatie met het object en er is sprake van een veelheid aan betrokken partijen. Waarbij op allerlei momenten en plekken besluiten worden genomen die van invloed zijn op het resultaat. De stedenbouwkundig ontwerper richt zich in dit concept vooral op het beïnvloeden van de condities, die uiteindelijk van invloed zijn op de concrete uitkomst.

Hieruit is het inzicht verworven dat de huidige procesmatige manier van werken in een complexere omgeving kenmerken heeft van de manier waarop een ontwerpproces wordt aangepakt.

De rol van de stedenbouwkundig ontwerper.

Er is literatuuronderzoek gedaan naar de beschrijving van de rol van de stedenbouwkundig ontwerper. In de beschrijving van de rol is een verschuiving zichtbaar van een klassieke ontwerpende rol, gericht op het vormgeven en begeleiden van de uitvoering naar een rol meer tussen de partijen. De actuele discussie over de rol van de ontwerper is in het onderzoek betrokken door gesprekken met praktijkexperts te voeren. In deze gesprekken worden verschillende type rollen genoemd. Opvallend is hierbij dat er geen eenduidige opvatting is onder ontwerpers wat mogelijke rollen zouden kunnen zijn. Uit het onderzoek ontstaat het inzicht dat de rol van de ontwerper in de huidige praktijk meervoudiger en diverser is geworden en er in algemene zin nog meer nadruk is komen te liggen op het integrerende vermogen.

Analysekader

Vanuit de theoretische inzichten is een analysekader ontwikkeld. Dit bestaat uit twee delen, een procesmodel waarin het veranderende proces van stedelijke gebiedsontwikkeling wordt geduid en een beschrijving van een zevental mogelijke rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper binnen dit proces.

Het procesmodel beschrijft een verschuiving van een meer uitvoeringsgerichte projectmatige benadering die past bij tijden van groei, naar een meer procesmatige aanpak die past bij een complexere wereld met veel onzekerheden en een onduidelijk einddoel. Dit procesmodel bestaat uit een aantal ingrediënten en vormt de achtergrond voor de beschreven rollen voor de ontwerper.

Naast dit procesmodel is vanuit het literatuuronderzoek en de verkennende gesprekken een zevental mogelijke rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper in de huidige praktijk beschreven.

Rol als intermediair.

Rol als toekomstverkenner

Rol als onderzoeker

Rol als visionair.

Rol als vormgever.

Rol als regisseur

Rol als ondernemer.

Veranderende rol in de praktijk

Het procesmodel en het rollenmodel vormen samen het analysekader waarmee een drietal praktijkcases zijn onderzocht. Drie stedelijke gebiedsontwikkelingen die al ruimte tijd lopen, zodat het procesverloop en de rol die de ontwerper hierin heeft gespeeld goed in beeld kon worden gebracht. De cases zijn, het Havenkwartier in Deventer, De Binckhorst in Den Haag en de Spoorzone in Delft.

Alle projecten laten een lange looptijd zien met binnen het proces een aantal duidelijk te onderscheiden momenten. Kenmerkend is het ontstaan van de projecten in tijden van ongeremde groei en torenhoge ambities. Grootse masterplannen, volledige transformatie van een gebied of hoog stedelijke complexe plannen, vanuit publiek-private samenwerking aangepakt. De ontwerper heeft in deze fase vooral de rol van vormgever of visionair om ambities op de stedelijke agenda te krijgen.

Vanuit de eerste visies laten de cases vervolgens een periode zien waarbij de ambities

uit de eerste plannen worden vastgelegd in bestuurlijk vast te stellen producten. Er ontstaan masterplannen en er worden gedetailleerde bestemmingsplannen gemaakt. Uitvoeringsgerichtheid is zichtbaar in de manier van werken, waarbij vanuit de eerste visie en het masterplan wordt doorgewerkt naar beeldkwaliteitsplannen en eerste deelprojecten worden voorbereid. In deze fase heeft de ontwerper een meer onderzoekende en analyserende rol.

Deze periode wordt ook gebruikt om meer in detail te onderzoeken wat de werkelijke betekenis van de eerste plannen is; wat houdt de ambitie nu concreet in? Tussen 2006 en 2010, rondom de crisis, treedt in alle projecten een moment van herbezinning op. De (financiële) haalbaarheid staat onder druk en sociaal maatschappelijke protesten zetten de haalbaarheid van de projecten verder onder druk. Dit zorgt voor een toenemend risico voor de betrokken partijen, waardoor in alle gevallen de publiek private samenwerking stopt. Het gevolg is dat de gemeente weer regie neemt over de plannen en er opnieuw ambitie documenten voor de drie cases worden gemaakt. Centraal hierin staan de werkelijke ambities voor de stad. Hier hoort soms ook een proces van afwaarderen bij, omdat er vanuit de PPS al veel gronden zijn aangekocht. In deze periode verschilt de rol van de ontwerper, van nauwelijks een rol in Deventer tot meer onderzoekende en verkennende rollen in Delft en Den Haag.

Vanuit de periode van herbezinning ontstaat een nieuw, meer flexibele ingestoken plan voor de ontwikkeling. Vanuit eigendommen of de betekenis van de plek is het voor de gemeente cruciaal om door te gaan. De plannen worden meer flexibel van karakter en meer uitnodigend naar initiatiefnemers toe. Er worden hier verschillen zichtbaar hoe gemeenten in de plannen omgaan met initiatieven. De ontwerper heeft in deze fase meer een rol als intermediair tussen de verschillende partijen om mensen, initiatieven en plek bij elkaar te krijgen. Daarnaast is er de afgelopen periode een meer ondernemende rol van de ontwerper zichtbaar.

Conclusie

De beschreven veranderingen in het proces waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt laten een veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper zien. Uit het literatuuronderzoek en de analyse van de praktijkcases wordt duidelijk dat met name economische en sociaal maatschappelijke ontwikkelingen van betekenis zijn voor veranderingen in de rol van de ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. In dit proces is een verschuiving zichtbaar van een meer projectmatige manier van werken uit de tijd van voor de crisis van 2008 naar een meer procesmatige manier van werken in de huidige meer complexe praktijk waarbij verschillende partijen met uiteenlopende belangen betrokken zijn. Deze verschuiving wordt herkend in de gesprekken met praktijk experts, zien we terug in het literatuuronderzoek en is ook zichtbaar in de analyse van de praktijkcases. Deze verschuiving in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling is van invloed op de rol van de stedenbouwkundig ontwerper. Ook de rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces lijkt te verschuiven, van een overwegend doelgerichte, vormgevende rol met een focus op uitvoering naar een meervoudige, meer diverse rol met een sterkere nadruk op het vermogen om verschillende belangen, inhoud en partijen te integreren. Deze integrerende rol is voor de ontwerper niet nieuw, maar vraagt in de huidige praktijk wel om specifieke vaardigheden en instrumenten om effectief bij te kunnen dragen aan het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. Naast de nadruk op een integrerende rol zien we ook nieuwe rollen voor de ontwerper opkomen, afhankelijk

van het type project en het moment in het proces. Zo is de ondernemende rol die de ontwerper kan spelen in het proces een nieuwe rol die vanuit de veranderende wereld en het teruglopen van werk is ontstaan. Dit laat het diverser worden van de rol van de ontwerper goed zien. De analyse van de praktijkcases laat ook zien dat de rol van de ontwerper per moment in het proces kan verschillen. Bepaalde fases of momenten in het proces vragen om een bepaalde rol of een specifieke vaardigheid van de ontwerper.

Het procesmodel als onderdeel van het analysekader wordt door de praktijkexperts herkend en is terug te vinden in de analyse van de praktijkcases. De conclusie hierbij is dat het actuele meer complexe proces waarbinnen gebiedsontwikkelingen tot stand komen veel kenmerken heeft van een reflectieve manier van werken en minder rationele kenmerken heeft. Dit vraagt van de betrokken partijen om een andere manier van werken en leidt tot het inzicht dat een reflectieve, onderzoekende manier van werken, kenmerkend voor de werkwijze van ontwerpers, van toegevoegde waarde kan zijn in het proces.

Het tweede onderdeel van het analysekader bestaat uit een zevental mogelijke rollen die de stedenbouwkundig ontwerper kan spelen in het huidige proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. Deze rollen worden in de gesprekken met praktijkexperts herkend. Het denken vanuit de rol die de ontwerper in het proces kan spelen, is zowel voor de ontwerper zelf als voor de opdrachtgever van belang.

In de huidige praktijk waarbij een rationele projectmatige manier van werken plaats maakt voor een proces waarbij intuïtie en het kunnen reageren op onverwachte omstandigheden zijn een onderzoekende open houding en ervaring belangrijk om om te kunnen gaan met onzekerheid. Projectmanagers en opdrachtgevers kunnen leren van de manier waarop stedenbouwkundig ontwerpers intuïtief en onderzoekend werken, en tegelijkertijd zijn methoden uit het project- en procesmanagement voor de stedenbouwkundig ontwerpers relevant.

Aanbevelingen

Naast bovenstaande conclusies wordt er in dit onderzoek tot slot een pleidooi gehouden voor de inzet van meer ontwerpkracht in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. De huidige praktijk waarbij er meer aandacht is voor een organische, spontane manier van werken aan projecten en er een toenemend aantal partijen betrokken is kan leiden tot een versnippering van ideeën en initiatieven en het verlies van samenhang en betekenis op een hoger schaalniveau. De inzet van Ontwerpkracht is hierbij het

vermogen om mogelijke toekomst voor te stellen, ruimtelijke voorstellen te doen en het vermogen om de belangen van verschillende partijen te integreren in een inspirerende visie. Dit levert een belangrijke bijdrage aan een procesmatige benadering van de complexe actuele praktijk.

De stedenbouwkundig ontwerper is tot slot in staat om het ontwerp met communicatieve betekenis in te zetten waardoor het van strategische betekenis in een proces kan zijn. Vandaar een pleidooi voor het vergroten van de inzet van ontwerpkracht in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling.

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	7
1 Introductie	17
1.1 Een veranderende wereld	17
1.2 Veranderende rol van de ontwerper?	19
1.3 Doel en vraagstelling	19
1.4 Afbakening en begrippen	20
1.5 Onderzoeksmethode	22
2 Theoretisch kader	27
2.1 Veranderende context van stedelijke gebiedsontwikkeling	29
2.2 Ruimtelijk ontwerp in historisch perspectief	37
2.3 Veranderingen in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling	46
2.4 Het ontwerpproces	53
2.5 De rol van de stedenbouwkundig ontwerper	60
3 Analyse kader	71
3.1 Procesmodel stedelijke gebiedsontwikkeling	71
3.2 Mogelijke rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper	77
4 Veranderende rol in de praktijk	83
4.1 Havenkwartier Deventer	85
4.2 Binckhorst Den Haag	97
4.3 Spoorzone Delft	107
4.4 Reflectie op de praktijkcases	117
5 Conclusie en aanbevelingen	121
5.1 Conclusies	121
5.2 Aanbevelingen	128
5.3 Ruimtelijke instrumenten	129
5.4 Evaluatie	135
Bronnen	137

Hoofdstuk 1

INTRODUCTIE

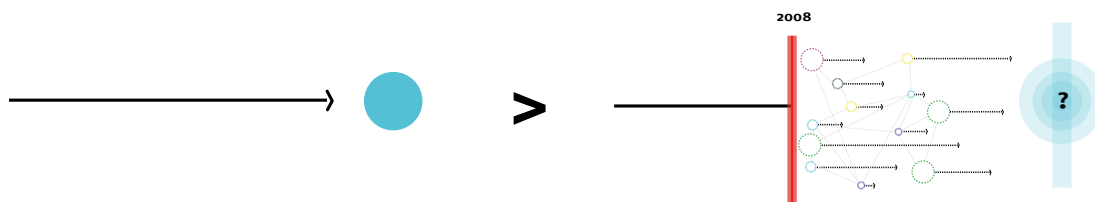
1.1 Een veranderende wereld

Er is in korte tijd veel veranderd in gebiedsontwikkelingen. Het vakgebied is sinds 2008 ingrijpend veranderd. Het wegvallen van de vraag naar woningen en commercieel vastgoed, de onzekerheden en een tekort aan financiële middelen en strengere bancaire eisen maken dat gebiedsontwikkelingen zichzelf opnieuw aan het uitvinden zijn. Daarnaast wordt het samenwerken met verschillende partijen en het uitgaan van de vraag in plaats van het creëren van aanbod steeds belangrijker. Betrokken partijen binnen gebiedsontwikkelingen zowel overheden, marktpartijen als adviseurs zijn op zoek naar hun rol in deze veranderende praktijk. Daarnaast lijkt de focus in projecten te verschuiven van stadsuitbreiding naar de transformatie van de bestaande stad. Tot slot zijn sociaal maatschappelijke veranderingen, waarbij de burger steeds meer zelf actief wil bijdragen aan het vormgeven van zijn eigen woonomgeving, cruciaal voor de context waarbinnen gebiedsontwikkelingen tot stand komen (Deloitte et al, 2011; PBL et al, 2012).

Zo lijkt er een einde te komen aan het na oorlogse tijdperk waarin de ruimtelijke ordening in het teken stond van het vormgeven aan groei (o.a. Witsen, 2013; Rydyn, 2013; de Klerk, 2011 en Buitelaar en Hajer, 2011). Naast het stilvallen van de economische groei krijgt Nederland ook te maken met een minder snel groeiende bevolking. Verschillen tussen delen binnen Nederland zullen groter worden. De laatste cijfers van het CBS laten een trek naar de stad zien en tegelijkertijd krimp in andere delen van het land (www.Cbs.nl). De verschillen tussen regio's en steden onderling lijken zo groter te worden. Een context waarbinnen de ruimtelijke opgaven waar we voor staan ook minder eenduidig zijn, en vaker in bestaand stedelijk gebied zullen liggen. Er lijkt zo een eind te komen aan de periode van wederopbouw.

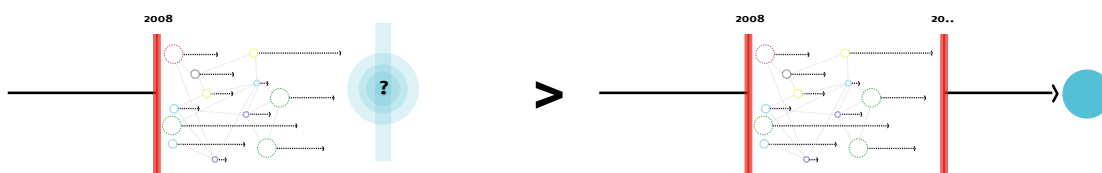
Tegen deze achtergronden zoeken partijen naar hun rol in de veranderende context. Zowel publieke als private partijen zijn volop bezig hun bedrijfsprocessen en organisaties aan te passen aan de veranderende wereld. Centraal staat hierbij de vraag welke rol partijen nog kunnen of moeten spelen in het proces van gebiedsontwikkeling. Een veranderende context van gebiedsontwikkeling vraagt ook om een andere rol van de stedenbouwkundig ontwerper. In de huidige praktijk wordt er steeds vaker gesproken over een meer flexibele manier van het maken van ruimtelijke plannen (o.a. PBL et al, 2012). Niet langer zijn dichtgetimmerde ruimtelijke eindplannen de basis voor samenwerkingsvormen en contracten. Er lijkt een groeiende behoefte aan ruimtelijke plannen die minder vastleggen en meer openheid bieden om in te kunnen spelen op onvoorziene omstandigheden en ook meer invloed van buiten toe kunnen laten. (zie bijvoorbeeld gebiedsontwikkeling.nu, De Zeeuw, 2011, PBL et al, 2012).

Teisman stelt als bestuurskundige tegen deze achtergronden dat het ruimtelijke plan als uitvoeringsschema zijn sturende werking verliest en dat het succes van een project vooral afhangt van de kwaliteit van de interacties tussen partijen en het vermogen om te reageren op onvoorziene omstandigheden (Teisman, 2013). Pas achteraf is het mogelijk om te construeren welke momenten bepalend zijn geweest voor het succes van een project. In deze proces georiënteerde aanpak is het schetsen van een verleidelijke visie als perspectief voor het handelen in een complex netwerk van groot belang. (Teisman, 2013, Klijn, 2012).

Veranderende praktijk; van een uitvoeringsgericht projectgestuurd proces...

..naar een meer zoekend complex proces vol onzekerheden.

Veranderende praktijk als nieuwe werkelijkheid in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling...

..of slechts een tijdelijke situatie van verwarring en onzekerheid?

1.2 Veranderende rol van de ontwerper?

Binnen een veranderende context waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt, ligt het onderzoek in de vraag welke rol de stedenbouwkundig ontwerper in dit proces kan spelen. Een ander ontwerpproces met meer onzekerheden vraagt om andere vaardigheden van de stedenbouwkundig ontwerper om succesvol te kunnen blijven handelen in ruimtelijke projecten (Klooster et al, 2012, Schrijnen in Hulsbergen, 2005).

Vanuit deze achtergronden gaat mijn scriptie over de veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. Het vergroten van dit inzicht kan bijdragen aan een effectievere inzet van het ruimtelijk ontwerp in gebiedsontwikkelingen voor zowel de stedenbouwkundig ontwerper als de opdrachtgever.

1.3 Doel en vraagstelling

De introductie maakt duidelijk dat de context waarin gebiedsontwikkelingen tot stand komen sterk veranderd is in de afgelopen jaren. Dit heeft betekenis voor de rol van de stedenbouwkundig ontwerper. Vanuit de literatuur en een aantal eerste verkennende gesprekken met praktijkexperts over het onderwerp ontstaat een beeld waarbij kennis over de rol die de stedenbouwkundig ontwerper in het huidige proces van stedelijke gebiedsontwikkeling kan spelen lijkt te ontbreken. Het vergroten van het inzicht in het ontwerpproces en mogelijke rol die de stedenbouwkundig ontwerper in het proces kan spelen is actueel en van belang. (o.a. Klooster et al, 2012, Teisman, 2013). Het vakgebied zelf lijkt ook zoekend naar een nieuwe betekenis die het ontwerp kan spelen in projecten (o.a. Palmboom, 2014; Franzen et al, 2011).

Doelstelling:

Het verkrijgen van meer inzicht in de veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling.

Er zijn drie factoren waarom dit belangrijk kan zijn. Als eerste is het van belang om de stedenbouwkundig ontwerper en het ruimtelijk ontwerp effectiever in te kunnen zetten in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. Naast de vraag welke rol de ontwerper op verschillende momenten van het proces kan spelen speelt ook de vraag welke instrumenten de stedenbouwkundig ontwerper kan inzetten. Ten tweede kan het opdrachtgevers helpen om het ontwerp binnen een proces effectiever in te kunnen zetten en een betere opdrachtgevers rol te vervullen. Ten derde kan het stedenbouwkundig ontwerpers helpen effectiever te handelen in een proces. Dit om te komen tot een betere kwaliteit van het plan. Vanuit deze probleemstelling en het doel geeft de centrale onderzoeksvraag richting aan het onderzoek.

Centrale onderzoeksvraag:

Wat zijn mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in het veranderende proces van stedelijke gebiedsontwikkeling?

Vanuit deze centrale onderzoeksvraag zijn verschillende deelvragen relevant om te onderzoeken, om vanuit de verkregen inzichten vervolgens de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden.

Deelvragen:

- Welke actuele ontwikkelingen zijn van invloed op het proces waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt?
- Wat zijn kenmerken van het ontwerpproces?
- Welke rollen worden voor de stedenbouwkundig ontwerper in de literatuur omschreven?
- Welke rol speelde de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van gebiedsontwikkeling tot het intreden van de crisis in 2008, en welke veranderingen zijn daarna zichtbaar?
- Welke aanbevelingen zijn er te doen om de stedenbouwkundig ontwerper effectiever in te zetten in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling.

1.4 Afbakening en begrippen

Centraal in deze scriptie staan de begrippen (stedelijke) gebiedsontwikkeling, (ontwerp)proces en stedenbouwkundig ontwerper.

Stedelijke gebiedsontwikkeling

In de literatuur wordt op verschillende manieren gesproken over het begrip gebiedsontwikkeling. Op verschillende momenten is door verschillende auteurs een definitie gegeven van het begrip gebiedsontwikkeling. Interessant is de manier waarop de definitie en omschrijving van het begrip in de tijd verandert en de nadruk op de onderdelen die relevant worden gevonden binnen gebiedsontwikkeling verschuift.

“Gebiedsontwikkeling staat voor een manier van werken waarbij overheden, private partijen en andere betrokkenen in een gebied tot integratie komen van planvorming en ruimtelijke investeringen met als uiteindelijke resultaat de uitvoering van ruimtelijke projecten.”

(Winsemius, P, 2006)

“Bij gebiedsontwikkeling wordt het gebied opnieuw ingevuld waarbij verschillende functies zoals infrastructuur, wonen, werken en recreatie in onderlinge samenhang worden gerealiseerd. Belangrijke aspecten hierin zijn, de integraliteit van de opgave en de uitvoering, de aanwezigheid van urgenties, ambities en condities om aan de slag te gaan, die worden gedeeld door de betrokken partijen, vaak publiek én privaat.”

(VROM, 2009)

“Bij gebiedsontwikkeling staan de aan een gebied gerelateerde maatschappelijke opgaven centraal en is participatie van belanghebbenden en marktpartijen vanzelfsprekend. Overheden stellen voorwaarden en marktpartijen, bewoners en gebruikers krijgen binnen die voorwaarden het recht van initiatief. De kwaliteit van de leefomgeving is een gedeelde verantwoordelijkheid en ook een gedeeld belang van publiek, privaat en particulier.”

(Rooy, van, P.; Luin, van, A.; Dil, E, 2009)

“Gebiedsontwikkeling is een op consensus gerichte werkwijze in het omgaan met complexiteit, netwerken, dynamiek, posities en opvattingen en in het verbinden van de meest uiteenlopende waarden. Het is een gezamenlijke betekenisgeving aan de ruimte en, anders dan de klassieke ruimtelijke ordening, vooral een sociaal-culturele opgave die zich ruimtelijk manifesteert. Gebiedsontwikkeling komt pas in beeld als projectontwikkeling en programmamanagement ontoereikend zijn. Gebiedsontwikkeling is een

langjarig proces, gericht op het realiseren van een stip op de horizon die vanuit het proces steeds concreter wordt.” (Van Rooy, 2009)

*“Gebiedsontwikkeling is de kunst van het verbinden van functies, disciplines, partijen, belangen en geldstromen met het oog op de (her)ontwikkeling van een gebied met als doel het creëren van waarde.”
(De Zeeuw/ Stroink)*

*“Gebiedsontwikkeling heeft tot doel een groter gebied met meerdere locaties en functies te veranderen opdat commerciële en/ of maatschappelijke meerwaarde ontstaat. De veranderingen gaan gepaard met (risicodragende) investeringen in grond en gebouwen.”
(De Zeeuw, 2013)*

Centraal in de verschillende definities van gebiedsontwikkeling staan begrippen als het verbinden van partijen en belangen, het integreren van verschillende functies, belangen en ambities in een gebied, het doen van investeringen om uiteindelijk tot een ruimtelijke verandering in een gebied te komen. Het gaat kortom vaak over handelingen gericht op het veranderen van een gebied en het ontwikkelen van waarde. Hiermee wordt duidelijk dat gebiedsontwikkeling een proces is waarbij verschillende partijen betrokken zijn en dat het gaat om verschillend type handelingen en processen door elkaar heen. Gebiedsontwikkeling is zeker in de actuele praktijk niet een op een product gerichte manier van werken, maar veel meer een procesgerichte, zoekende manier van werken gericht op het bereiken van meerwaarde in een gebied. Deze meerwaarde moet wel gezien worden door de partijen. Met meerwaarde gaat het niet alleen om financiële meerwaarde, maar juist ook het vergroten van de betekenis van gebieden voor bewoners en belangenorganisatie.

In deze scriptie wordt onder stedelijke gebiedsontwikkeling verstaan:

Een procesmatige manier van werken, waarbij het gaat om het verbinden van partijen, vakgebieden, ambities en eisen en belangen van verschillende partijen met als doel het transformeren of ontwikkelen van een gebied. Stedelijke gebiedsontwikkeling vindt plaats in de bestaande stedelijke omgeving en kenmerkt zich door de betrokkenheid van bestaande bewoners en bedrijven en complexe eigendomsverhoudingen en grote sociaal maatschappelijke betrokkenheid.

Stedenbouwkundig ontwerper

In deze scriptie staat de rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces centraal. In de literatuur wordt er vaak over de stedenbouwkundig ontwerper gesproken vanuit de context van het vormgeven van uitbreidingsplannen en het werken aan het ontwerp van de stadsplattegrond. De volgende definitie geeft deze meer klassieke opvatting over de rol van de stedenbouwkundig ontwerper goed weer.

*“Ruimtelijk ontwerpen is een activiteit gericht op het maken van concrete plannen voor de inrichting van een gebied en voor het beheer ervan”.
(Heide, Wijnbelt 2004)*

Naast deze meer klassieke definitie, waarbij de nadruk ligt op het ontwerpen van concrete plannen voor de inrichting van een gebied is de volgende definitie voor dit onderzoek relevant.

Hier ligt meer nadruk op de rol van de stedenbouwkundige in stedelijke processen en tussen verschillende vakgebieden.

“Een stedenbouwkundige doet onderzoek naar wenselijke en mogelijke ontwikkelingen voor bestaande en nieuw in te richten stedelijke gebieden, ontwerpt de openbare ruimte of richt deze in, houdt zich bezig met stedelijke processen en kan regels opstellen voor het bouwen (stedenbouwkunde). De vakgebieden van de architectuur, de planologie, de verkeerskunde en de landschapsarchitectuur hebben raakvlakken met het werk van de stedenbouwkundige. Hij of zij is doorgaans werkzaam bij de overheid of een stedenbouwkundig ontwerp bureau. In Nederland is stedenbouwkundige een beschermde benaming in het kader van de Wet op de architectentitel (WAT)”. (Wikipedia, 2014).

Op dit momenten is het vakgebied zelf bezig met een heroriëntatie op de rol die de stedenbouwkundige zou kunnen spelen in de huidige praktijk. Zo spreekt Zuidema in de publicatie “stedenbouw als veranderkracht” over “de klassieke invulling van hun rol- het maken van het allesomvattende ontwerp, het verwerven van draagvlak en de uiteindelijke realisering in concrete stukken stad- staat sterk onder druk” (Zuidema, 2012). Vanuit dit zoekproces naar de rol die de ontwerper kan spelen vatten we in deze scriptie de stedenbouwkundig ontwerper op als een ruimtelijk ontwerper.

In deze scriptie zien we een stedenbouwkundig ontwerper als:

Een ruimtelijk ontwerper die vanuit een proces georiënteerde aanpak ruimtelijke ontwerp-instrumenten inzet binnen stedelijke transformatieprocessen. De inzet van de ontwerper is gericht op het verbinden van belangen om samen met verschillende partijen tot breed gedragen stedelijke ontwikkeling te komen.

Tot slot wordt er in het onderzoek vaak gesproken over groei in relatie tot het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. In dit verband gaat het over economische groei en de groei van de bevolking als centraal thema in de na-oorlogse ruimtelijke ordening en als motor van gebiedsontwikkelingen.

Doelgroep

Het onderzoek richt zich op stedenbouwkundig ontwerpers, maar zeker ook op opdrachtgevers die actief zijn in stedelijke gebiedsontwikkelingen. Een beter begrip voor de manier waarop processen zijn georganiseerd en inzicht in het ontwerpproces kan het begrip voor elkaar vergroten en van belang zijn het ruimtelijk ontwerp een effectievere plek in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling te kunnen geven. Hiervoor is het van belang zicht te hebben op de werkwijze en de vaardigheden van de stedenbouwkundig ontwerper en de rol die de stedenbouwkundig ontwerper op bepaalde momenten in het proces zou kunnen spelen. Voor stedenbouwkundig ontwerpers is het van belang meer grip te krijgen op het proces van gebiedsontwikkeling en hoe en op welke manier besluitvorming rondom projecten plaatsvindt.

1.5 Onderzoeksmethode

Er wordt in dit onderzoek een kennisprobleem onderzocht. Het onderzoeksobject is het concrete projectniveau. De nadruk in dit onderzoek ligt op het vergroten van de kennis over de mogelijke rollen die de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling kan spelen.

Voor er gestart is met het formuleren van een onderzoeksvraag is er met een aantal praktijkexperts gesproken om de opgave scherper te krijgen, inzicht in de problematiek te verkrijgen en bruikbare theorieën te herkennen. Hiermee zijn de doelstelling en de probleemstelling geconcretiseerd. Een eerste verkenning van de beschikbare literatuur laat zien dat er weinig onderzoek is gedaan naar de specifieke rol die de stedenbouwkundig ontwerper speelt in het proces van gebiedsontwikkeling. Wel is er veel relevante literatuur over de veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper in de actuele praktijk en de manier waarop het ontwerp als product aan veranderingen onderhevig is (o.a. Palmboom, 2014; Klooster e.a. 2012). Daarnaast is er literatuur beschikbaar die de huidige context als een situatie ziet, waarin projecten en problemen meer complex van aard zijn. (o.a. Teisman, 2013)

Om het onderwerp te kunnen onderzoeken is er voor gekozen om eerst de beschikbare literatuur over veranderingen die van invloed zijn op het proces van stedelijke gebiedsontwikkelingen, over het ontwerpproces en mogelijk rollen van de ontwerper te onderzoeken. Vervolgens zijn de verkregen inzichten gespiegeld aan een zestal praktijkexperts om vanuit de eerste inzichten meer relevante literatuur en rollen op te sporen en het literatuuronderzoek te verrijken. Deze ronde gesprekken zijn ook gebruikt om tot een definitieve selectie van praktijkcases te komen en heeft bijgedragen aan de afbakening van het onderwerp. De beperkte tijd die voor het onderzoek beschikbaar is maakt dat beperking van de aantallen interviews en praktijkvoorbeelden noodzakelijk is.

Om inzicht te verkrijgen en de hoofdvraag van het onderzoek te kunnen beantwoorden zijn drie typen onderzoeksmethoden ingezet om relevante kennis en gegevens op te sporen.

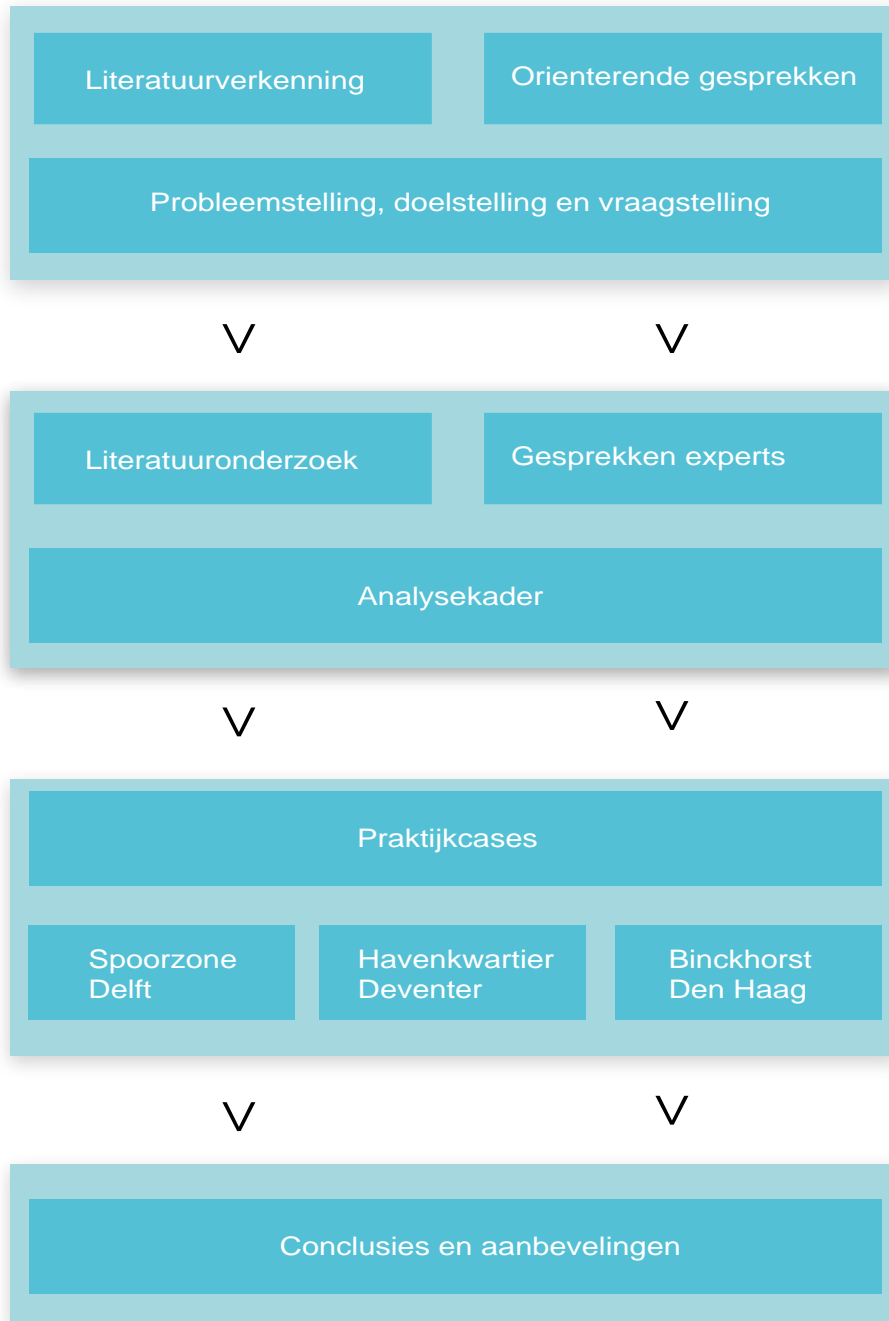
- Literatuuronderzoek
- Semi gestructureerde interviews
- Casestudies.

Literatuur

In het literatuuronderzoek zijn een aantal onderdelen te herkennen. Als eerste is er onderzoek gedaan naar economische en sociaal maatschappelijke veranderingen die van invloed zijn op de actuele context van stedelijke gebiedsontwikkeling. Dit is cruciaal, omdat dit de achtergrond vormt waarbinnen de stedenbouwkundig ontwerper werkzaam is. In dit verband is het relevant om een historische terugblik te geven waarin de rol van de ontwerper in de ruimtelijke ordening in samenhang met sociaal maatschappelijke opgaven en veranderingen wordt beschreven. Zo wordt de veranderende rol van de ontwerper in historisch perspectief geplaatst.

Daarnaast is er onderzoek gedaan naar de manier waarop het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling tegen de beschreven economische en sociaal maatschappelijke veranderingen is veranderd. Hierbij is er gebruik gemaakt van inzichten uit de literatuur over project- en proces management, de complexiteittheorie en de werking van netwerken.

Vervolgens is vanuit deze inzichten het ontwerpproces onderzocht. Doel hierbij is het in beeld brengen van de beschikbare theorieën en concepten om het ontwerpproces te beschrijven. Hierbij is er gebruik gemaakt van scripties, (wetenschappelijke) artikelen en inzichten verkregen vanuit de verkennende gesprekken met experts.

Onderzoeksopzet

Tot slot is een deel van het literatuuronderzoek gericht op de rol van de ontwerper in het proces zoals die wordt omschreven. Hierbij is gebruik gemaakt van wetenschappelijke artikelen, afstudeeronderzoek aangevuld met inzichten uit de verkennend gesprekken. Deze verschillende onderdelen hebben een eerste typering van rollen van de stedenbouwkundig ontwerpers in het proces opgeleverd om te toetsen in gesprekken met experts en als uitgangspunt voor de te onderzoeken praktijkcases.

Interviews

Na een eerste verkenning van de beschikbare literatuur heb ik een zestal verkennende interviews gehouden met praktijkexperts. Dit om meer beschikbare literatuur op het spoor te komen, eerste inzichten te spiegelen aan de praktijk en praktijkcases te verkennen die de veranderende rol van de ontwerper in de tijd goed laten zien. De zes experts zijn gekozen vanuit hun ervaring met binnenstedelijke gebiedsontwikkeling of het overzicht op relevante theorieën en onderzoeken. Om een bredere reflectie te krijgen op het thema heb ik zowel met stedenbouwkundige in dienst van de overheid, private partijen als ontwerp bureaus gesproken. Hiermee ontstaat er vanuit verschillende invalshoeken reflectie op de veranderende rol van de stedenbouwkundige. De interviews zijn gevoerd op een semi gestructureerde manier, centrale thema's zijn de veranderende context waarin je als ontwerper werkt, de rol die je als ontwerper in het proces zou kunnen spelen en welke vaardigheden hierbij van belang zijn. In de gesprekken is er veel ruimte voor een vrij verloop van het gesprek, dit om in deze eerste oriënterende fase zoveel mogelijk informatie te verkrijgen.

In de verkennende fase is er gesproken met:

Mariet Schoenmakers, Stedenbouwkundige, AM Concepts, en collega
Eric van der Kooij, Stedenbouwkundige, dRO Amsterdam
Pieter Jannink, stedenbouwkundige, MUST stedenbouw, Amsterdam.
Geurt van Randeraat, Adviseur, SITE Urban Development en directeur MCD.
Egbert Stolk, Stedenbouwkundige en onderzoeker, TU Delft.
Sjoerd Veenstra, Stedenbouwkundige, Urhahn Urban Design

Casestudies

Vanuit het literatuuronderzoek en de verkennende gesprekken zijn een drietal praktijkcases onderzocht. Om de veranderende rol van de ontwerper in het proces goed te kunnen duiden, is er gekozen voor projecten die langer lopen en in ieder geval zijn gestart voor 2008. Verder is er naar cases gezocht van stedelijke gebiedsontwikkeling en is de toegankelijkheid van materiaal en betrokken als criterium gebruikt om tot selectie van de cases te komen.

Het onderzoeken van drie praktijkcases geeft een beperkt beeld, waarmee de verkregen inzichten niet algemeen toepasbaar zullen zijn. Het is wel mogelijk om in combinatie met het literatuuronderzoek en de verkennende gesprekken een bruikbare indruk te krijgen van de veranderende rol van de ontwerper in het proces en de vastgestelde producten en plannen.

De praktijkcases zijn onderzocht door een combinatie van deskresearch naar de verschillende plandocumenten die in de tijd zijn gemaakt, en het interviewen van ten minste een van de betrokken ontwerpers en een opdrachtgever.

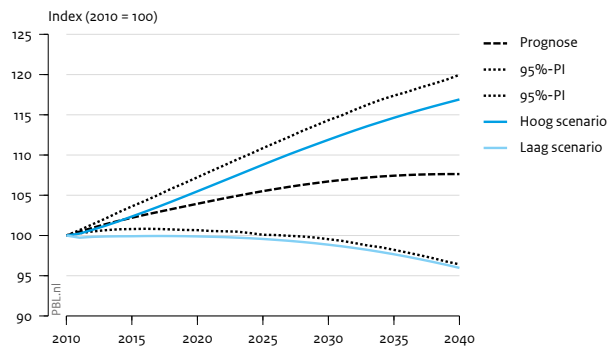
Hoofdstuk 2

THEORETISCH KADER

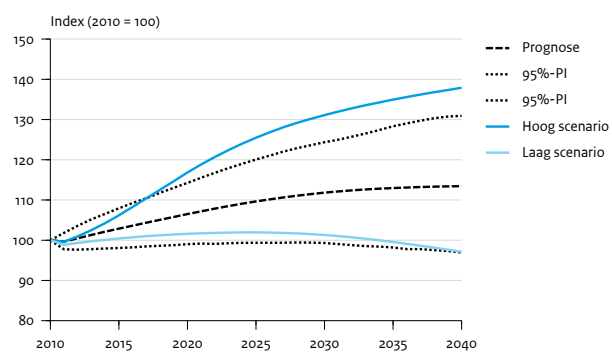
In dit hoofdstuk staat het literatuuronderzoek centraal. Het gaat om het onderzoeken van economische en sociaal maatschappelijke tendensen en ontwikkelingen die van invloed zijn op de context waarbinnen gebiedsontwikkeling tot stand komt. Vervolgens wordt de manier waarop er aan de ruimtelijke ordening van Nederland is ontworpen vanuit historisch perspectief geschetst. Centraal staat de vraag binnen welke sociaal maatschappelijke context ruimtelijke projecten tot stand komen, wat op bepaalde momenten de centrale ruimtelijke opgave was waar we voor stonden en wat daarbij de rol van de stedenbouwkundig ontwerper is geweest. Deze beschouwing plaatst de huidige context en crisis waarbinnen we werken in historisch perspectief.

Vanuit deze historische terugblik en de actuele trends en ontwikkelingen wordt de betekenis hiervan voor het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling onderzocht. Vanuit deze inzichten wordt vanuit de historische terugblik het ontwerpproces onderzocht. Aan de orde komt de manier waarop het ontwerpproces in de literatuur wordt omschreven, welke onderdelen hierbij relevant zijn en hoe dit ontwerpproces zich tot het actuele proces van gebiedsontwikkeling verhoudt. Het vergroten van het inzicht in het ontwerpproces is van belang om grip te krijgen op de manier rol die de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling kan spelen.

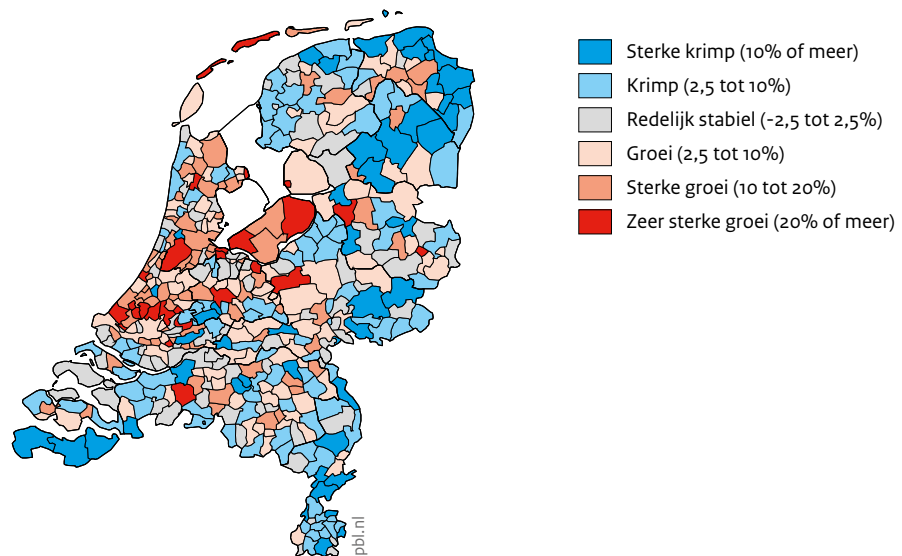
Tot slot wordt tegen deze achtergrond de mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper beschreven zoals deze zijn beschreven in de literatuur of naar voren komen uit de verkennende gesprekken met experts.

Bevolkingsomvang (prognose en scenario's), 2010-2040. Bron : CBS, PBL

Aantal huishoudens (prognose en scenario's), 2010-2040. Bron : CBS, PBL

Bevolkingsontwikkeling 2010-2040 per gemeente. Bron : CBS, PBL

2.1 Veranderende context van stedelijke gebiedsontwikkeling

Voorbij aan groei als motor voor gebiedsontwikkeling

Veel binnenstedelijke gebiedsontwikkelingen bevinden zich in een overgangsfase. Onder druk van de crisis in 2008 maken veel stedelijke projecten moeilijke tijden door. Projecten die ontstaan zijn in de hoogtijdagen van (economische) groei blijken op veel fronten te optimistisch aangevlogen te zijn. (o.a. Witsen, 2013, Rydyn, 2013).

Zoals we ook verder in de historische terugblik op de ruimtelijke ordening in Nederland zullen zien is het vormgeven aan de bevolkingsgroei een van de belangrijkste thema's uit de naoorlogse ruimtelijke ordening. De vraag naar woningbouw vanuit de bevolkingsgroei en de gezinsverdunding zorgde voor een constante vraag naar woningen. Daarnaast is de economische groei vooral sinds de jaren 80 een motor geweest die gebiedsontwikkelingen heeft opgejaagd (de Klerk, 2011; Buitelaar en Hajer, 2011). De beschikbaarheid van kapitaal en de steeds maar verder stijgende huizenprijzen stuurde projecten. Zo was groei een centraal thema en sterk sturend voor de manier waarop we aan de ruimtelijke ordening werken (Laglas, 2011). Uit gesprekken met experts komt ook het geloof in de absolute maakbaarheid van projecten en het optimisme waarmee publieke en private partijen aan projecten begonnen naar boven (gesprek Schoenmakers, Veenstra).

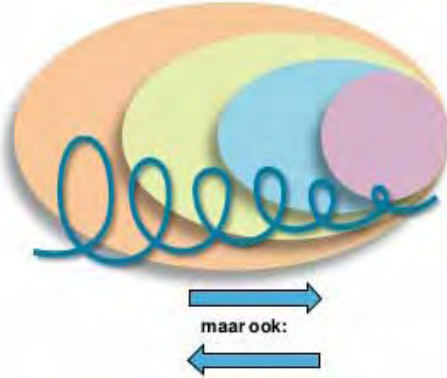
Sinds het uitbreken van de crisis wordt in ieder geval duidelijk dat economische groei als motor onder gebiedsontwikkelingen weggevallen is. Dit heeft een als gevolg dat er sprake is van een sterke vraaguitval. Er is een gebrek aan financiering zowel voor private partijen als voor particulieren. Hiermee is een ruimtelijke ordening die gestuurd is op aanbod aan het kantelen naar een veel meer vraag gestuurde markt (Buitelaar & Hajer, 2011). Dit cruciaal voor de rol van de stedenbouwkundig ontwerper; hij heeft het niet langer voor het zeggen. In deze context komen er naast de traditionele partijen (ontwikkelaars, gemeenten, bouwers) veel meer partijen bij die een plek krijgen of zoeken in het proces van binnenstedelijke gebiedsontwikkeling. Een gevolg hiervan is dat gebiedsontwikkeling een steeds complexer proces wordt (Teisman, 2013). In deze meer complexe werkelijkheid vol onzekerheden voldoet een projectmatige aanpak van gebiedsontwikkeling niet langer. Er is behoefte aan een aanpak die uitgaat van het verbinden van verschillende, soms tegenstrijdige, belangen en verschillende type partijen; een meer procesmatige aanpak. Daarnaast is er sprake van een schaalverkleining van projecten; een grote omvattende ambitie blijft maar de schaal van uitvoering is kleiner waardoor veel projecten veel langer gaan duren (De Zeeuw, 2013). De laatste bevolkingsprognoses laten bovendien zien dat groei van de bevolking niet langer overal in Nederland vanzelfsprekend is. De verschillen tussen steden en regio's zullen groter worden, en de groei van de bevolking zal vooral plaatsvinden in de 30 grootste steden (CBS, 2014). Tegen deze achtergronden is de noodzaak van grootschalige nieuwbouw locaties aan de randen van steden minder urgent en is er een verschuiving zichtbaar naar stedelijke gebiedsontwikkeling (o.a. OCW, 2008). De geschetste trends en ontwikkelingen leiden tot de overtuiging dat gebiedsontwikkeling zich in een transitie bevindt (Rotmans, 2005, 2012). Deze transitie leidt volgens Rotmans tot meer duurzame manieren van stedelijke ontwikkeling.

Toenemende complexiteit

De beschreven ontwikkelingen zorgen ervoor dat oude verdienmodellen niet meer werken en het sturen op aanbod zijn kracht verliest en vervangen wordt door een focus op vraagsturing. Hierbinnen verliezen de traditionele partijen (gemeente, ontwikkelaar, corporatie) hun exclusieve dominantie in het proces van

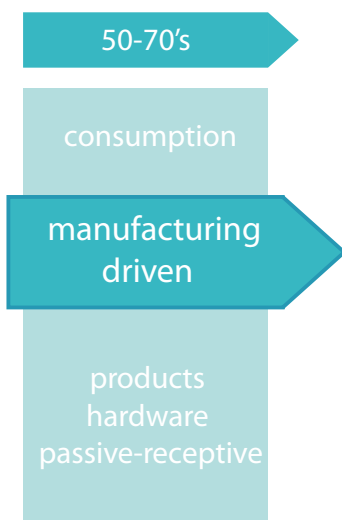

- Geen lineair, geordend proces

Gebiedsontwikkeling als complex proces, geen lineair geordend proces. De Zeeuw, 2013

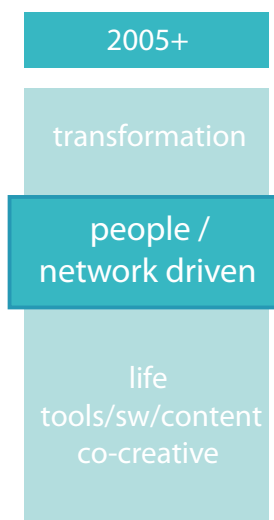
technology led

market led

socially led

Transitie van de maatschappij. Green, 2007. bewerkt

gebiedsontwikkeling. Er is zo sprake van een kanteling in het proces. Teisman stelt ook dat er sprake is van de overgang van het systeem van één, naar een samengesteld systeem van meer (Teisman, 2013). Centraal staat hierbij het idee dat het niet langer gaat om het centraal stellen van de eigen belangen en wensen in een proces, maar dat het gaat om het zoeken naar voor alle partijen bevredigende resultaten. De kwaliteit van de uitkomst is hierbij niet aan de voorkant te voorspellen, maar ontstaat tijdens het proces door de interactie tussen betrokken partijen. De kwaliteit van de interactie bepaalt de uiteindelijke uitkomst van het proces zo wordt gesteld door Teisman. Teisman stelt daarnaast ook dat in de huidige complexe werkelijkheid het ruimtelijk plan als uitvoeringsschema zijn rol verliest. Deze observatie is belangrijk voor de rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces. Binnen de toenemende complexiteit van het proces ligt de focus minder op uitvoeringsgerichte plannen waarbij de ontwerper vooral communiceert over hoe een gebied gaat worden en bezig is met het vormgeven van een project (De Willigen, 2013; Witsen, 2013) naar een praktijk waar er meer samen met partijen meer onderzoekend gewerkt wordt aan stedelijke gebiedsontwikkeling (PBL, Urhahn, 2012).

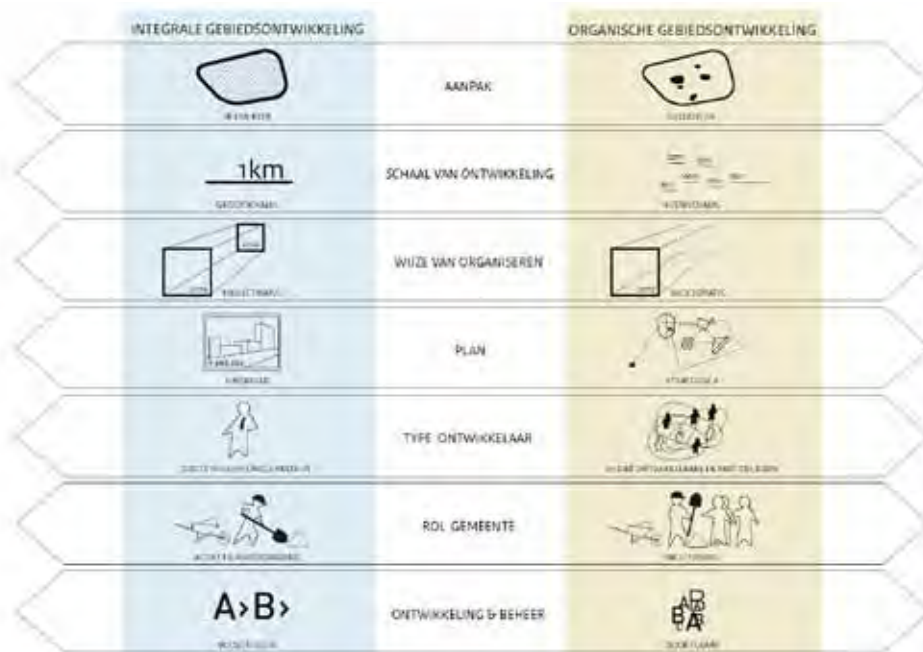
Gebiedsontwikkeling gestuurd vanuit één dominante actor, gericht op één dominante inhoud

- Eén actor wil iets en entameert een proces.
- Eigen proces staat los van andere processen
- Proces wordt geëntameerd en georganiseerd
- Voorschrift over wat is en moet vormt ijkpunt om vast te stellen of proces efficiënt (snel, goedkoop), effectief (doel bereikt) en rechtmatig is
- Primair ligt aandacht op bereiken stabiliteit: vastleggen wie wat waar en wanneer gaat doen of niet mag doen
- De proceseigenaar ziet anderen zodra ze overgaan tot actie als gevaar (Nimby)
- Probleemgestuurde keten: er is een probleem, zoek oplossingen, kies oplossing en realiseer deze

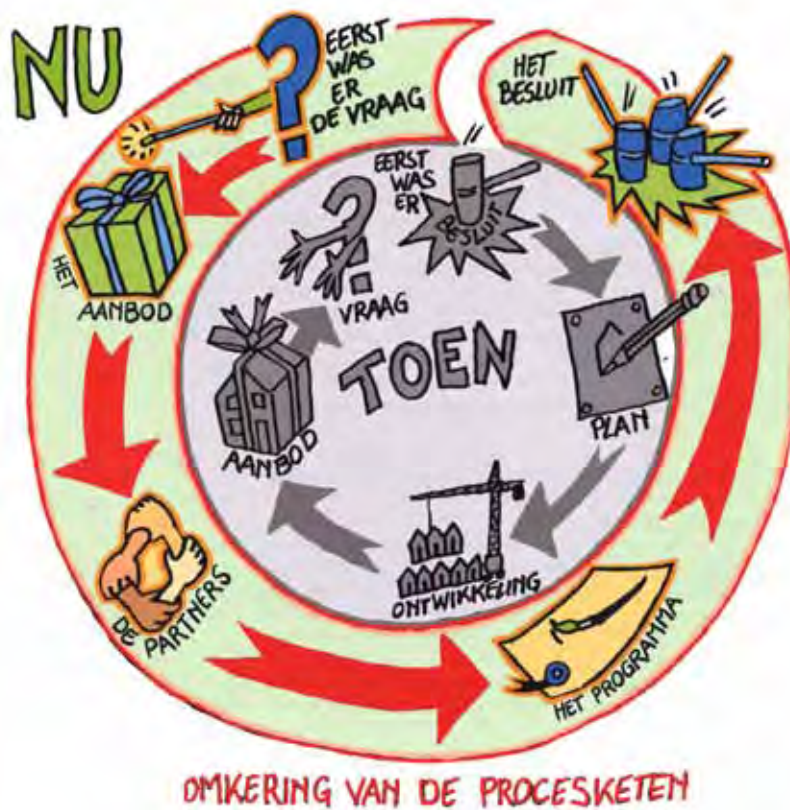
Gebiedsontwikkeling als proces waar variëteit van inhoud ingebracht wordt en uit voortvloeit

- Meer actoren maken in interactie variëteit aan inhoud
- Proces bestaat uit deelprocessen en is opgenomen in een omvattend proces
- Proces vloeit voort uit zelforganisatie in deelprocessen en bouwt op tot groter geheel
- Een meer of minder productieve energie en drive in deelprocessen bouwt wel of niet op tot een gebiedsontwikkeling waarover partijen achteraf (niet) tevreden zijn
- Processen zijn fluïde, golvend en zwellen soms aan tot grote beweging en doven soms uit tot tijdelijke rust
- Actie, interactie en gebeurtenissen bouwen via synchroniciteit van handelen op tot een resultaat
- Kansgestuurde keten: set van probleemoplossingscombinaties die in interactie ontwikkeling genereren

Bron: Teisman, 2013. bewerkt

Overzicht van verschillen tussen de "oude" manier van gebiedsontwikkeling en een meer organisch proces van gebiedsontwikkeling. PBL en Urhahn Urban Design, 2012

Verbeelding van de omkering van de procesketen, uitgaan van de eindgebruiker. Teisman, 2013

Verbreiding van het aantal betrokken partijen

Vanuit het inzicht dat groei als drijvende kracht achter gebiedsontwikkeling wegvalt (Rydin, 2013) ontstaat er nu weer meer aandacht voor het betrekken van de maatschappij bij ruimtelijke opgave om zo de betrokkenheid bij plannen te vergroten.

Het wegvallen van kapitaal zowel privaat als publiek en het ineensinken van de vraag naar woningen en kantoren raakt vrijwel alle ruimtelijke projecten in Nederland hard. Er wordt gesproken over een nieuwe praktijk, niet langer meer vanuit een kapitaalsintensieve op groei georiënteerde aanpak met nadruk op voorinvesteringen, maar een veel kleinschaligere meer flexibele manier van werken (Buitelaar & Hajer, 2011; Krabben ea, 2013; Teisman, 2013). Dit past heel goed bij een bredere sociaal maatschappelijke trend waarbij er gesproken wordt over de opkomst van de burgermaatschappij. Meer partijen betrokken en meer mondigheid bij bewoners. Er zijn steeds meer initiatieven zichtbaar waarbij burgers zelf actief vorm willen geven aan de eigen woonomgeving. Er lijkt een grotere betrokkenheid bij burgers waarbij men zelf het roer in eigen hand wil nemen los van de gevestigde partijen (Urhahn, 2013; Nirov e.a., 2013). Josephine Green spreekt in dit verband over de overgang van een Technology led society naar een social led society (Green, 2007). Hierbij lijkt een grotere bewustwording en het meer ruimte geven aan initiatieven van burgers en bedrijven lijkt de trend.

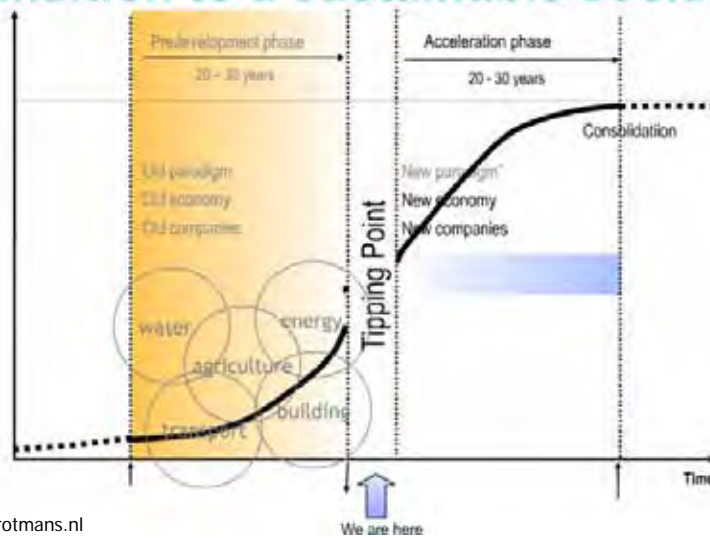
Met het toenemen van het aantal betrokken partijen en de onzekerheid over het verloop van het proces worden stedelijke gebiedsontwikkelingen steeds complexer van aard. Niet langer meer is één partij, of het nu publiek of privaat is, in staat om alleen een sturende rol in het proces te hebben. Hierbij wordt gesteld dat projectmanagement niet langer effectief lijkt om in het proces te kunnen sturen maar dat het veel meer gaat over procesmanagement (o.a. Teisman, 2013; Klijn, 2013). Deze observatie van toenemende complexiteit en het aantal betrokken actoren is ook voor de stedenbouwkundig ontwerper van belang. In de huidige praktijk is er steeds minder vaak sprake van een overzichtelijk opdrachtgever- opdrachtnemers relatie en zal de stedenbouwkundig ontwerper meer onderdeel zijn van het netwerk zelf. Onderdeel van het verbreden van het aantal betrokken partijen is ook de opkomst van een nieuwe generatie stedenbouwkundig ontwerpers die bij gebrek aan opdrachtgevers hun eigen opdrachten gaan formuleren binnen een netwerk (van 't Klooster, 2013).

Veranderende publiek private verhoudingen

Sinds de opkomst van het begrip gebiedsontwikkeling is het vooral een praktijk geweest van een beperkt aantal partijen die belang hadden bij grootschalige aanpak van opgave binnen een beperkte tijd. (o.a. de Klerk, 2011).

In de huidige praktijk is het niet vanzelfsprekend dat de overheid de centrale partij is die gebiedsontwikkelingen initieert en actief stuurt op ruimtelijke ontwikkelingen. Een nieuwe aandacht voor "uitnodigingsplanologie" is zichtbaar waarbij overheden meer in een rol komen waarbij men private maar zeker ook maatschappelijke partijen uitdaagt om initiatieven te nemen om ruimtelijke ontwikkelingen te starten. Een overgang vanuit de jaren 90 waar veel gemeenten een actieve zelfs risicodragende rol namen als publieke partij in gebiedsontwikkeling naar een meer uitnodigende en dienstbare rol naar andere partijen (in 't Veld in Teisman, 2013). Het samen met andere partijen verrijken van initiatieven om tot haalbare en betekenisvolle projecten te komen. Een proces waarvoor Teisman het begrip assemblage introduceert

Transition to a sustainable society

ww. janrotmans.nl

Verbeelding van de transitie naar een meer duurzame maatschappij. Bron: Jan Rotmans.nl

(Teisman, 2013). Teisman stelt ook dat deze andere context ook vraagt om een andere procesbenadering die hij ziet als een vorm van "proceskunst". Het gaat er hierbij minder om het behartigen van de belangen van enkele partijen maar vooral om het verbinden van de belangen en wensen van een veelheid aan partijen die in gezamenlijkheid komen tot succesvolle gebiedsontwikkelingen.

De sociaal maatschappelijke en economische veranderingen waarbinnen de stedelijke gebiedsontwikkeling zich opnieuw aan het uitvinden is, vragen ook veranderingen van de betrokken partijen. Instituties in Nederland maken op dit moment een transitie door; afgelopen periode zien we om ons heen een beweging weg van de zorgvuldig opgebouwde verzorgingsstaat naar een maatschappij waar veel meer actieve inbreng van burgers wordt gevraagd. Sinds de troonrede van afgelopen jaar kennen we deze beweging als het begrip "participatiesamenleving". Steeds meer taken worden centraal overgelaten aan lagere overheden, waarbij vooral de gemeente er steeds meer taken en verantwoordelijkheden bij krijgt. In de ruimtelijke ordening betekent dit dat publieke partijen niet langer meer de enige partijen zijn die gebiedsontwikkelingen initiëren. Steeds vaker wordt "de markt" uitgedaagd actief met ideeën te komen die kunnen bijdragen aan de realisatie van beleidsambities.

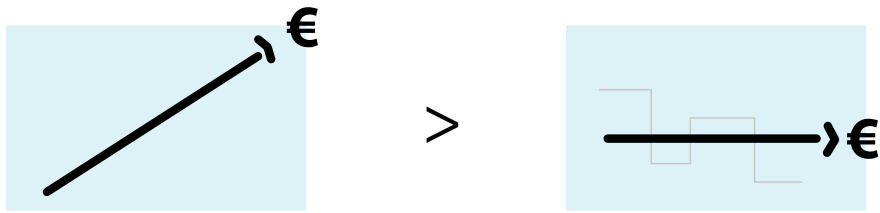
Daarnaast komt er een bredere discussie op gang naar de werkelijke betekenis van ruimtelijke projecten voor de maatschappij (Lovering, 2009). Wat hebben projecten uit de tijd van groei voor sociaal- maatschappelijke betekenis gehad, anders dan het bevredigen van publiek- private belangen. In het artikel van Lovering wordt gesteld dat publieke partijen te veel aandacht hebben gehad voor private belangen en te weinig bezig zijn met strategische lange termijn planning. Zeker in Nederland hebben publieke partijen door actief grondbeleid te voeren gehandeld als marktpartij en veel profijt gehad bij de praktijk van publiek- private samenwerkingen. Deze werkwijze is uitermate geschikt gebleken om vorm te geven aan het compacte stad beleid zoals door het Rijk ingezet.

Verbinden van belangen

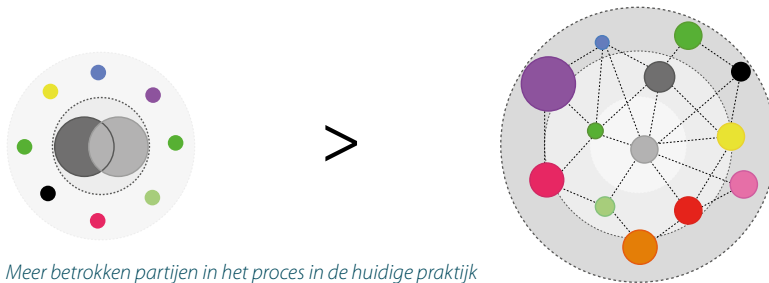
Tot slot zijn geschetste veranderingen van invloed op het proces waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt. Er wordt gesteld dat het steeds meer van belang is om in een proces in staat te zijn om verschillende belangen te verbinden en grensoverschrijdend te denken. Teisman introduceert hierbij het begrip assemblage als methode om in een proces belangen te verbinden (Teisman, 2013). Hier past ook het principe van netwerksturing bij (Klijn, 2012). Assemblage staat voor een proces-omkering waarbij de vraag van mensen werkelijk voorop staat. Het toelaten van veel meer verschillende partijen in het proces van gebiedsontwikkeling vraagt ook van de stedenbouwkundig ontwerper een herbezinning op het vakgebied en de benodigde vaardigheden. In dit denken zullen ook de traditionele rollen van publieke en private partijen veranderen. Afgelopen jaren hebben we gezien hoe moeilijk publieke en private partijen het hebben op het moment dat de vraag stilvalt. Ze zijn niet goed in staat om anders te handelen, creativiteit is noodzakelijk. De Zeeuw en Teisman zien zeker nog een rol van betekenis voor publieke en private partijen in gebiedsontwikkelingen. Veel meer vanuit de gedachte van procesomkering en het uitgaan van de vraag. Tegen deze achtergronden kan specifieke kennis ingezet worden om mede met andere partijen en initiatiefnemers in wisselende verbanden tot gebiedsontwikkeling te komen. Hier past een meer organisatorische en verbindende rol bij. Dit vraagt andere vaardigheden van partijen en is van betekenis voor het besluitvormingsproces zowel voor publieke als private partijen. Dit leidt tot vormen van co creatie waarbij tussen verschillende partijen wordt samengewerkt en verschillende belangen met elkaar in verband worden gebracht. Dit heeft betekenis voor de manier waarop ruimtelijke ontwikkelingen worden gestuurd en wat de rol van de stedenbouwkundig ontwerper hierbij kan zijn.

Het schema op pagina 32 laat op een kernachtige manier de belangrijkste veranderingen zien. Het begrip integrale gebiedsontwikkeling zou je ook kunnen opvatten als op uitvoering gerichte, projectmatige gestuurde planvorming ten opzichte van organische gebiedsontwikkeling of meer proces gestuurde planontwikkeling.

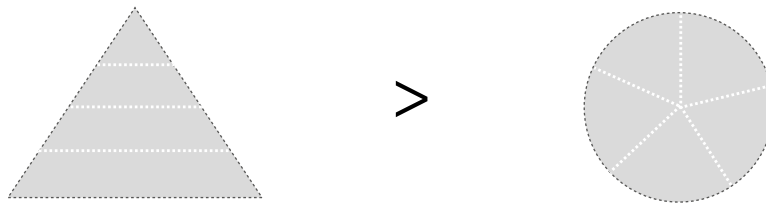
Conclusie veranderende proces stedelijke gebiedsontwikkeling

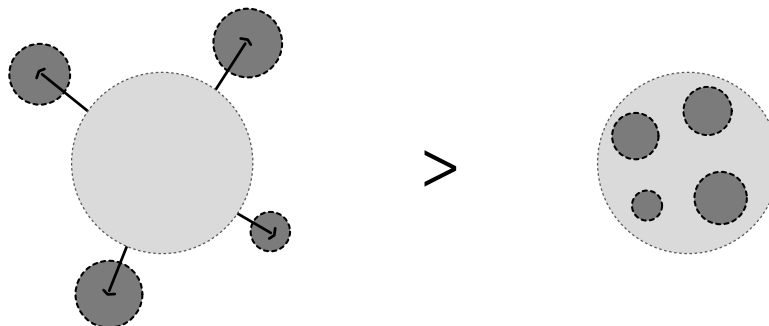
Eind aan een periode van groei als motor voor gebiedsontwikkeling

Meer betrokken partijen in het proces in de huidige praktijk

Van een hiërarchisch systeem naar netwerk van partijen die invloed hebben

Van uitbreidingsopgave naar meer transformatie van de bestaande stad

Van een projectmatige manier van werken naar een complexer zoekend proces

Conclusie

We komen uit een lange periode van (economische) groei waardoor kapitaal ruim beschikbaar was en de afzet van projecten bijna zeker was. Dit heeft met name eind jaren 90 geleid tot steeds complexere stedelijke projecten en een geloof dat stedelijke gebiedsontwikkeling op een projectmatig manier is te sturen en bijna als het ontwerp van een gebouw is op te vatten. In deze praktijk sterke rationele sturing van projecten. We komen hier nog op terug in het onderzoek van de praktijkcases in hoofdstuk 4. De huidige praktijk laat een meer complexe werkelijkheid zien waarbij projecten in een moeilijk te voorspellen proces waarbij een veelheid aan partijen betrokken is tot stand komen. Deze verandering is fundamenteel voor de ruimtelijke opgaven die er zijn en de manier waarop er aan gewerkt wordt. En hiermee van cruciaal belang voor de rol die de stedenbouwkundig ontwerper kan spelen.

2.2 Nederlandse ontwerptraditie

Om een veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper goed te kunnen duiden is het relevant terug te kijken om vat te krijgen op de Nederlandse plannings-traditie. Belangrijke elementen hierbij zijn de achtergronden waarbinnen de ruimtelijke ordening in Nederland zich heeft ontwikkeld en welke sociaal maatschappelijke ontwikkelingen hierbij van invloed zijn geweest. Dit vanuit de stelling dat sociaal maatschappelijke tendensen en ontwikkelingen altijd sterk van invloed zijn geweest op de manier waarop er aan stadsontwikkeling is gewerkt (Buunk, in de Boer, 2013).

De nadruk ligt hierbij op de manier waarop er aan ruimtelijk ontwikkeling is gewerkt en welke rol de stedenbouwkundig ontwerper hierbij heeft gespeeld. (Cammen et al, 2003; Ibelings, 1999 ; Taverne et al 1993).

Dit is gedaan door de beeldbepalende plannen en de stedenbouwkundig ontwerpers in een bepaalde periode te beschrijven en dit te plaatsen binnen de heersende sociaal maatschappelijke idealen. Het perspectief start vanuit de negentiende eeuw waarbij de stedenbouwkundig ontwerper een rol had als traditionele bouwmeester en veelal de verantwoordelijkheid had over alle onderdelen binnen het bouwproces, van ontwerp tot en met de uitvoering van het ontwerp. Dat kon omdat de relatie tussen opdrachtgever en stedenbouwkundig ontwerper overzichtelijk was en de complexiteit van de opgave beperkt was.

Lange tijd was het maken van stedelijke uitbreidingsplannen het domein van architecten. Bekend is de rol die Berlage en Dudok hebben gespeeld in het vormgeven van een groot aantal plannen voor stadsuitbreidingen. Pas vanaf de jaren 60 kwam stedenbouw als ontwerpdiscipline op. Het is hiermee een relatief jong vakgebied vergeleken met de architectuur en sterk ontstaan vanuit de civieltechnische problematiek rondom de uitbreiding van steden die in de 19 e eeuw werkelijk vorm gaat krijgen (Cammen et al, 2003; Taverne et al 1993). Met de opkomst van meer planmatige uitbreidingsplannen voor steden werd het proces van stadsuitbreiding complexer en ontstond de stedenbouwkundige discipline. Vanuit dit ontstaan heeft de stedenbouwkundig ontwerper een integrerende rol door het samenbrengen van verschillende vakgebieden in een ontwerp voor een bepaalde plek, het werken op verschillende schalen en het omgaan met onzekerheid (o.a. Daniels in Nozema, 2008). Daarnaast heeft het vakgebied een sterke politiek juridische betekenis en een sterk procesmatig karakter. De oprichting van de Bond voor Nederlandse Stedenbouwkundige in 1935 laat zien dat stadsontwerp een jong vakgebied is.

Transformatie van Nederland in de 20e eeuw. bron: MUST

Het ontstaan van de planmatige ruimtelijke ordening ligt in het in werking treden van de woningwet in 1902 (Cammen et al, 2003). Tot die tijd vond vooral verdichting van de bestaande steden plaats en kwamen kleinschalige uitbreidingsplannen op een chaotische manier tot stand veelal vanuit particulier initiatief. Dit leverde met name in de historische steden vanuit sociaal maatschappelijke en hygiënisch perspectief ongewenste situaties op. Met het in werking treden van de woningwet kwam er voor grotere steden de verplichting om voor uitbreidingen een plan te maken. Daarnaast is dit ook het moment waarop de woningbouwverenigingen zijn ontstaan, die als sturende kracht zijn gaan werken voor het vormgeven van de woningbouwopgave vanaf die tijd.

Een blik op de kaarten hiernaast laat zien hoe indrukwekkend de verstedelijking van Nederland is geweest vanaf het eind van de 19e eeuw. In een betrekkelijk korte periode is het aanzien van Nederland sterk veranderd van een traditioneel agrarisch gebruikt landschap met een beperkt aantal historische steden tot het compact bebouwd systeem van steden en landschap. Tegen de achtergrond van deze enorme opgave ontstond de rol van de stedenbouwkundig ontwerper.

Begin 20e eeuw, industrialisatie, stadbouwkunst en de tuinstad

De kaarten van 1820 en 1860 laten zien dat Nederland een met name bestond uit agrarisch productielandschap met een beperkt aantal historische kernen. In vergelijking met andere Europese landen komt de verstedelijking in Nederland relatief laat op gang (Ibbelings 1999). Dit vanwege het feit dat hier vrij laat de werkgelegenheid verschoof van agrarisch naar meer industrieel werk. Zo kwam ook hier eind 19e eeuw de trek naar de stad onder druk van de industrialisatie uiteindelijk op gang. Veel steden kenden een sterke bevolkingsgroei aan het begin 20e eeuw waardoor er behoefte ontstond aan uitbreidingsplannen voor steden. Zo ontstond er een nieuwe opgave voor architecten en ontstond het stedenbouwkundig ontwerp als vakgebied om aan uitbreidingsplannen vorm te geven (Van Eldonk in Nozema, 2008; Ibbelings, 1999). Aan het begin van de 20e eeuw lag de nadruk op de inzet van esthetische ontwerpmiddelen om zo schoonheid in de uitbreidingsplannen na te streven.

De invoering van de woningwet in 1902 is een cruciaal moment en markeert de opkomst van de planmatige aanpak voor de stedelijke uitbreidingen. Door de sterke bevolkingsgroei in de bestaande steden namen de misstanden en sociaal maatschappelijk problemen toe waardoor de noodzaak voor overheden ontstond op een meer planmatige manier na te denken over het uitbreiden van de stad. De woningwet gaf steden groter dan 10.000 inwoners of met een bevolkingsgroei van meer dan 20 % in de afgelopen 5 jaar de verplichting een uitbreidingsplan te maken.

De stedenbouwkundige bestond formeel nog niet als rol, zo werden de eerste uitbreidingsplannen vanuit de architectuur benaderd. Uitbreidingsplannen uit deze tijd kenmerken zich door een benadering waarbij de esthetische elementen als straten, pleinen en parken worden ingezet om tot een samenhangend ontwerp te komen. Het uitbreidingsplan van H.P. Berlage voor Amsterdam Zuid is prototypisch voor deze benadering.

Rond de jaren 20 kwam de belangrijkste invloed op het stadsontwerp uit de tuinstadgedachte die in Engeland ontstond. Als reactie op de problematiek in de groeiende

Historie ruimtelijke ordening

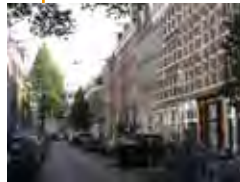

Agnetapark Delft als voorbeeld van een fabrieksdorp. (wikipedia.nl)

Tuinstadbeweging Howard. Gezond wonen voor arbeiders buiten de stad.

ca 1902

Revolutiebouw door private partijen

Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam (AUP) vanuit functionele ontwerpuitgangspunten en onderzoek.

ca 1931

ca 1900

1900

1910

1920

1930

1940

1885

1880

1890

1901 woningwet

1e wereldoorlog

2e wereldoorlog

1892

Trek naar de stad zorgt voor overbevolking. (Jacob Olie, ANP)

1917

Plan Zuid Amsterdam door Berlage. voorbeeld esthetische uitbreidingsplan

1946

Naooorlogs herstelplan voor het centrum van Rotterdam, vanuit functionele uitgangspunten

Naoorlogse woningbouw, ontwikkeling seriematige uitbreidingen

1955

2e notal ruimtelijke ordening, geloof in de maakbare stad. (www.rijksoverheid.nl)

Ontwikkeling woonerven vanuit de schaal van de mens.

VINEX, grote uitbreidingsplannen in publiek-private samenwerkingen. Leidsche Rijn, Utrecht. (MAXWAN)

Experimenten met meer organische uitbreidingen. Structuurvisie Almere.

1966

1980

1995

2013

1960

1970

1980

1990

2000

2010

2020

1960 1e nota RO

1966 2e nota RO
1973 Oliecrisis & 3e nota RO

1988 4e nota RO
1994 VINEX

2000 Nota Ruimte
2001 Twin Towers

2008 Val Lehman Brothers

1975

Hoogtepunt van de functionele stad gedachte. De Bijlmer in Amsterdam

Cityvorming in Amsterdam, aanleg van de metro

Structuurplan Almere, ontwerp op een regionaal schaalniveau. (TKA, Almere)

1987

Compacte stadgedachte, ontstaan van de Kop van Zuid. (TKA, Almere)

2008

Binnenstedelijke transformatie. Oostenlijk-Havengebied Amsterdam.

2010

Binnenstedelijke transformatie. Kop van Zuid Rotterdam

steden vond men dat stadsuitbreidingen als afgeronde op zich zelf staande tuinsteden eenheden zouden moeten zijn gericht op het bieden van een gezond leefklimaat voor de arbeiders in de steden. In Nederland kreeg de tuinstad gedachte vorm in een aantal woonbuurten gekoppeld aan fabrieken of bedrijven. Het Agneta park in Delft is een goed voorbeeld van een fabrieksdorp in Nederland gebaseerd op de principes van de tuinstad.

Jaren 20 en 30, opkomst van de regionale opgaven en de functionele stad

Met het verder groeien van de bevolking ontstond ook de noodzaak om op grotere schaal ruimtelijke opgaven te organiseren. Stedenbouwkundig ontwerpers gaan zich meer richten op planvormen die de uitbreiding van de stad op hoofdlijnen gaat beschrijven. We zien de opkomst van de stedenbouwkundige discipline als integrerende discipline gericht op het functioneren van het stedelijk systeem en een focus op planvorming op een regionale schaal. In planvorming zien we een opkomst van een meer verkeerskundige benadering van het ontwerp van uitbreidingsplannen en het ontstaan van regionale visies.

Technologische ontwikkeling kreeg zijn weerslag op de manier waarop er aan plannen werd ontworpen. Er kwam een meer moderne stroming op, die vanuit moderne industriële bouwprocessen en producten werkte aan de ruimtelijke opgave. Inzet van moderne meer gestandaardiseerde bouwmaterialen en methoden leidt tot een andere benadering van het ontwerp en leidt tot de opkomst van de nieuwe zakelijkheid als stroming. Van Elsdonk typeert deze benadering als een meer wetenschappelijk/ rationele aanpak waarbij onderzoek een basis is voor het uiteindelijke ontwerp (Van Elsdonk in Nozema, 2008).

In het ontwerp komt er meer aandacht voor de inzet van modernere bouwwijzen en een analytische benadering van het bouwen. Als reactie op de klassiek ontworpen uitbreidingsplannen krijgen plannen nu een moderner uiterlijk met andere woningtypen en een kenmerkende open bouwwijze.

In deze periode ontstaat het ruimtelijk onderzoek en het maken van analyses voordat er een plan gemaakt wordt. Minder esthetisch en meer vanuit een wetenschappelijke, feitelijke analyse van de situatie en de toekomstige behoeften. Deze ontwikkeling laat zich goed zien in het befaamde Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam (AUP) van Cornelis van Eesteren. Op basis van analyse van de bevolkingsontwikkeling en het in beeld brengen van behoefte van bewoners werd er een zuiver functioneel plan voor de groei van Amsterdam gemaakt. De stad zou na uitvoering van het plan "af" zijn.

Naoorlogse opgave, wederopbouw en de open stad

Na de oorlog lag er in de ruimtelijke ordening een nieuwe centrale opgave. Het oplossen van de woningnood kreeg in het ontwerp een centrale rol. In het ontwerp voor uitbreidingsplannen komt een sterke nadruk te liggen op de industrialisatie van het bouwproces. Het ontwerpen en vormgeven aan groei kenmerkt zich door uitbreidingsplannen die op een hele functionele manier zijn opgezet en vanuit functionele analyse van de behoefte zonder dat er veel aandacht is voor de esthetische uitwerking. Onder invloed van deze functionele gedachte en functiescheiding en de nadruk op het vormgeven van de auto kwam een meer open stadsvorm in de mode, niet langer was het gesloten bouwblok het element waarmee de stad werd uitgebreid. Nederlandse steden groeiden na de oorlog in de jaren 50 en

60 enorm onder invloed van de industrialisatie van het bouwproces. De jaren vijftig stonden werkelijk in het teken van de wederopbouw na de tweede wereldoorlog. In het rijksbeleid werd de woningnood als volksvijand nummer 1 gezien.

De naoorlogse periode wordt gezien als het moment waarop de meer traditionele rol van de stedenbouwkundig ontwerper als bouwheer ter discussie komt te staan. Van Eldonk stelt dat deze periode heeft gezorgd voor een inhoudelijke uitholling van de positie van de architect (Van Eldonk in Nozema, 2008). Door de enorme opgave na de oorlog en de fabrieksmatige manier waarop deze werd aangepakt zien we de opkomst van nieuwe functies en specialisatie in de bouwsector.

De stedenbouwkundig ontwerper is niet langer, zoals Berlage in de jaren dertig, verantwoordelijk voor het ontwerp en de coördinatie van de uitvoering van het ontwerp. Woningbouwopgaven worden door de schaal steeds meer een technische specialistische opgave. Hierbij zijn andere vaardigheden belangrijk en verandert de rol van de stedenbouwkundig ontwerper. Er ontstaan nieuwe vakgebieden die betrokken zijn bij de ruimtelijke ordening. Het stadsbeeld krijgt in deze periode een heel andere karakter, monotone uitgestrekte woongebieden met veel herhaling werken naar een hoogtepunt van efficiëntie in de vorm van de plannen voor de Bijlmermeer in Amsterdam en Pendrecht in Rotterdam.

Woonerven en de opkomst van de compacte stad geachte in de jaren 80

Als reactie op de functionele uit elkaar gelegde stadsvorm en de ontbrekende menselijke maat zien we een opkomst van een andere beweging waarbij meer aandacht is voor de menselijke maat. Het hoogtepunt van de industriële bouwwijze leidt maatschappelijk en onder architecten in de jaren 70 tot een afkeer van de industrialisatie van de bouwkolom en het ontwerpen van uitgestrekte en schaalloze uitbreidingswijken. Als radicale tegenbeweging ontstaan er vanuit dit gedachtegoed op veel plekken "Bloemkoolwijken" waarbij woonerven als middel worden ingezet om uitbreidingsplannen vorm te geven. Een sociaal gedreven manier van uitbreidingsplannen maken met de nadruk op woonkwaliteit en kleinschalige experimenten in de woningbouw.

Deze periode kenmerkt zich in Nederland ook door de opkomst van de stadsvernieuwing. Ook dit is te typeren als een tegenbeweging als reactie op de moderne manier van stadsvernieuwing en de sloop van bestaande panden en het terugbouwen van moderne functionele woongebouwen en wijken.

Op rijksniveau stamt het groeikernen beleid uit deze periode, hierbij werden een aantal plaatsen door het rijk aangewezen om de bevolkingsgroei vanuit de steden op te vangen. Zo zijn een hele reeks niet historische, nieuwe steden ontstaan, als Zoetermeer, Almere, Lelystad. De nieuwe stad Almere is de bekendste uitdrukking van het groeikernenbeleid en als nieuwe stad ontworpen voor de overloop vanuit de Amsterdamse regio. De ontwikkeling van groeikernen bracht de nodige verkeersproblemen met zich mee. Stedenbouwkundig ontwerpers werkten met name op het niveau van een structuurplan waarin de toekomstige groei van de stad werd vormgegeven met schema's en vlekken zonder dat deze in detail wordt uitgewerkt.

Het rijksbeleid kiest na de periode van deconcentratie in groeikernen voor de stad als

ruimtelijke opgave. Dit beleid kreeg vorm in de compacte stad gedachte eind jaren 80. De herontwikkeling van verouderde bedrijven terreinen en werkgebieden in de stad kwamen vanuit dit idee op gang. De transformatie van het Oostelijk Haven gebied in Amsterdam en de herontwikkeling van het Ceramique terrein in Maastricht zijn bekende projecten die eind jaren 80 zijn gestart. Dit laat zien dat gebiedsontwikkeling en vooral ook stedelijke gebiedsontwikkeling complexe opgave is en om een lange adem vraagt.

In deze periode komen ook de eerste thematische uitbreidingswijken in Nederland tot stand vanuit een stedenbouwkundig totaal plan. Thematisering en teruggrijpen op historische waarden. Kattenbroek als uitbreidingswijk van Amersfoort laat deze benadering heel sterk zien. Het zoeken naar aansluiting op het bestaande landschap als onderlegger voor nieuwe woongebieden raakte in de mode. Stedenbouwkundig ontwerpers waren sterk bezig om vanuit een analyse van het bestaande landschap en de kwaliteiten door te bouwen en deze te integreren met nieuwe woonomgeving.

Vanuit de jaren 80, onder invloed van de sterke economische groei in Nederland, ontstond een opkomst van de architectuur en planmatige manier van stadsontwikkeling. Er was brede aandacht voor architectonische experimenten en de opkomst van een generatie architecten en stedenbouwkundig ontwerpers die in de jaren 90 verantwoordelijk zijn voor een reeks spectaculaire grootschalige stedelijke projecten. Vanuit het buitenland is er veel aandacht voor de brede integrale manier van stedelijke ontwikkeling waarbij de architectuur en het ontwerp cruciaal gezien wordt. Er komt een generatie van stedenbouwkundig ontwerpers op die vanaf de jaren 90 in toenemende mate ook in het buitenland de Nederlandse planningspraktijk gaan bedrijven.

Vormgeven aan groei in de jaren 90, naar de crisis als transitie

Na het verschijnen van de VINEX nota in 1990 stond de ruimtelijke ordening vooral in het teken van de grootschalige productie gedreven uitbreiding van steden op een select aantal door het rijk aangewezen plekken. De opgave in aantal is immens; in een periode van 1994 tot 2004 werden ruim 800.000 nieuwe woningen gerealiseerd (VINEX, atlas). De stedenbouwkundig ontwerper heeft hierbij vooral een rol als vormgever van het woningbouwprogramma en zet specifieke beeldtaal in om binnen de grote opgave buurten een eigen betekenis te geven. Het plan is in deze tijd vooral een middel om tot uitvoering van de woningbouwopgave te komen en vormt de schakel tussen het programma en de uitvoering op bijna industriële schaal. Er was hierbij veelal sprake van een beperkt aantal betrokken partijen, vaak georganiseerd in publiek en private samenwerkingen. We zien rondom deze opgave het ontstaan van een serie ontwerp bureaus gespecialiseerd in het vormgeven van deze opgave.

Naast de uitbreidingsplannen zijn de jaren 90 ook de periode waarin stedelijke projecten tot bloei komen. Voorbeelden van deze reparatieplannen zijn het centrumplan voor Almere en de eerste plannen voor de transformatie en verstedelijking van de IJ- oever in Amsterdam.

Een blik op de historische kaarten laat zien dat Nederland de laatste decennia van de vorige eeuw in snel tempo verstedelijkt en met name de Randstad een aaneengesloten deel van projecten werd. In deze terugkeer van een industrialisatie van de bouwproductie en onder zekere afzet van de woningen ontstond een marginaliserende rol van de ontwerper.

In de stedelijke gebiedsontwikkelingen is er sprake van een toenemende complexiteit, door complexe programma's, veel betrokken partijen en maatschappelijke betrokkenheid. Sterke groei en hoge ambities maken dat stedelijke projecten bijna als een gebouw worden gezien en zo worden ontworpen. Er ontstaan complexe ruimtelijke plannen met veel afhankelijkheden, waarbij hele specifieke bouwkundige kennis nodig is.

De eerste jaren van de 21e eeuw laten een verschuiving zien van de afronding van uitbreidingsplannen uit de VINEX naar meer focus op de transformatie van de bestaande stad. Door de crisis en het minder snel groeien van de Nederlandse bevolking lijkt groei als centraal thema in de Nederlandse ruimtelijke ordening zijn dominante rol te verliezen. (De Klerk, 2011; Witsen, 2013). In plaats van het steeds verder uitbreiden komt er meer aandacht voor herstructurering van de naoorlogse woonwijken en een transformatie van de bestaande stad. In deze tijden van toenemende onzekerheden en het verschuiven van de opgave van groei naar transformatie en hergebruik wordt er een andere rol voor de stedenbouwkundig ontwerper zichtbaar (van Eldonk in Nozema, 2008).

Het eerste decennium van deze eeuw laat een overgangperiode zien. We nemen in snel tempo afstand van een periode vol economische groei en ruimtelijke plannen met torenhoge ambities. De maakbaarheid van de stad vanuit ruimtelijke plannen die de toekomst in detail willen vastleggen lijkt beperkt te zijn. De afgelopen jaren stonden zeer nadrukkelijk in het teken van de crisis waarmee duidelijk wordt dat de op groei gestoelde manier van stedelijke ontwikkeling stil valt.

Huidige realiteit

Op dit moment bevinden veel gebiedsontwikkelingen zich in een dynamische periode. Er wordt druk gezocht naar nieuwe of andere manieren van werken. Duidelijk wordt hoe de crisis heeft gezorgd voor een sterk afnemende hoeveelheid werk voor stedenbouwkundig ontwerpers. Er is een beweging zichtbaar waarbij de grote internationaal vermaarde ontwerpbureaus uit de hoogtijdagen een steeds sterkere internationale werkcontext kennen (Van't Klooster, 2013). Nederland is voor hen niet langer meer de vanzelfsprekende markt. De manier waarop Nederlandse stedenbouwkundig ontwerpers aan gebiedsontwikkeling werken is hiermee ook een exportproduct geworden; gezien de vele internationale stedelijke ontwikkelingen waar door Nederlandse stedenbouwkundig ontwerpers aan gewerkt wordt. Daarnaast is er sprake van de opkomst van een nieuwe generatie stedenbouwkundig ontwerpers die de tijden van groei en grootse stedelijke ontwikkeling niet kent (van 't Klooster, 2013). We kunnen hiermee stellen dat we ons in een transitie bevinden; van een periode van zekerheid en groei naar een periode vol onzekerheden en minder vanzelfsprekende groei. (Rotmans, 2005, 2012). In deze transitie zien we ook het ontstaan van andere, minder traditionele rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper. Er komt veel meer aandacht voor het interdisciplinair werken, het werken in wisselende netwerkverbanden en een ondernemende houding die zorgt voor een verbreding van het vak.

Dit historische perspectief laat zien hoe op een aantal momenten duidelijk zichtbaar is hoe sociaal maatschappelijke veranderingen van groter invloed zijn op de manier waarop er door stedenbouwkundig ontwerpers aan plannen wordt gewerkt.

Verder zijn een aantal momenten zichtbaar waarop er sprake is van acties en tegenreacties op een bepaalde stroming of principe uit een bepaalde periode. Hiermee ontstaat het inzicht dat de transitie waar we nu inzitten niet de eerste keer is dat we afscheid nemen van een planningstraditie. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de manier waarop de esthetische, op schoonheid gebaseerde, idealen van stadontwikkeling plaats maken voor een meer grootschalige functioneel gedachtegoed. Vervolgens komt de beweging naar de ontwikkelingen van woongebieden vanuit de menselijke maat als reactie op de grootschalige open stad ideologie, de suburbanisatie gevolgd door een hernieuwde trek naar de stad. Het zijn bewegingen in de ruimtelijke ordening die van grote invloed zijn op de rol die de stedenbouwkundig ontwerper in de ruimtelijke ordening speelt. Ook laat het zien dat het (rijks) beleid veelal sturend is voor de manier waarop de ruimtelijke ordening volgt en later vorm krijgt.

Conclusie

Als gevolg van bovenstaande ontwikkelingen tekent zich een verschuiving af van een door groei gedomineerd tijdperk van grootschalige gebiedsontwikkelingen en uitvoeringsgerichte uitbreidingsplannen die binnen publiek private samenwerkingen tot stand komen naar een complexere meervoudige praktijk. Deze context kenmerkt zich door een grote mate van onzekerheid rondom het proces. Onder druk van een afnemende vraag wordt er op veel plekken gewerkt aan een schaalverkleining van plannen. Daarnaast komt er steeds meer aandacht voor inbreidingen, transformaties en andere niet fysieke opgaven binnen stad en landschap. Een gevolg van deze ontwikkeling is een herbezinning op het proces van gebiedsontwikkeling waarbij er wordt gezocht naar mogelijkheden meer te werken vanuit de eindgebruiker. Er wordt wel gesproken over een omkering van het proces. (de Zeeuw, 2013; Deloitte, 2011; Teisman, 2013). Teisman stelt hierbij dat het ruimtelijk plan als uitvoeringsschema zijn sturende werking verliest. (Teisman, 2013)

Hiermee kom ik tot de focus op de betekenis van de nieuwe realiteit voor de rol van de stedenbouwkundig ontwerper. Die rol lijkt in de actuele praktijk te veranderen. Er is in zijn algemeenheid veel minder werk voor stedenbouwkundig ontwerpers en er wordt minder met grootschalige uitvoeringsgerichte ruimtelijke plannen gewerkt. Her en der in Nederland wordt geëxperimenteerd met kleinschaligere, meer onderzoekende plannen en zoeken stedenbouwkundig ontwerpers naar andere rollen binnen het proces van gebiedsontwikkeling

2.3 Veranderingen in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling

We hebben gezien dat er sprake is van een toenemende complexiteit van het proces waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt. Steeds minder is een partij alleen in staat om invloed op het totale proces uit te oefenen. Gebiedsontwikkelingen komen steeds vaker tot stand binnen een netwerk van verschillende partijen, met verschillende wensen, ambities en eisen. Hiermee is de overtuiging dat gebiedsontwikkelingen steeds meer een procesmatig karakter krijgen en minder een projectmatig te sturen zijn. Deze observatie maakt ook dat er andere manieren nodig zijn om te kunnen sturen in het proces (Rotmans, 2005, 2012). Klijn heeft het in dit verband over netwerkmanagement (Klijn, 2012). Belangrijk hierbij is de manier waarop er wordt omgegaan met de verschillende actoren binnen een proces, inzicht te hebben in het besluitvormingsproces van de actoren en veel aandacht te hebben voor communicatie. Een cruciale observatie hierbij is dat veel mensen de neiging hebben alleen contacten te hebben met vakgenoten of mensen met dezelfde opvatting over

een project of probleem. Klijn houdt een pleidooi om te werken aan het heterogeniseren van het eigen netwerk binnen een project (*Klijn, 2012*). Hiermee ontstaat er meer begrip voor elkaars standpunten en ontstaat er een inhoudelijk debat.

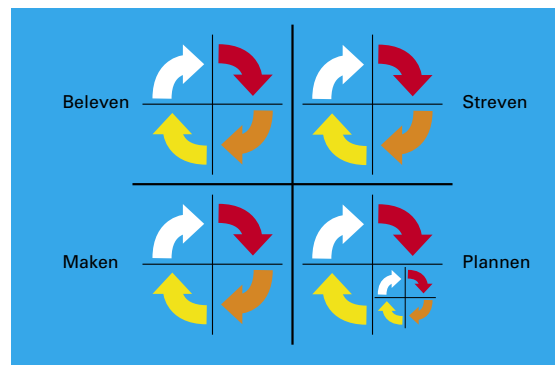
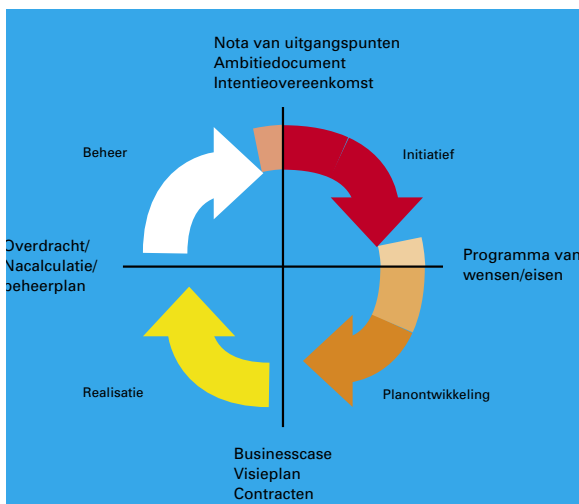
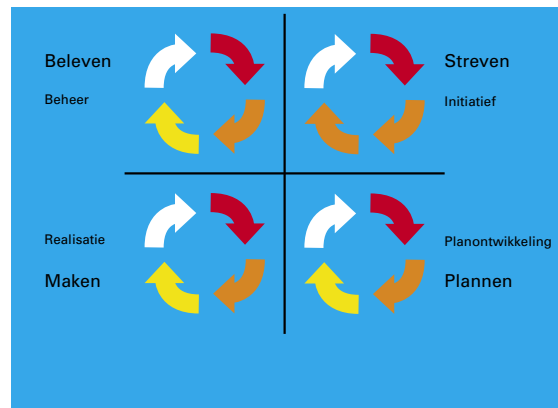
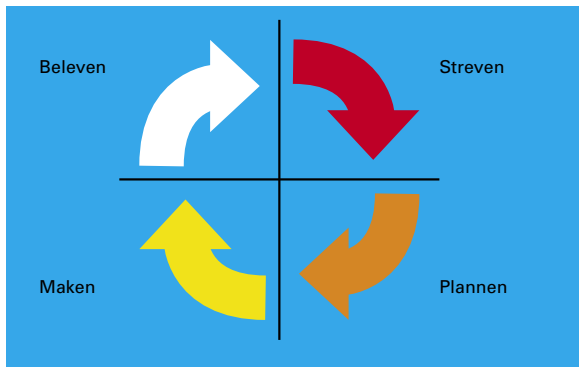
Het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling is vanuit de beschreven tendensen en ontwikkelingen minder projectmatig te sturen gericht op uitvoering maar heeft meer focus op het binden van belangen en het in een proces waarbij verschillende partijen betrokken zijn op het verbinden van belangen en ambities van betrokken partijen. Hierbij is het proces meer gericht op het integreren van verschillende belangen van partijen. In dit proces van integreren of assembleren is het als stedenbouwkundig ontwerper van belang uit te kunnen leggen wat je gaat doen en op welke manier je een bijdrage kan hebben aan het proces.

Integreren en assembleren

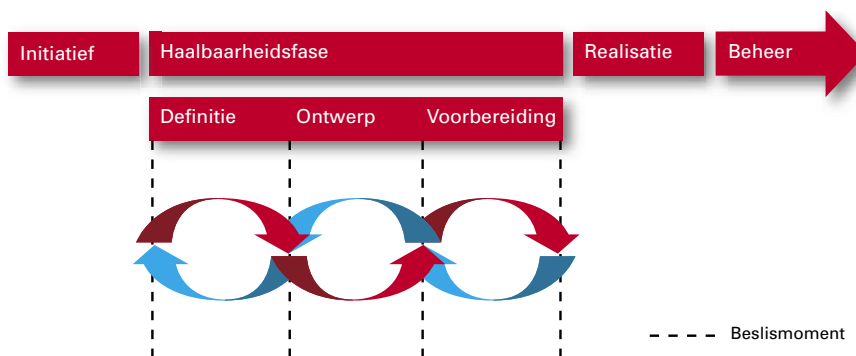
In het boek proceskunst wordt een onderscheid gemaakt tussen oude stijl en nieuwe stijl gebiedsontwikkeling (Teisman, 2013). De “oude” manier van gebiedsontwikkeling met een dominantie van een beperkt aantal partijen is houdbaar in tijden van groei en een focus op aanbod. Deze aanpak past heel goed bij tijden van groei en een omvangrijke centraal gestuurde woningbouwopgave. Processen, plannen en procedures zijn in deze periode sterk gericht op uitvoering. Teisman stelt dat het aan de procedure houden in de huidige praktijk nog geen garantie voor het succesvol uitvoeren van gebiedsontwikkelingen is. Teisman stelt verder dat de grootschalige aanbod gestuurde planning niet meer terugkomt en dat hiermee ook het plan als uitvoeringsinstrument zijn rol verliest. In de huidige praktijk gaat het dan niet zozeer om het vastleggen van ambities in een ruimtelijk plan, maar meer op het vermogen om verschillende belangen en ideeën te assembleren in een inspirerende visie. Gevolg is dat in de huidige praktijk in veel gebiedsontwikkelingen wordt geprobeerd om processen te beheersen die niet langer meer te beheersen zijn. Hiermee ontstaat er een situatie waarin men niet meer alleen kan handelen vanuit procedures en plannen, waardoor er een proces ontstaat met veel onzekerheid en onbeheersbaarheid. Het karakter van die visie is meer een stip op de horizon dan een op uitvoer gericht plan. Het geeft hiermee het proces richting. Teisman ziet zo niet langer het plan als middel maar het proces en de interactie tussen partijen. De “Essentie van het proces als een reeks opeenvolgende handelingen, waaruit iets tot stand komt” (Teisman, 2013).

We zien in recente publicaties en studies veel aandacht voor flexibele planvorming die meer openhoud (o.a. de Zeeuw, 2013; de Boer, 2013, PBL, 2012, Nirov, 2013). Er wordt veel gesproken over begrippen als organische gebiedsontwikkeling of startbeeldplanning (Buitelaar en Hager, 2011). Het vertrekken vanuit de bestaande kwaliteiten en eigenaren in een gebied in een gezamenlijk proces waarbij er veel ruimte is voor initiatieven, ook wel startbeeldplanning genoemd (Witsen, 2013). Dit boven de eindbeeldplanning waarbij er top down een plan voor een gebied wordt gemaakt en men zo snel mogelijk met een beperkt aantal partijen tot uitvoering wil komen.

Een gevolg van deze ontwikkelingen is ook dat partijen op een andere manier betrokken zijn in het proces. Niet alleen vanuit een vanzelfsprekend onderdeel van het proces vanuit een grondpositie of vanuit contractuele afspraken maar veel meer vanuit een toegevoegde waarde. Welke kennis heeft iemand werkelijk in te brengen in het proces.

Proces van gebiedsontwikkeling verbeeld als "het draaien van rondjes".
 Puylaert en Werksma, 2011

Fasen in het proces van gebiedsontwikkeling. Min. VROM, 2009

Deze nieuwe realiteit heeft zijn uitwerkingen op het proces waarbinnen gebiedsontwikkelingen tot stand komen. Door de toegenomen onzekerheden en complexiteit is er in het proces minder duidelijk sprake van verschillende afgeronde fasen die volgorde-lijk toewerken naar een helder te omschrijven eindresultaat, maar meer sprake van momenten en stromingen. De manier waarop er in een proces te sturen is, verandert hiermee. Veel minder zijn de principes van projectmanagement van toepassing en veel belangrijker worden de principes uit procesmanagement. Dit inzicht heeft op verschillende plekken tot nieuwe beschrijvingen van het proces geleid waarbinnen gebiedsontwikkelingen tot stand komen. Stromingen die proces nog steeds als een volgorde-lijk reeks stappen omschrijft (VROM, 2009).

Daarnaast ontstaan er procesmodellen die met name in de eerste fase een meer zoekend karakter vertonen en in de uitvoering naar een volgorde-lijk proces gaan. (VROM, 2000). Ook het procesomkeringsmodel zoals door Roestenburg/ Fakton omschreven gaat uit van het volgorde-lijk nemen van stappen van initiatief tot uitvoering. Het kiest nadrukkelijk een andere start, vanuit de gebruiker in plaats van uit een gebied of een grondpositie. Idee is dat waardecreatie in de huidige tijd met name plaats vindt rondom de start van een project waar de contouren nog vormgegeven kunnen worden. (Roestenberg, Fakton).

Dit proces van "rondjes maken" (Puylaert et al. 2011) is veel minder voorspelbaar van karakter en vraagt van de deelnemers aan het proces andere vaardigheden. Met name het kunnen omgaan met onzekerheid, en het verbinden van belangen is een cruciale vaardigheid om succesvol te kunnen handelen in de huidige praktijk. (Spijkerman, 2010).

Ontwikkelkracht

Vanuit deze observatie is het begrip ontwikkelkracht als begrip, geïntroduceerd door Daamen in stedelijke ontwikkelingsprojecten, een bruikbaar begrip. (Daamen, 2010). Vanuit dit begrip ontstaat het inzicht dat de praktijk bij uitstek een dynamisch proces is waarbij de uitkomsten van het proces vooraf moeilijk te voorspellen zijn. Wat wel duidelijk is dat er verschillende type partijen aan het proces deelnemen met elk hun eigen belang en manier van werken. Binnen dit dynamische proces wordt gesproken over de inzet van strategie als kracht in het proces. De manier waarop partijen invloed in het proces kunnen hebben, hangt af van de formele en informele regel waarbinnen een individu kan handelen. Daamen spreekt over de kracht van actoren om bepaalde doelen te bereiken binnen de relaties tot andere actoren binnen het proces. Voor de inzet van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces is de relatie die wordt gelegd met het begrip strategie zoals door Henry Mintzberg beschreven relevant. Mintzberg spreekt over de inzet van een viertal strategische bezigheden om een intentie na te streven. Plannen, visievormen, ondernemen en leren.

Het maken van plannen en visievorming wordt gezien als een strategische manier om doelen in een proces te bereiken. De inzet van de stedenbouwkundig ontwerper en het maken van strategische plannen of het strategisch inzetten van ontwerp-middelen kan hierbij gezien worden als manier om de uitkomst van een proces te beïnvloeden of partijen mee te krijgen in het proces. Door mogelijke toekomst te verbeelden op een sterk communicatieve manier kan de stedenbouwkundig ontwerper op een strategische manier bij dragen aan de voortgang van een proces.

Betekenis voor het handelen van de stedenbouwkundig ontwerper

Het is de veronderstelling dat de toenemende complexiteit van het proces waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkelingen tot stand komen van invloed is op de mogelijke rollen die de stedenbouwkundig ontwerper kan spelen. De rol zal anders zijn dan de meer traditionele rol van de stedenbouwkundig ontwerper zoals beschreven in hoofdstuk 1. In dit verband is het belangrijk om meer grip te krijgen op de manier waarop de ontwerper werkt; het ontwerpproces. En daarnaast ook op de kenmerken van het meer procesmatige verloop van stedelijke gebiedsontwikkeling. De stedenbouwkundig ontwerper is bij uitstek iemand die tussen de partijen kan opereren en in staat is verschillende belangen af te wegen en consequenties van keuzes in beeld te brengen. Een unieke eigenschap is het bedenken van nieuwe mogelijkheden, iets wat er nog niet was en het zichtbaar en begrijpelijk maken voor verschillende partijen. De stedenbouwkundig ontwerper heeft de vaardigheden om door middel van het ontwerp of het ontwerponderzoek partijen te kunnen binden op inhoud in het proces (Cross,1996).

Als het gaat over het inzicht in de manier waarop processen tot stand komen, wordt er in de literatuur gesteld dat er onder ontwerpers onvoldoende kennis en besef is van de betekenis van politieke waarde irt ruimtelijke ordening (Buunk et al, 2012 in De Boer, 2013). Buunk stelt dat er "in het speelveld van bestuur en politiek zijn dus waarden aan de orde, waarvan de vakwereld zich onvoldoende rekenschap geeft bij het opstellen van ruimtelijke plannen en projecten".

De veronderstelling is dat de stedenbouwkundig ontwerper te weinig kennis heeft van het proces waarbinnen (politieke) besluitvorming tot stand komt en de manier waarop en met welke middelen de stedenbouwkundig ontwerper kan sturen in dit proces. Dit wordt in de verkennende gesprekken door de ontwerper veelal bevestigd. Men geeft ook aan dat er traditioneel in het ontwerponderwijs weinig aandacht voor is, de nadruk ligt heel sterk op het vermogen een ruimtelijk ontwerp te maken.

Voor stedenbouwkundig ontwerpers is ook de notie over het heterogeniseren van het netwerk van belang (Klijn, 2012). Stedenbouwkundig ontwerpers en ontwerpers in het algemeen hebben de neiging sterk vanuit de ontwerpende rol naar projecten te kijken en te vinden dat men niet goed wordt gehoord. Het handelen vanuit de principes van het netwerkmanagement kan heel behulpzaam zijn om beter begrip te krijgen voor de standpunten en motieven van actoren om op een bepaalde manier te handelen of een opstelling te kiezen in een proces. Bewustwording van het bestaan van verschillende actoren met uiteenlopende waarden en belangen is als ontwerper goed.

Laglas stelt het belang van leiderschap centraal om tot een goede gebouwde omgeving te komen en als cruciale vaardigheid in gebiedsontwikkelingen. Ze stelt drie onderdelen centraal in dit denken. Het gaat als eerste om het hebben van kennis van de inhoud, ten tweede het hebben van procesvaardigheid en ten derde passie of bevlogenheid (Laglas, 2011). Daarnaast stelt ze timing in besluitvorming en het vermogen om tegenstelling te verzoenen als vaardigheid. Om ontwerpprocessen in de actuele praktijk te kunnen leiden is het volgens Laglas cruciaal om zowel inhoudelijk vaardig te zijn als procesvaardigheden te bezitten. Tegen deze achtergrond is de volgende uitspraak van Kets de Vries relevant.

“je moet creatieve de ruimte geven en tegelijkertijd aan de leiband houden. Managen van creativiteit is een van de moeilijkste dingen het impliceert de bereidheid om regels om te buigen, vergissingen te maken, onaffe ideeën te accepteren en om te leven met ambiguïteit en chaos”

Kets de Vries. in (Spijkerman, 2006)

Zo ontstaat het inzicht dat wanneer er sprake is van toenemende complexiteit van het proces waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt het voor de ontwerper meer van belang is om bewuster bezig te zijn met het proces waarbinnen je werkzaam bent. Ook uit de verkennende gesprekken met ontwerpers komt naar voren dat men niet voldoende kennis heeft van het proces of men het ook niet leuk vindt hiermee bezig te zijn. Er wordt in interviews ook nog wel eens gesproken over verschillende talen die ontwerpers en opdrachtgevers of projectmanagers spreken. Zo blijkt bij de selectie van een stedenbouwkundig ontwerper voor het Havenkwartier in Deventer in 2007 een belangrijk argument om voor Andries Geerse te kiezen zijn vaardigheid om ook vanuit andere vakgebieden tegen een project aan te kijken te zijn. Er bestaat de indruk dat er weinig systematisch is geschreven over de manier waarop de stedenbouwkundig ontwerper tot een product of een oplossing komt. Andere ontwerpende disciplines en vakgebieden besteden juist heel veel aandacht aan de manier waarop het ontwerpproces in elkaar zit en hoe je vanuit een eerste idee systematisch werkt naar een definitief ontwerp.

Vanuit de literatuur blijkt dat het vermogen van een ontwerper om belangen tussen verschillende partijen te verbinden een cruciale vaardigheid is. Mijn overtuiging is dat deze vaardigheid komende tijd steeds belangrijk zal zijn om in gebiedsontwikkelingen tot effectieve planvorming te komen. Toenemende complexiteit en het betrokken zijn van verschillende typen partijen, maakt het verbinden van belangen tot een cruciale vaardigheid om succesvol te kunnen opereren in ruimtelijke processen. Er lijkt in de huidige praktijk een spanning zichtbaar tussen het rationeel projectmatig gestuurde denken en een meer proces gestuurde benadering die een complexe weerbarstige praktijk vol onzekerheden als basis neemt. Ondanks de onzekerheden stelt Teisman (Teisman, 2013) dat de uitkomsten van het proces sterk afhankelijk zijn van de kwaliteit van de interactie tussen de verschillende partijen.

In de verkennende gesprekken met stedenbouwkundig ontwerpers wordt herkend dat procesvaardigheid van belang is juist ook in de huidige praktijk. Niet traditioneel aangeleerd op de opleidingen, nadruk ligt hier op de vaardigheid om concrete ontwerpvoorstellen te doen, en minder op het proces waarbinnen je als ontwerper werkzaam bent. Daarnaast ontstaat uit de gesprekken de observatie dat men vindt dat er in de praktijk te weinig gebruik gemaakt wordt van de specifieke kwaliteiten en vaardigheden van de stedenbouwkundig ontwerper in een proces. Verder geven een aantal stedenbouwkundig ontwerpers aan minder oog te hebben voor het besluitvormingsproces, dit ook minder leuk te vinden of het gevoel te krijgen hier door opdrachtgevers van weggehouden te worden.

In deze veranderende praktijk waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkelingen tot stand komt kan de ontwerper als een van de betrokken partijen een belangrijke integrerende rol spelen. Het vermogen van de ontwerper om onverwachte oplossingen te creëren (Cross, 1996) en te denken in scenario's en mogelijke gevolgen van een bepaalde ingreep in beeld te brengen zij hier voorbeelden van.

Rational problem solving.

"Het invloedrijkste paradigma in de ontwerpmethodologie, Rational Problem Solving (rationeel probleem oplossen) werd in de vroege jaren '70 geïntroduceerd door Herbert Simon. In dit paradigma definieert het ontwerpprobleem een "probleemruimte, die door de ontwerpers onderzocht wordt tot hij/ zij een oplossing vindt die tot tevredenheid stemt. Binnen dit paradigma is de ontwerpmethodologie een "klassiek" positivistische wetenschap, naar het model van de natuurwetenschappen. Sterke nadruk ligt op de strakheid en eenduidigheid van het onderzoek: "objectieve" observaties en logische analyse moeten leiden tot algemene, formele modellen van het ontwerpproces" (Dorst, 1997).

Reflective practice

"Een radicaal ander paradigma werd begin jaren '80 geïntroduceerd door Donald Schön (1983). Deze constructionistische theorie tracht een aantal tekortkomingen in de "harde" benadering van ontwerpen als rationeel probleem op lossen op te vangen. Zo maakt Schön er bezwaar tegen dat ontwerpen alleen beschreven zouden kunnen worden in termen van algemene eigenschappen van ontwerpprocessen. Hij benadrukt de unieke eigenschappen van elk ontwerpprobleem, en vindt dat een belangrijke vaardigheid van ontwerpers juist ligt in het bepalen hoe met elk uniek probleem moet worden omgegaan. Schön noemt dit de essentie, de "kunst" van het ontwerpen. Hij vindt het onacceptabel dat deze zaken niet binnen het methodologische begrippenkader beschreven kunnen worden. Hij stelt een nieuwe epistemologie van het ontwerpen voor, gebaseerd op het beeld van ontwerpen als een "reflective conversation". Zijn beeld van de ontwerpmethodologie is sterk geënt op de sociale wetenschappen" (Dorst, 1997).

	Rational Problem Solving	Reflective Practice
Designer	Information processor (in an objective reality)	Person constructing his/ her reality
Design task	Ill defined, unstructured	Essentially unique
Design process	A rational search process	A reflective conversation
Design Knowledge	Knowledge of design procedures and "scientific" laws	Artistry of design: when to apply which procedure/ piece of knowledge
Example/ model	Optimisation theory, the natural sciences	Art, the social sciences

Ontwerpstromen en de werkwijze van de ontwerper.

Dorst, 1997. Bewerkt.

2.4 Het ontwerproces

Gebiedsontwikkelingen krijgen steeds meer een procesmatig karakter. Voordat we mogelijke rollen die vanuit de literatuur en uit de verkennende gesprekken met praktijkexperts zijn te beschrijven is het eerst nuttig om beter grip te krijgen op het ontwerproces. Dit omdat er uit onderzoek naar voren komt dat ontwerpers niet goed kunnen aangeven hoe ze tot een ontwerp komen en het voor bijvoorbeeld opdrachtgevers moeilijk is het ontwerproces voor te stellen.

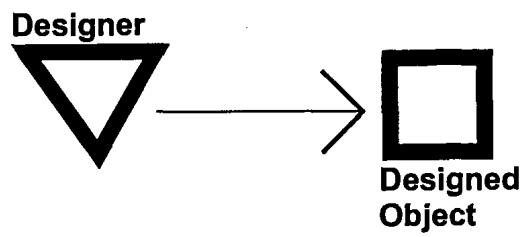
Rational problem solving vs Reflective Practice

Een eerste observatie uit de literatuur is dat het ontwerproces wordt beschreven als een zoekend, iteratief proces (Groeneveld, 2006). Kenmerkend hierbij is dat het probleem of de oplossing van te voren niet duidelijk is omschreven, maar veelal tijdens het proces ontstaat. Ook de manier om het probleem op te lossen staat van te voren niet vast. Het ontwerproces is de manier om het probleem te verkennen en op zoek te gaan naar mogelijke oplossingen. Vanuit deze eerste algemene notie is er vervolgens gezocht naar typering van het ontwerproces. Literatuur over ontwerpmethodologie geeft aanknopingspunten om de veranderende rol van de ontwerper in het proces te beschouwen. In de ontwerpmethodologie worden twee hoofdstromen onderscheiden die relevant zijn.

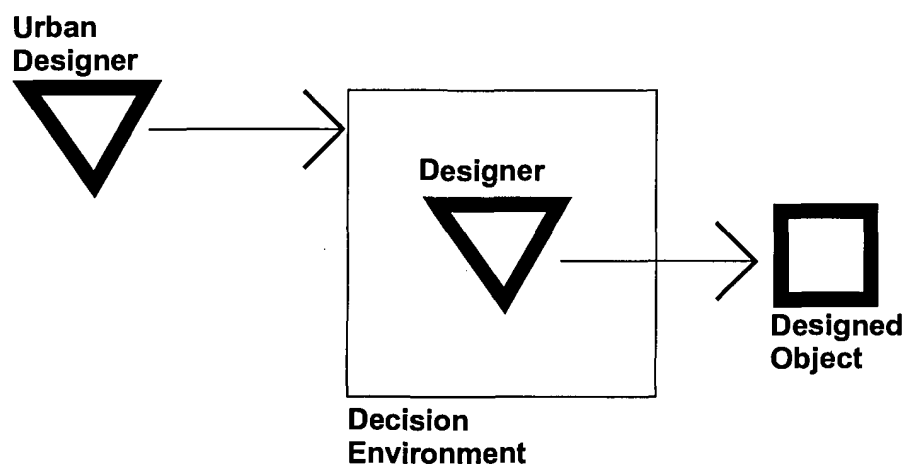
Het gaat om het model "Rational Problem Solving" ten opzichte van een "Reflective Practice" model (Dorst, 1997). Verhelderend hierbij zijn de beschrijvingen die Dorst van de twee stromingen geeft.

Uit de beschrijving van deze stromingen wordt duidelijk dat er sprake is van een rationeel proces ten opzichte van een meer creatief proces. Een beschrijving van de kernkwaliteiten van de ontwerper (Cross, 2007) leidt tot het inzicht dat de stedenbouwkundig ontwerper werkt vanuit het Reflective Practice model. Promotieonderzoek van Groeneveld onderzoekt hierbij de rol van intuïtie in het ontwerproces en stelt dat, intuïtie een cruciaal onderdeel is van een creatief ontwerproces om tot een ontwerp te komen. (Groeneveld, 2006). In dit verband halen we ook de intreedrede van Karin Lagas aan. Hierin wordt ook gesproken over het concept reflective practitioner van Donald Schon uit 1983 (Laglas, 2011). Hier wordt gesteld dat de ervaring van de stedenbouwkundig ontwerper centraal staat. Ervaring maakt het voor de stedenbouwkundig ontwerper mogelijk om te reflecteren op het eigen handelen en ervaring in te zetten om dit handelen te verbeteren.

Dit model staat naast het rationele proces waarbij een meer projectmatige aanpak kenmerkend is en het proces sterk gericht is op uitkomsten binnen bepaalde tijd en sturing op budget (Franzen, 2011). Er wordt in deze stroming sterk methodisch en volgordelijk gewerkt. Deze aanpak past heel sterk bij de tijd waarin groei de drijver achter gebiedsontwikkelingen was. Deze projectmatige aanpak werkt steeds minder goed in de huidige praktijk. Projectmanagers die traditioneel meer willen sturen op uitkomsten en volgens een geordende manier naar een resultaat toe werken botsen soms met (stedenbouwkundig) ontwerpers die in dit proces veel meer zoekend werken. Ook het niet van te voren kunnen duiden wat de stedenbouwkundig ontwerper exact gaat doen, maar dat de inhoud tijdens het proces ontstaat, kan tot moeizame relaties leiden in een proces.

*Schema First Order Design. Rechtstreekse relatie tussen de ontwerper en het ontwerp.
George, 1997*

*Schema Second Order Design. Stedenbouwkundig ontwerper stuurt op condities
waarbinnen ontwerp tot stand komt. George, 1997*

Interessant hierbij is het ontstaan van een onderzoeksgebied in de architectuur wat zich bezig houdt met “design management” (o.a. Doorn, 2004). Zonder hier uitgebreid op in te gaan is de basis het meer projectmatig sturen van een creatief proces. Dit vanuit het feit dat in het ontwerpproces van een gebouw beide ontwerpprocessen door elkaar heen lopen. Zowel een zoekend creatief proces van de architect als ook het meer rationele proces van bijvoorbeeld de constructeur.

Het verschil tussen een rationele aanpak en een reflectieve manier van werken waarbij intuïtie en ervaring een grote rol speelt is een belangrijk inzicht in de huidige praktijk. We hebben eerder gezien dat een kenmerkende verandering met name het complexer worden van het proces is en het onvoorspelbare karakter ervan. Binnen deze context is een reflectieve manier van werken op zijn plaats. Vanuit dit inzicht is het ook mogelijk om na te denken over de mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces en de instrumenten die je kunt inzetten.

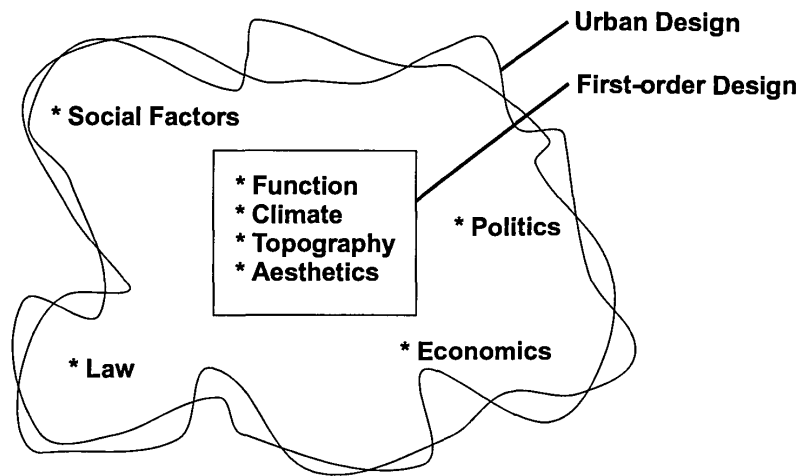
First en second order design

De literatuur van George heeft geholpen om meer vat te krijgen op stedenbouwkundig ontwerper in relatie tot andere ruimtelijk ontwerpers (George, 1997). Centraal staan de begrippen first en second order design. Vanuit het concept first order design wordt gesteld dat veel ontwerpers een rechtstreekse relatie met het ontwerp hebben. Zo heeft bijvoorbeeld een productontwerper een vrij rechtstreekse relatie met het product wat hij ontwerpt. Daarnaast is in dit idee het aantal betrokken actoren beperkt en overzichtelijk en is er vanuit het ontwerpproces invloed op uit te oefenen.

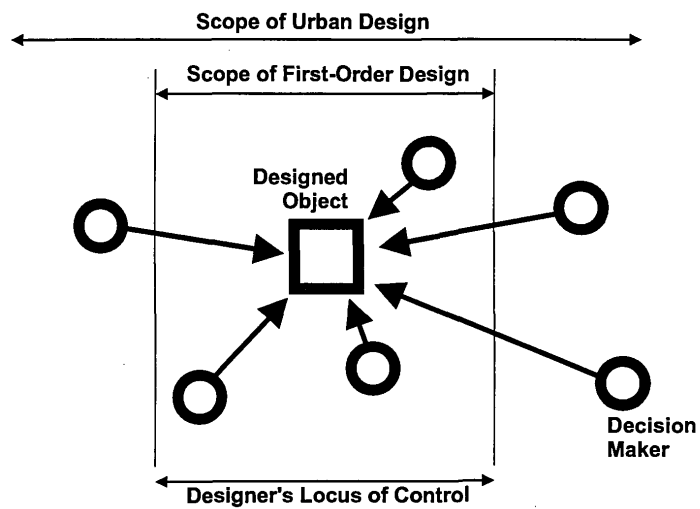
Naast dit principe van first order design ziet George de stedenbouwkundig ontwerper als second order design. De opgaven waaraan gewerkt wordt zijn sociaal maatschappelijke, stedelijke opgaven en hiermee complex van aard. In deze processen is de stedenbouwkundig ontwerper niet alleen in staat om vorm te geven aan een ontwerp, maar werkt altijd in een complex veld waarin door veel verschillende partijen besluiten worden genomen die van invloed zijn op het resultaat. Vanuit het idee van second order design gaat het erom in staat te zijn te werken in een complexe omgeving samen met andere sectoren en disciplines.

In dit concept is de stedenbouwkundig ontwerper niet degene die het ontwerp altijd zelf maakt, maar bezig met het scheppen van de juiste condities waarbinnen tot een goed ontwerp gekomen kan worden. Een voorbeeld hiervan is een gebiedsontwikkeling waarbij door de stedenbouwkundig ontwerper de context wordt geschapen, een ontwerpogave wordt gesteld en een proces wordt opgezet waarbinnen door een architect op een effectieve manier een passend ontwerp voor een gebouw kan worden gemaakt. De stedenbouwkundig ontwerper is hierbij niet degene die het ontwerp als oplossing maakt maar een persoon die in staat is context en condities te organiseren waarbinnen andere ontwerpers met meer concrete projecten aan de slag kunnen. Het gaat erom invloed te hebben op de omgeving waarin besluiten worden genomen die van invloed zijn op het proces en het ontwerp. Hij noemt dit de decision environment.

Zo ontstaat het inzicht dat stedenbouwkundig ontwerpers meer bezig zijn met het proces waarbinnen er tot een ontwerp gekomen wordt. Architecten werken meer met het object als concrete uitdrukking van een gebiedsontwikkeling. Dit onderscheid is relevant gezien de lange doorlooptijd van stedelijke gebiedsontwikkeling. De architect werkt zo meer object gericht en de stedenbouwkundige meer procesgericht

Context waarbinnen de stedenbouwkundig ontwerper werkt. Sociaal maatschappelijke tendensen en verschillende vakgebieden hebben grote impact op het proces. George, 1997

Complex proces maakt overzicht over alle relevante actoren en momenten waar besluiten worden genomen moeilijk. George, 1997

George stelt in dit verband ook een verschil in opdrachtgevers. First order design kenmerkt zich door een duidelijke opdrachtgever opdrachtnemer relatie. In het model second order design is deze relatie meervoudiger en onvoorspelbaarder. Waarbij de moeilijkheid om alle relevante actoren die van invloed kunnen zijn op het proces en de uitkomst onder controle te hebben een kenmerk is.

Zo ontstaat er vanuit het concept van first en second order design een beter begrip van het verschil tussen de stedenbouwkundig ontwerper en andere ontwerpdisciplines. Dit leidt tot het inzicht dat het voor de ruimtelijke ontwerper belangrijk is kennis te hebben van de context waar besluitvorming plaats vindt om effectiever in het proces te kunnen handelen.

Ontwerp/proces

Eerder zagen we al dat een cruciale vaardigheid in gebiedsontwikkelingen het vermogen is om partijen en belangen te kunnen verbinden. Problemen in gebiedsontwikkelingsprojecten kenmerken zich vaak door meervoudigheid van het probleem.

Van Eldonk stelt dat ontwerpprocessen zowel lineair als cyclisch zijn (Eldonk in Nozema, 2008). Lineair omdat het proces uiteindelijk van een eerste schets tot de oplevering van een gebouw of de uitvering van een uitbreidingsplan leidt. Voor het proces van gebiedsontwikkelingen is dit van belang om een aantal fasen te onderscheiden om van schets tot uitvoering te komen. Zeker in de huidige tijd kunnen fasen overlappen of langer duren maar te benoemend in welke fase een ontwerpproces zich bevindt.

Het proces wordt cyclisch gezien doordat in alle fasen verschillende processen van tekenen en rekenen door elkaar heen lopen en op elkaar worden afgestemd. De Zeeuw heeft het in dit verband ook over het maken van rondjes (De Zeeuw, 2013). Denken, tekenen, rekenen en uitwerken.

Er zijn verschillende ontwerpprocessen te herkennen afhankelijk van het type opgave. De mate van complexiteit van de opgave bepaald de manier waarop er vanuit het ontwerp aan gewerkt wordt. Dit besef dat verschillende typen opgaven om een eigen type ontwerpproces vragen is belangrijk voor zowel de stedenbouwkundig ontwerper als de opdrachtgever.

De indeling van Van Eldonk (in Nozema, 2008) beschrijft een viertal ontwerpprocessen afhankelijk van het type opgave, en is te vinden op pagina 58.

Deze indeling in de aanpak van het ontwerpproces afhankelijk van de opgave is zeker ook in de huidige tijd bruikbaar. Deze typering biedt ook handvatten voor de rol die de stedenbouwkundig ontwerper in het proces kan hebben en welke instrumenten ingezet kunnen worden. Een overzichtelijke opgave met een beperkte complexiteit en een zeker einddoel binnen een beperkte tijd, bijvoorbeeld een concreet verkavelingsplan binnen een goedgekeurd bestemmingsplan, vraagt om een andere benadering dan een complexe gebiedsontwikkeling met veel verschillende betrokken partijen, veel onduidelijkheid over het programma in een stedelijk context. Als stedenbouwkundig ontwerper is het cruciaal om inzicht te hebben in het type proces waar je je in bevindt om zo een goede rol te kunnen spelen. Dit is ook relevant voor opdrachtgevers, om na te kunnen denken over het type opgave en het type ontwerper wat bij deze rol past.

Indeling van Van Eldonk (in Nozema, 2008)

A Recht door zee

Overzichtelijke opgave waarbij de kaders in grote lijnen vast liggen en sprake van een beperkt aantal betrokken partijen. Relatief overzichtelijk proces en duidelijke opdrachtgever opdrachtnemer relatie gericht op uitvoering. Kenmerkend is dat een goede inschatting van de werkzaamheden te maken is en er op een overzichtelijke manier te sturen is in het proces. Vanuit de stedenbouwkundig ontwerper past hier een aanpak vanuit routines. Er is geen noodzaak voor een complexe aanpak. Voorbeeld een beperkt uitwerkingsplan woningbouwlocatie binnen vastgestelde kaders beperkt aantal actoren.

B Koers uitzetten

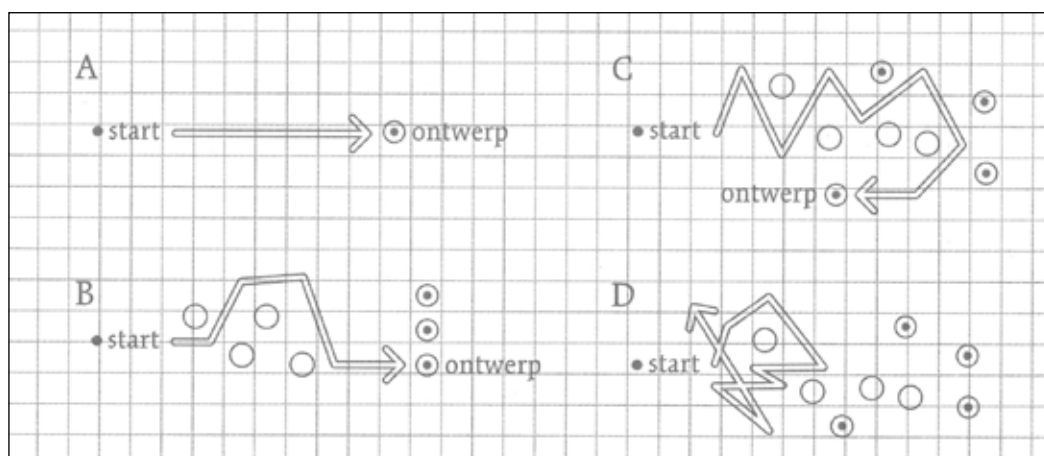
Een proces waarbij redelijk duidelijk is wat het doel is en op welke manier het proces wordt aangevlogen. Er is in beperkte mate sprake van complexiteit en een overzichtelijk aantal betrokken partijen. Minder vastgestelde kaders, het proces is in grote lijnen overzichtelijk en beperkt complex door het beperkte aantal betrokken partijen.

C Zeilen op de wind

Een ontwerpproces waarbij van te voren nauwelijks is in te schatten hoe het proces gaat verlopen, het doel is ook minder scherp en kan tijdens het proces verschuiven, er is sprake van veel onverwachte omstandigheden waarop moet worden ingespeeld. Bij de start is er een beperkt aantal kaders en is er nauwelijks houvast in de vorm van een vaststaand programma. Er zijn meerdere partijen en grondeigenaren betrokken waardoor er veel verschillende soms ook tegengestelde belangen zijn. Tegen deze achtergronden is het ontwerpproces complex, moeilijk in te schatten en kenmerkt het zich door een voortdurend proces van aanpassen en reageren. Inschatting van de hoeveelheid werkzaamheden en producten is moeilijk te maken waardoor er niet routinematig gewerkt kan worden.

D Stuurloos dobberen

Een ontwerpproces zonder duidelijk doel en een onoverzichtelijk proces zonder dat er voorgang wordt geboekt. Er is een geen programma, veel betrokken partijen met verschillende wensen en onduidelijkheid over de ambities. Het proces laat zich niet sturen. Het proces is hiermee complex versterkt door een gebrek aan inhoudelijke visie en ambitie waardoor er niets bereikt wordt. Belangrijk te herkennen op het moment dat een proces zich op deze manier ontwikkeld om vanuit dit besef een nieuwe richting in te slaan en het project te heroverwegen.

Laglas haalt in haar intreerede deze verschoven rol van de stedenbouwkundig ontwerper aan. De stedenbouwkundig ontwerper ziet zichzelf volgens haar wellicht zelf als echte opdrachtgever en heeft vooral ook zijn eigen ambities en opgave anders dan de opdrachtgever waarvoor de stedenbouwkundig ontwerper dienstbaar werk zou moeten doen.

Laglas ziet als grote verandering die van invloed is op de positie en de rol van de stedenbouwkundig ontwerper het diffuus en meervoudig zijn van het opdrachtgeverschap. Toenemende complexiteit in het proces en verschillende belangen en ambities van betrokken partijen leiden tot steeds minder eenduidige opdrachtgeversrelaties. Vaak is er sprake van een veelheid aan betrokken partijen en is het inhoudelijk opdrachtgeverschap naar de stedenbouwkundig ontwerper toe onduidelijk geregeld. Deze observatie van het meervoudig worden van het opdrachtgeversschap en het vermogen van de stedenbouwkundig ontwerper te kunnen werken in een complexere omgevingen waar op verschillende manieren en momenten besluitvorming plaats vindt is cruciaal.

Conclusie

In tijden van groei zijn veel projecten vanuit de principes van het Rational Problem Solving model aangepakt op een projectmatige manier. De veranderingen leiden tot een praktijk waarbij een verschuiving zichtbaar is naar de principes uit het Relective Practice model. Dit inzicht heeft betekenis voor de rol van de stedenbouwkundig ontwerper, minder op uitvoering in een projectmatige omgeving maar meer als onderdeel van een zoekend proces met veel onzekerheden. Deze veranderingen in de context waarbinnen gebiedsontwikkelingen tot stand komen vragen om een andere rol, de inzet van andere instrumenten en andere vaardigheden.

Daarnaast is het onderscheid in first en second order design behulpzaam. Het leidt tot het inzicht dat de rol van de stedenbouwkundige meer procesmatig van karakter is en de rol van de architect en andere betrokken ontwerpers meer object georiënteerd is. Stedenbouw wordt in dit denken opgevat als een vakgebied wat zich bezighoudt met het beïnvloeden van de omgeving waarin besluiten worden genomen. Ook hier is een relatie te leggen met de huidige praktijk. In tijden van groei was de overtuiging dat stedelijke gebiedsontwikkeling bijna als het ontwerp van een gebouw te sturen was; de kenmerken van first order design. Hierbij werden andere invloeden als sociaal maatschappelijke vraagstukken, eigendommen en wetgeving bewust overgeslagen.

Tot slot hebben we een aantal procesmodellen besproken die mogelijke ontwerpprocessen beschrijven, afhankelijk van het type opgave en de complexiteit van de vraag. Niet elke opgave in de huidige praktijk is complex en onvoorspelbaar. Er blijven altijd projecten of onderdelen van een proces die projectmatig te sturen en helder af te bakenen zijn.

Deze inzichten worden gebruikt om in het volgende hoofdstuk een analysekader op te zetten en te onderzoeken in de praktijkcases.

2.5 De rol van de stedenbouwkundig ontwerper

In het voorgaande zijn een aantal ontwikkelingen en tendensen geschetst die van invloed zijn op de rol van de stedenbouwkundig ontwerper. Vanuit de beschikbare literatuur wordt gezocht naar een typering van mogelijke rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper. Het valt op dat er in verschillend type bronnen over het onderwerp wordt geschreven, maar dat er in de literatuur geen eenduidige beschrijvingen over mogelijke rollen bestaat. Om er toch vat op te krijgen, wordt hier literatuur en empirie gecombineerd. Voor het literatuuronderzoek worden verschillende typen bronnen gebruikt, zowel wetenschappelijke artikelen en publicaties als ook scripties, artikelen in vakbladen en opiniestukken. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van verkennende gesprekken met praktijkexperts. Door deze meervoudige benadering wordt het mogelijk vanuit verschillende bronnen en opvattingen een model samen te stellen waarin mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in stedelijke gebiedsontwikkeling worden beschreven. Deze aanpak past goed bij het verkennende karakter van het onderzoek.

Opvallend is dat een aantal publicaties over de rol van de stedenbouwkundig ontwerper al stammen uit de tijd voor het intreden van de crisis in 2008. Kennelijk is de discussie over mogelijke rollen en de veranderingen in die rol dus niet strikt vanuit de crisis ontstaan. Zo stelt Daniels dat de rol van de stedenbouwkundig ontwerper te vaak te beperkt wordt ingezet en terug wordt gebracht tot het vormgeven van “de oplossing” in de vorm van een verkavelingsplan (Daniels in Nozema, 2008). In deze meer klassieke benadering van de rol van de ontwerper ligt de nadruk sterk op het vormgeven en het maken van een ruimtelijk plan. Dit type rol past goed bij een door groei gedomineerde aanpak van de ruimtelijke ordening. Dit aspect van het vormgeven aan groei en uitbreidingsplannen laat zich ook zien in de definitie van de stedenbouwkundig ontwerper zoals we die in hoofdstuk 1 hebben gezien. Er ligt hier een sterke nadruk op het vormgevende aspect. Hier past het ruimtelijk plan als instrument bij. Het plan laat zien hoe het kan worden en is het middel om tot uitvoering over te kunnen gaan.

Het ruimtelijk ontwerp

Er is gesteld dat de huidige praktijk waarbinnen gebiedsontwikkeling tot stand komt, zicht kenmerkt door een meer complexe omgeving. Processen zijn minder overzichtelijk, mede door de betrokkenheid en invloed van een veelheid aan verschillende partijen. De vanzelfsprekende rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces neemt af. Om mogelijke rollen van de ontwerper te onderzoeken is het goed om eerst kort stil te staan bij het ruimtelijk ontwerp of het ruimtelijk plan. Al eerder zagen we in deze context dat Teisman stelt dat het ruimtelijk plan als uitvoeringsinstrument zijn rol verliest (Teisman, 2013). Dit vanuit het idee dat de basis van groei gedreven gebiedsontwikkeling, ligt in plannen en projecten die de basis vormen om tot uitvoering te komen.

Bij een centraal gestuurde woningbouwopgave past een ander type ruimtelijk plan dan bij een tijd van crisis (de Klerk, 2011). Dit wordt terug gezien in het type plannen dat door stedenbouwkundig ontwerpers gemaakt wordt om de sociaal maatschappelijke opgave te benaderen. (Van der Cammen; de Klerk, 2006, Ibbelings, 1999). In de huidige praktijk is er discussie over het plan als eindbeeld (de Zeeuw, 2013). Er lijkt bij partijen meer behoefte te zijn aan flexibele ruimtelijke plannen, die mogelijkheden naar de toekomst toe open houden (o.a. De Boer, 2013, PBL en Urhahn, 2012).

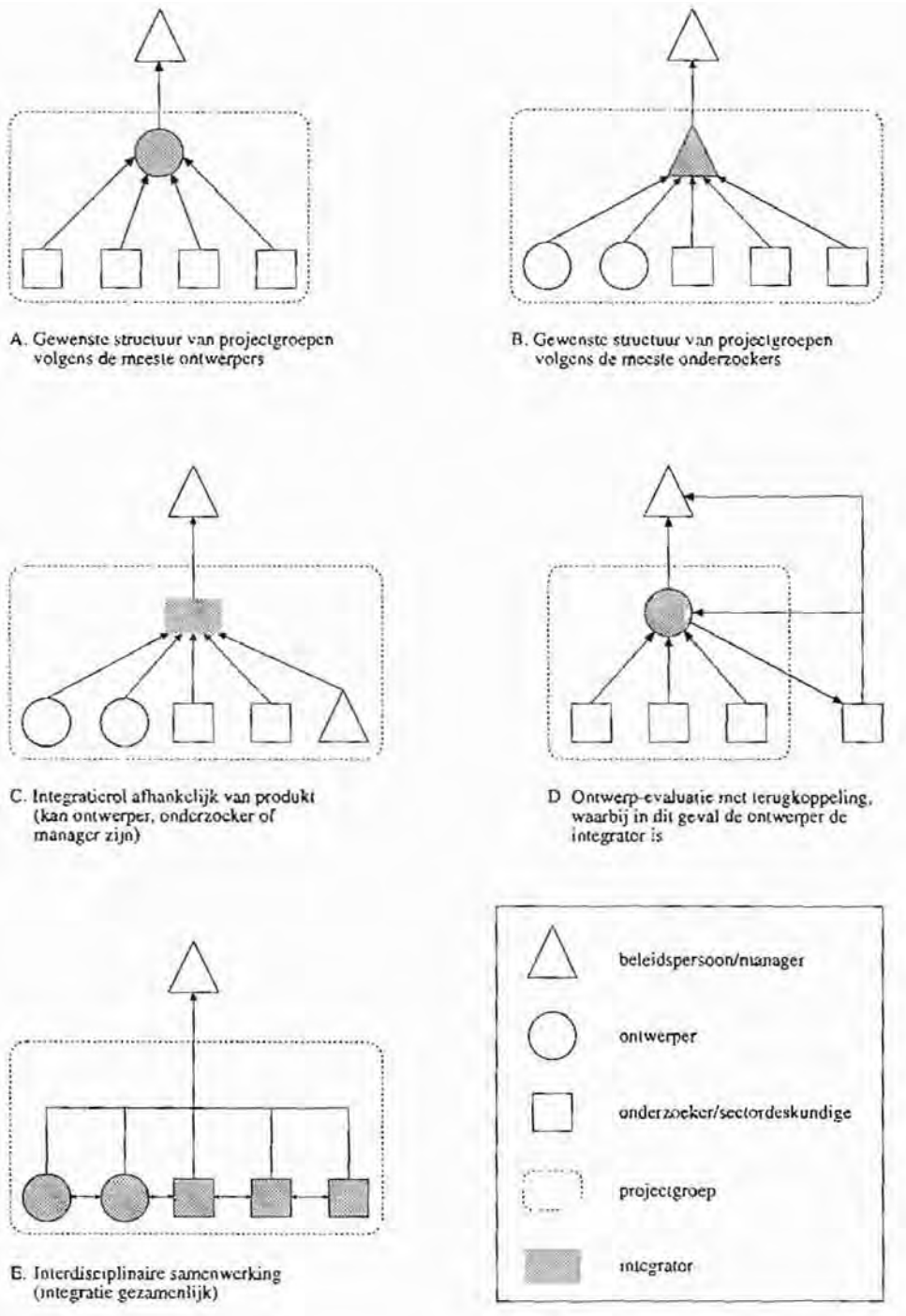
Er lijkt soms bijna een angst om überhaupt nog iets vast te leggen in een ontwerp. Een punt hierbij is dat veel “oude” plannen met name programmatisch en ruimtelijk zijn aangevlogen vanuit een woningbouwopgave. In de huidige context is het noodzakelijk om breder naar de betekenis van een plek te kijken en hier meer mee te doen in een visie. De huidige realiteit vraagt om ander type planproducten dan plannen gericht op uitvoering alleen. In huidige opgaven is ook een reeks nieuwe instrumenten ontstaan, die op verschillende momenten in het proces effectief kunnen zijn. De opvatting is dat het in deze tijd van toenemend belang is meer aandacht te hebben voor een onderzoekende manier van werken. Deze verschuiving is terug te vinden in het grote aantal nieuwe titels en planfiguren zonder officiële status. Deze plannen zijn vaak bedoeld om een bepaalde fase in een proces te markeren of een stip op de horizon te plaatsen. Opvallend hierbij is dat ruimtelijke plannen steeds meer de vorm hebben van een inspirerende visie sterk gericht op beeld en communicatie tussen partijen en minder exact weergeven hoe een bepaald gebied eruit moet zien. Zo hebben ruimtelijke plannen veel meer een rol tijdens het proces tussen partijen en minder als uitvoeringsinstrument. Ruimtelijke plannen en instrumenten kunnen in het proces een rol hebben om vanuit de inhoud partijen naar een volgende ronde in het zoekende proces te helpen. Hier kan ruimtelijk ontwerp een rol spelen in het zoekende proces zoals van Randerat dit heeft beschreven (Van Randerat, 2009). Binnen verschillende momenten in het proces zijn er bepaalde rollen voor de ontwerper, maar we hebben ook gezien dat de ontwerper verschillende instrumenten in het proces kan inzetten. Welk instrument werkt het beste op welk moment in het proces en welke rol van de ontwerper kan hierbij horen.

Kernkwaliteiten van de ontwerper

We hebben gezien dat de huidige praktijk om ander type plannen en instrumenten van de ontwerper vraagt. De veranderende context zou ook om andere vaardigheden van de ontwerper vragen (Zuidema in Klooster e.a., 2012). Om hier meer grip op te krijgen is onderzoek gedaan naar de kernkwaliteiten van de ontwerper zoals ze in de literatuur worden omschreven. Vanuit het perspectief van de stedenbouwkundig ontwerper is het goed om de kernkwaliteiten, zoals ze door Cross (Cross, 1997) worden beschreven op te halen. Cross ziet de volgende acht kernkwaliteiten centraal staan:

- 1 Het vermogen om nieuwe en onverwachte oplossingen te produceren.*
 - 2 Het vermogen om verbeeldingskracht in te zetten en constructief vooruit te denken en dit praktisch toepasbaar te maken.*
 - 3 Het vermogen om gebruik te maken van schetsen en andere beeldende media om met onzekerheid en besluitvorming op basis van beperkte informatie om te gaan.*
 - 5 Het vermogen om slecht geformuleerde en vreemde problemen op te lossen.*
 - 6 Het vermogen om oplossingsgerichte strategieën te gebruiken.*
 - 7 Het vermogen om creatief en productief te denken.*
 - 8 Het vermogen om grafische en ruimtelijke mediamodellen te gebruiken.*
- (Naar Cross, 1997 in Groeneveld, 2006)*

De nadruk in deze kernkwaliteiten ligt op het vermogen om in een complexe omgeving tot onverwachte oplossingen te komen en verbeelding in te zetten. De kwaliteit om beeldend te denken is een begrip wat in de beschrijving van de rol van de stedenbouwkundig ontwerper vaker terugkomt. Zeer recent spreek Frits Palmboom in zijn intreereden aan de TU over de inzet van de tekening, het diagram of de verbeelding als krachtig middel van de ontwerper in een proces (Palmboom, 2014).

Versillende modellen voor de positie van de ontwerper in het proces. Hier zien ontwerpers zichzelf in een integratierol tussen partijen en disciplines, andere betrokkenen zien dit als een eigen rol. Heide en Weinbelt, 1994

Beschreven rollen

Een mooi aanknopingspunt als start voor het onderzoek naar mogelijke rollen wordt gevonden in het programma Stedenbouw als Veranderkracht gestart in 2011 (Klooster e.a. 2012). Dit programma grijpt de veranderende context, waarin de stedenbouwkundig ontwerper werkzaam is aan voor een onderzoek naar de positie en de betekenis van het vak stedenbouw in de huidige realiteit. Opgemerkt wordt dat de huidige praktijk minder gaat om het scheppen van nieuwe stukken stad, maar veel meer om het samen met andere partijen werken aan ruimtelijke opgaven. Steeds vaker zal deze opgave ook liggen in de bestaande stad of het bestaand stedelijke gebied. Dit leidt in het onderzoek tot het inzicht dat de opgaven in de huidige tijd om andere vaardigheden van de ontwerper vraagt en dat ook de rol zelf verandert. De stelling is dat er veel geleerd kan worden van andere vakgebieden, bijvoorbeeld de bestuurskunde en de veranderkunde. Met name de inzichten en theorieën die in veranderprocessen worden ingezet bieden de ontwerper bruikbare handvatten. Dit omdat in de huidige praktijk de ontwerper steeds vaker niet alleen in staat is om in een overzichtelijk proces vorm te geven aan de ruimtelijke opgave, maar hier steeds vaker samen met anderen aan werkt. Hier wordt de rol van de stedenbouwkundige gezien als bindend vermogen (de Zeeuw, 2013). Daarnaast wordt de inzet van verbeeldingskracht als kwaliteit benoemd. Gesteld wordt dat het dan wel noodzakelijk is dat de stedenbouwkundig ontwerper beter zicht krijgt op het krachtenveld waarbinnen ontwikkelingen tot stand komen. Er wordt een pleidooi gehouden voor een betere bewustwording van het proces waarbinnen je als ontwerper werkzaam bent en de instrumenten en vaardigheden die je hierbij kunt inbrengen.

Aansluitend op deze meer procesgerichte rol is de beschrijving van Franzen, die de stedenbouwkundig ontwerper als multidisciplinaire specialist beschrijft die in staat is om een verbindende rol in het proces te spelen. Een belangrijke focus in deze rol ligt op het formuleren van de opgave (Franzen, 2011, pp147). Vanuit deze procesgerichte rol wordt er ook wel gesproken over "Design as Vehicle for the development proces" (Franzen et al, 2012). Hierbij is de ontwerper niet bezig met het maken van plannen als uitvoeringsinstrument, maar wordt meer onderzoekend gewerkt. Franzen heeft het in deze context over een "design- based approach". De ontwerper zet hierbij specifieke ontwerpinstrumenten in die in het ontwikkelproces als middel dienen om partijen op basis van de inhoud bij elkaar te brengen; design as management (Franzen, 2011). Vanuit deze lijn is ook de beschrijving van Friso de Zeeuw interessant die de ontwerper ziet als intermediair, goed in het verbinden van belangen en het schetsen van een wenkend perspectief (De Zeeuw, 2013).

Samenvattend wordt de rol van de stedenbouwkundige zo met name procesmatig gezien. Een bredere beschrijving van mogelijke rollen wordt gegeven in het meest recente Charter of European Planning (ECTP- CEU, 2013). Men spreekt hier niet over stedenbouwkundig ontwerper, maar van het begrip planner. Dit begrip ligt in de Nederlandse praktijk tussen het vakgebied van de planoloog en stedenbouwkundig ontwerper in en is meer gericht op het strategisch formuleren van beleid. Daarnaast is de beschreven context sterk gericht op de Engelse en internationale context. Ondanks deze kanttekeningen is de geschetste indeling als een van de mogelijke rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper relevant. Er worden vijf rollen voor de planner onderscheiden:

Verandering in de rol van de ontwerper volgens de Willigen (2013), van presentator naar moderator in het proces.

The planner as a leader of change

De nadruk in deze rol ligt op het werken vanuit toekomstige trends en ontwikkelingen aan processen van duurzame stedelijke ontwikkeling. Vanuit een gezamenlijk (Europees) perspectief worden vervolgens keuzes en ambities ook op lokale schaal ingepast in plannen en voorstellen.

The planner as humanist scientist

De nadruk in deze rol ligt op theorievorming, scholing en fundamenteel onderzoek naar de werking van stedelijke systemen. Daarnaast gaat het om het uitwisselen en verspreiden van kennis en actief deelnemen aan het vakdebat.

The planner as a designer and a visionary

Hier wordt de meer klassieke ontwerpende rol beschreven. De ontwerper kan vanuit ontwerponderzoek optimale ruimtelijke oplossing voor problemen geven in een proces waarbij meerdere partijen betrokken zijn. Toekomstige mogelijkheden vanuit specifieke lokale kwaliteiten worden gezien.

The planner as a political advisor and mediator

Deze rol wordt sterk vanuit publieke besluitvorming gezien. De ontwerper geeft advies en maakt plannen zodat de politiek de best mogelijke besluiten kan nemen over de ontwikkeling van een bepaald gebied of bij het vormen van nieuw beleid. Onderdeel van deze rol is ook het actief betrekken van verschillende partijen in een participatief proces.

The planner as a manager of cities and regions

Deze rol is meer op procesmanagement gericht. De ontwerper werkt vanuit deze rol tussen de verschillende partijen, zorgt voor de uitwisseling van kennis en coördinatie tussen verschillende sectoren gericht op een zo optimaal mogelijke ruimtelijke ordening. Het gaat hierbij om de uitvoering van beleidsprogramma's voor steden en regio's op een effectieve manier sturen.

In de ontwikkeling in het beschrijven van de rollen die men voor de planner ziet is het bijzonder dat pas in de meest recente publicatie van het ECTP- CEU gesproken wordt over de rol van planners als mediator. Men ziet vanuit de veranderende omstandigheden waarbinnen ruimtelijke ordening tot stand komt dit als een nieuwe rol voor de stedenbouwkundig ontwerper.

Naast bovenstaande meer wetenschappelijke duidingen van de rol van de stedenbouwkundig ontwerper is er recent veel over dit onderwerp geschreven in allerlei publicaties en verschijnen er zeer regelmatige opinieartikelen op internet. Een meer recent onderzoek wat ingaat op de veranderende rol van de (stedenbouwkundig) ontwerper is het boek *Reactivate!* Hierin stelt Indira van 't Klooster dat elke generatie een eigen type (stedenbouwkundig) ontwerper kent (Klooster I. van 't, 2013). In dit boek wordt ook de relatie gelegd tussen sociaal maatschappelijke ontwikkelingen en de manier waarop er aan ruimtelijke plannen wordt gewerkt. Er wordt gesteld dat stedenbouwkundig ontwerpers in deze huidige tijd niet langer alleen bij de grotere ontwerp bureaus werken, maar veel ondernemender en pragmatischer ingesteld zijn. Het huidige economische klimaat, waarbij er minder werk is voor ontwerpers zet het ontwerp vak onder druk en maakt architecten en stedenbouwkundig ontwerpers noodgedwongen creatief. Er wordt een proces geschetst, waarbij losse verbanden

ontstaan, onderscheid tussen vakdisciplines vervagen en stedenbouwkundig ontwerpers nieuwe rollen aannemen. In de beschrijving van deze nieuwe rollen gaat het vooral om een jonge generatie ontwerpers die vanuit een positieve instelling en de vanzelfsprekendheid om samen met mensen te werken aan plannen en niet bang te zijn om grote maatschappelijke thema's aan te snijden (Mensink, 2013, van 't Klooster 2013). Daarnaast heeft men een veel actievere houding naar werk toe, men creëert zelf opdrachten en gaat samen met vakgenoten, bewoners en ondernemers werkelijk aan de slag in een buurt of stad om een eigen opgave te creëren. Deze generatie kent de tijd van voor de crisis niet, de hoogtijdagen heeft men zelf niet of nauwelijks meegemaakt.

Bij de beschrijving van het werken in verschillende verbanden past ook een andere organisatievorm van het ontwerp bureau. Naast de grote op productie gerichte ontwerp bureaus, die in de periode van groei en uitlegplannen zijn ontstaan, komen kleine flexibele bureaus op die in een netwerk werken om flexibel in te kunnen spelen op verschillende typen opgaven. Deze organisatieveranderingen zijn goed terug te zien in onderzoek van de BNA naar de ontwerpbranche (Panteia, BNA, 2013). Het onderzoek laat een afname van het aantal grote bureaus zien en een toename van kleine bureaus.

In een artikel op de website ruimtevolk wordt ingegaan op de veranderingen vanuit de huidige praktijk voor stedenbouwkundig ontwerpers (Ligtenberg, Olbakkink, 2013). Steeds vaker nemen jonge stedenbouwkundig ontwerpers een bepaalde functie aan en lijkt hiermee het eigen vakgebied te vervagen. Gesteld wordt ook dat verschillende personen vanuit verschillende petten en functies werken aan de ruimtelijke ontwikkeling van gebieden. Professionals nemen meerdere rollen tegelijkertijd aan en blijken bij nader inzien ook initiatiefnemers te zijn. Hier wordt de sector niet overzichtelijker van. Zo is het voor opdrachtgevers bijna niet meer bij te houden welke stedenbouwkundig ontwerpers bij welke bureaus werken en of de bureaus überhaupt nog bestaan over een aantal jaar (de Jong, 2014).

Dit overzicht laat een ontwikkeling zien van een meer klassiek gedefinieerde rol van de stedenbouwkundig ontwerper, naar de huidige praktijk van een veelheid aan rollen en het werken in wisselende samenstellingen. Cruciaal is hierbij ook de enorme teruggang van het aantal stedenbouwkundigen in dienst van gemeenten.

Rollen uit de praktijk

Naast onderzoek naar mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper die in de literatuur worden genoemd zijn ook mogelijke rollen genoemd in de verkennende gesprekken. Bijzonder is dat iedereen voor zich een typering in rollen heeft en dat het vooral zit in het woordgebruik en benaming van de rol. In essentie zijn er veel overeenkomsten te vinden.

In een van de gesprekken werd gesteld dat het de rol van de stedenbouwkundig ontwerper is om de ontwerp opgave scherp te stellen. Wat is nu eigenlijk het probleem? En op welke manieren is hiermee om te gaan (*gesprek Jannink*).

Tijdens het gesprek met Eric van der Kooij komt een indeling in verschillende rollen aan de orde, die voor dit onderzoek relevant is. De indeling is gemaakt vanuit praktijk

ervaring en heeft als doel om binnen de gemeente Amsterdam de mogelijke rollen en betekenissen van de ontwerper in het proces van stadsontwikkeling inzichtelijk te maken. Hierbij worden door Eric van der Kooij de volgende rollen benoemd, waarbij per rol een aantal hoofdlijnen worden aangeduid.

De stedenbouwkundige als belangenbehartiger van het publiek domein

De rol gaat over de stedenbouwkundige vanuit een publieke taak. De stedenbouwkundige heeft een rol in het ontwerp van de openbare ruimte en het scheppen van condities voor een goed werkend stedelijk systeem. Belangrijk onderdeel van deze rol is het publiekrechtelijk vastleggen in beleid en bestemmingsplannen.

De stedenbouwkundige als toekomstvoorsteller

Deze rol wordt beschreven vanuit het idee dat de stedenbouwkundige in staat is zich een beeld te vormen van de mogelijke toekomstige ontwikkelingen die van impact zijn op de ruimtelijke ordening. Het verbeelden van een stip op de horizon is een belangrijke taak naar bewoners, bestuurders en investeerders toe. De stedenbouwkundige is in staat om toekomstige ontwikkelingen te vertalen naar een betekenis voor het handelen in de huidige situatie.

De stedenbouwkundige als verhelderaar

Vanuit deze rol is de stedenbouwkundige in staat om complexe problemen of ontwikkelingen te analyseren en de betekenis ervan voor de ruimtelijke ontwikkeling te duiden. Het stellen van een opgave en het verbeelden van complexe vraagstukken in kaarten of diagrammen behoren tot deze rol.

De stedenbouwkundige als ruimtelijk onderzoeker

In deze rol gaat het om het toetsen van effecten en ingrepen op de stad en het onderzoeken van ruimtelijke opgaven op verschillende schaalniveaus en tussen verschillende sectoren en vakdisciplines. De ontwerper is bij uitstek in staat om de ruimtelijke consequenties van een ingreep of ontwikkeling in beeld te brengen.

De stedenbouwkundige als stadsverkenner

Deze rol vraagt om breder onderzoek naar nieuwe stedelijke processen die van invloed kunnen zijn op de manier waarop de stad gebruikt wordt. Het is hierbij belangrijk om nieuwe processen te verbinden met bestaande stedelijke processen en structuren om zo nieuwe ruimtelijke opgaven te kunnen agenderen.

De stedenbouwkundige als verhalenverteller

Tot slot gaat het in deze rol vooral om de communicatieve vaardigheden van de stedenbouwkundige. Het is belangrijk om in staat te zijn om inspiratie en visie over te kunnen brengen op verschillende doelgroepen. Hierbij is de inzet van beeld om een verhaal goed over te brengen en perspectief te kunnen laten zien van groot belang.

Van der Kooij stelt hierbij verder dat de stedenbouwkundige ontwerper geen solist is maar een gunner. Het gaat er niet om dat het idee of het plan van de stedenbouwkundige letterlijk wordt uitgevoerd, maar om wat goed is voor de ontwikkeling van de stad als geheel. Hier kun je het concept van first en second order design in terug herkennen. Duidelijk is dat de hier beschreven rollen vooral vanuit het perspectief van de gemeentelijke stedenbouwkundige is gemaakt.

Ruimtelijk onderzoeker
Verhelderaar
Integrator
Ontwerper
Belangenbehartiger
Wetenschapper
Visionair
Strateg
Ondernemer
Mediator
Manager
Stadsverkenner
Adviseur

Overzicht van rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper zoals ze naar voren komen uit het literatuuronderzoek en de verkennende gesprekken.

Conclusie

De beschrijving van de mogelijke rollen heeft niet de pretentie om volledig en uitputtend te zijn. Belangrijk is de relatie tussen de rol die de ontwerper kan spelen en de verschillende momenten die in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling zijn te onderscheiden. Het overzicht van verschillende rollen van de stedenbouwkundig ontwerper die worden beschreven laat zien dat er sprake is van een ontwikkeling vanuit een meer klassiek gedefinieerde rol gericht op het ontwerpen en de begeleiding van de uitvoering van een ruimtelijk plan naar de huidige praktijk, waarbij er sprake is van een veelheid aan verschillende rollen. Een verschuiving van een eenduidige naar een meervoudige rol. Kenmerkend is het werken in wisselende samenstellingen en in tijdelijke constructies afhankelijk van een bepaalde opgave. Het vormgeven aan groei is hierbij niet langer meer het centrale thema, zowel door het stilvallen van de economische groei alsook de bevolkingsgroei. Veranderingen in de rol die de stedenbouwkundig ontwerper speelt, laten met name een verschuiving zien van een meer klassieke rol als vormgever en bewaker van de uitvoering van een plan naar een rol die meer tussen de partijen ligt. De stedenbouwkundig ontwerper als intermediaire, waarbij het ontwerp strategisch wordt ingezet om voortgang in het proces te bereiken of tot uitvoering te komen. Deze rol past bij de opgaven van de komende tijd. Dat wil niet zeggen dat klassieke rol van de stedenbouwkundig ontwerper er niet meer zou zijn. De vaardigheden van de ontwerper, zoals het vermogen om ruimtelijke interventies voor te stellen, deze beeldend en op hun consequenties inzichtelijk te maken en te denken in verschillende modellen of scenario's, blijven cruciaal.

Hoofdstuk 3

ANALYSEKADER

Het literatuuronderzoek en de kennis uit de verkennende gesprekken met praktijkexperts leidt tot een aantal bruikbare inzichten waaruit een analysekader is opgesteld. Het analysekader bestaat uit twee onderdelen, een procesbeschrijving vanuit het inzicht dat binnenstedelijke gebiedsontwikkeling in de huidige realiteit een meer procesmatig karakter heeft. Daarnaast leidt het inzicht dat het ontwerpproces een reflectieve manier van werken is, waarbij intuïtie en ervaring belangrijke onderdelen zijn, tot een beschrijving van mogelijke rollen vanuit het literatuuronderzoek en de verkennende gesprekken. Belangrijk hierbij is het meervoudig worden van de rol van de stedenbouwkundig ontwerper, zoals we dat hebben gezien. De beschreven rollen en het procesmodel worden in het volgende hoofdstuk getoetst en aangescherpt in de praktijkcases.

3.1 Procesmodel stedelijke gebiedsontwikkeling

De verkregen inzichten uit de literatuurstudie leiden tot een theoretisch model voor het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling waarbinnen de stedenbouwkundig ontwerper handelt. Bouwstenen voor het procesmodel zijn de inzichten verkregen uit de uit de complexiteittheorie, het toenemende aantal partijen en het wegvallen van groei als fundament. Het procesmodel veronderstelt een minder duidelijk einddoel en beschrijft een verschuiving van een projectmatige op uitvoeringgerichte aanpak naar een meer procesmatige aanpak waarbij de principes van netwerkmanagement (Klijn, 2012.) en de vaardigheid om belangen te verbinden relevant zijn. Kern van het model is dat er ondanks de complexere context en een toenemende onzekerheid, het mogelijk is op een projectmatige manier het proces aan te pakken waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkelingen tot stand komen.

Procesmodel

Vanuit een aantal stappen wordt een procesmodel beschreven. Dit model laat verschuiving zien vanuit een meer projectmatig gestuurde ontwikkeling naar een procesmatig karakter van gebiedsontwikkeling in de huidige praktijk. Dit procesmodel maakt het mogelijk om verschillende rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in de tijd te kunnen duiden in samenhang met de belangrijke besluitvormingsmomenten in het proces. Het procesmodel is opgebouwd uit een aantal onderdelen:

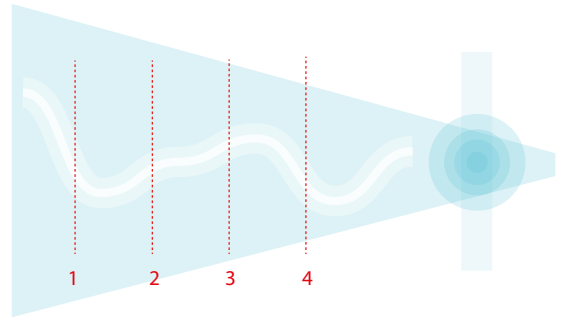
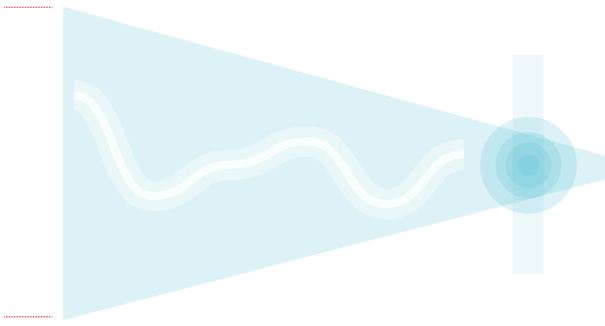
1: Stip op de horizon.

Cruciaal voor binnenstedelijke gebiedsontwikkelingen is de ambitie van een aantal partijen op een bepaald moment iets te willen. De ambitie van deze partijen vormt de start van het proces. Het einddoel is ten opzichte van de projectmatige benadering minder duidelijk te omschrijven en vormt meer een punt op de horizon als wenkend perspectief voor partijen om deel te nemen.

Dit proces wordt verbeeld met een golvende lijn. Tegelijkertijd is het zo dat er vrijwel nooit een volledig open uitgangssituatie is. Er zijn altijd uitgangspunten of randvoorwaarden die de start van een proces bepalen. Vandaar dat de start niet volledig open is en de vorm richting geeft naar de ambitie.

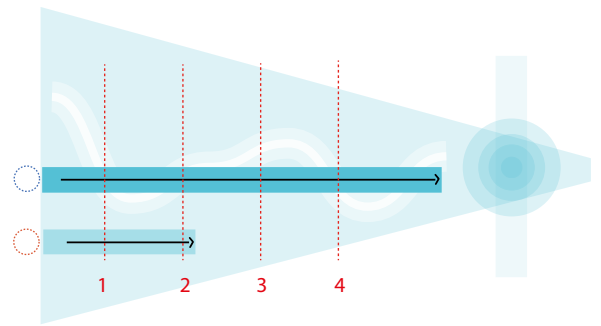
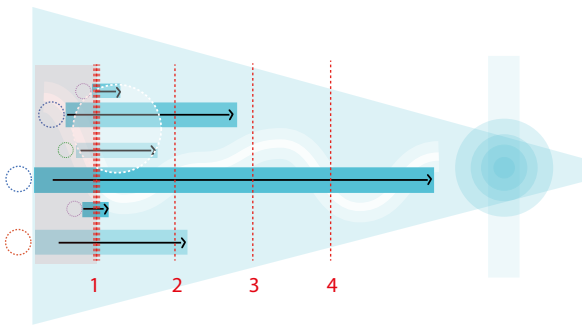
2: Besluitvormingsmomenten, stappen

Ondanks de onvoorspelbaarheid van het proces is het goed mogelijk om bepaalde momenten of deadlines in het proces af te spreken waarop er naar de voortgang van het proces wordt gekeken. Het wordt mogelijk om te werken in stappen, wat weet

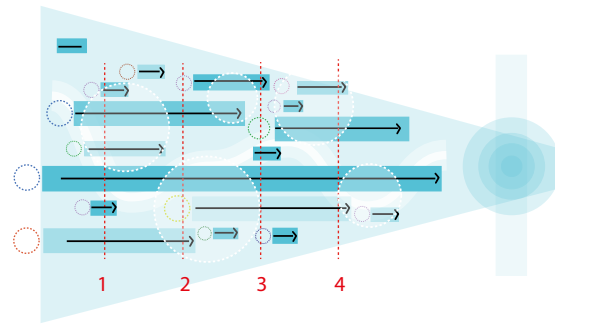
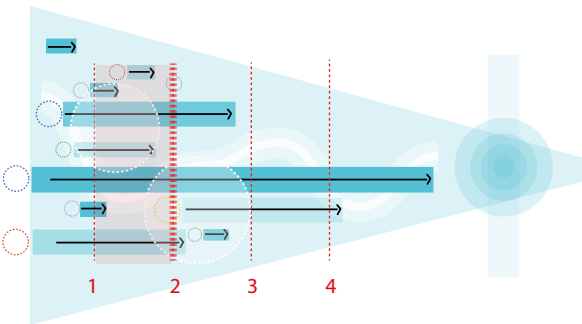
1 Stip op de horizon.

2 Besluitvormingsmomenten, stappen

3 Wisselende coalities

Stap 1

Stap 2

Procesmodel

je op een bepaald moment en wat is er nog nodig vanaf dat punt om een volgende stap te kunnen maken en wie is hierbij nodig. Het is mogelijk binnen een informeel zoekend proces een formele besluitvormingsmoment te creëren, waarmee de betrokkenheid van bestuurders vergroot kan worden en er te sturen is op de richting van het proces.

3 Wisselende coalities

Tijdens het verloop van het proces zijn er steeds partijen die zich op een bepaald moment herkennen in het project. Dit hoeft niet de totale uitvoering van een project te zijn, maar kan slechts een onderdeel zijn. Er kunnen op verschillende momenten partijen betrokken zijn. Het zijn niet langer een vast aantal partijen die samen een heel proces doormaken. Het verbinden van partijen op bepaalde momenten om tot een sprong in het proces te komen is belangrijk (Van Randeraat, 1999).

In het proces waarbij tussen de partijen inhoud ontstaat, ontstaan er ook momenten waarop partijen die niet bij de start van een proces betrokken zijn een urgentie of belang gaan krijgen bij een project. Het zoeken naar partijen buiten de reeds betrokken partijen en het reageren op onvoorziene omstandigheden als vaardigheid binnen het proces is van belang.

Stap 1

De eerste stap laat de voortgang in het proces zien waarmee er gekeken kan worden naar de stand van zaken op dat moment. Welke kennis is er, welke partijen zijn er betrokken, wat moet er nog onderzocht worden. Op dit moment kan er gekeken worden naar welke nieuwe partijen bij de inhoud zijn te zoeken. Tijdens de eerste periode zijn nieuwe partijen en initiatieven op het spoor gekomen waarvan een aantal versterkend zijn aan de richting van het proces naar de stip op de horizon.

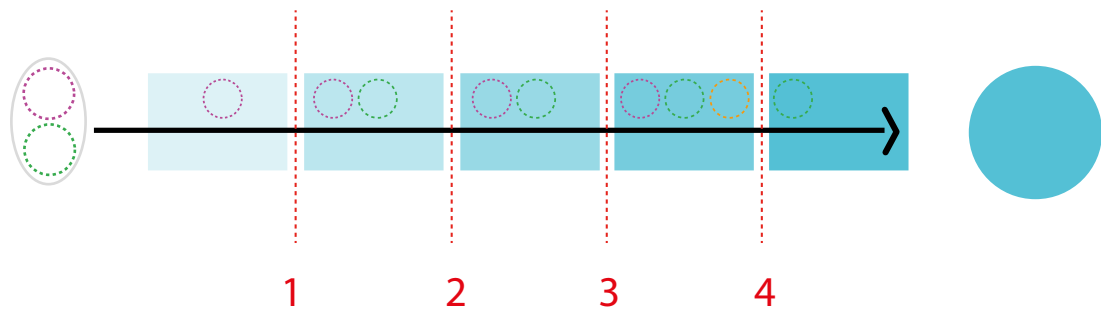
Stap 2

Er ontstaat vanuit de eerste stap nieuwe inhoud die voor nieuwe partijen en initiatieven interessant kan zijn, maar er zijn ook partijen die hun doel hebben behaald en niet langer verder werken aan het proces.

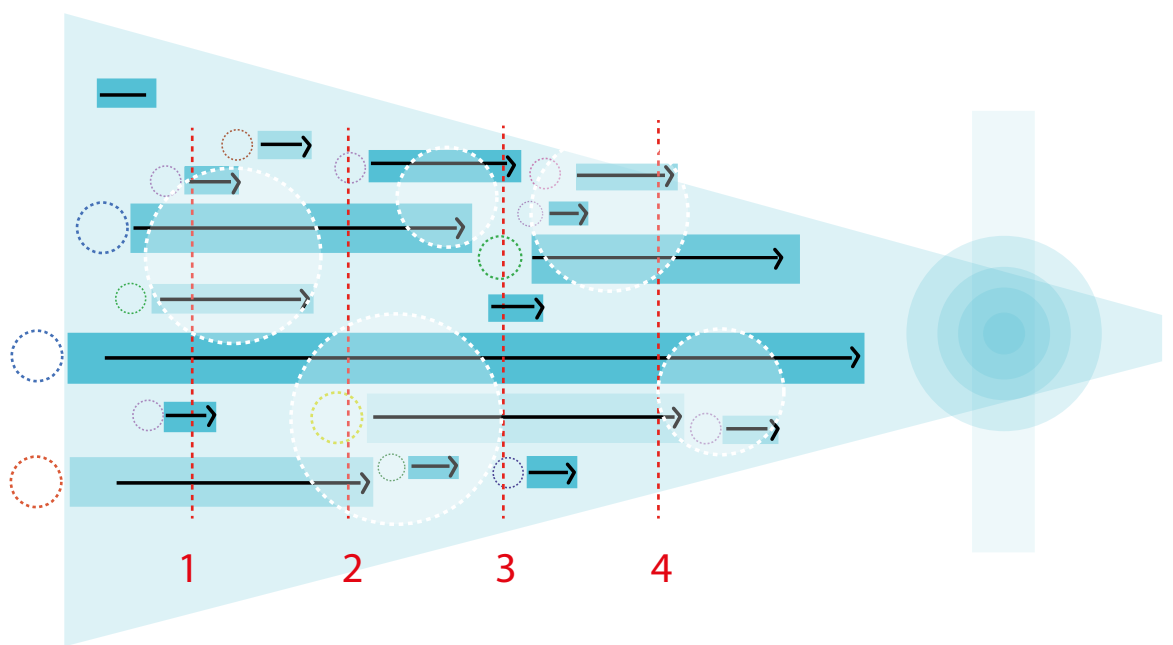
Conditie

Het hier beschreven procesmodel wordt in de gesprekken met praktijkexperts herkend en nuttig bevonden. Men herkent de procesmatige, zoekende manier van werken in het model naast het meer projectmatige model. In de gesprekken wordt gesteld dat het niet het ene of het ander model is, maar dat er een verschuiving van project naar procesgerichte aanpak zichtbaar is. Hierbinnen is een projectmatige aanpak goed bruikbaar voor bepaalde onderdelen in het proces. Gesteld wordt dat in deze denkwijze vertrouwen tussen de verschillende betrokken partijen in elkaars kennis en kunde cruciaal is. Daarnaast wordt gesteld dat de persoonlijke betrokkenheid van bestuurders en sterk leiderschap van noodzakelijk is.

Procesmodel

Van projectgestuurde rationale benadering van het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling

Een verschuiving naar een meer zoekend, reflectief proces van stedelijke gebiedsontwikkeling in de actuele praktijk

Mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling

	<p>Intermediair</p> <p>Procesgericht Integreren van belangen Samenwerking tussen partijen</p>
	<p>Verkenner</p> <p>Denkt in scenario's Verbeeld mogelijke toekomst Verkent Impact toekomstige ontwikkelingen Brengt consequenties besluiten in beeld</p>
	<p>Onderzoeker</p> <p>Analyseert stad en stedelijke processen Legt vast in regels en beleid Neemt deel aan het vak debat Deelt kennis</p>
	<p>Visionair</p> <p>Maakt wervend perspectief Is creatief Schept een verleidelijk beeld Agendeert projecten</p>
	<p>Vormgever</p> <p>Klassiek ontwerpende rol Begeleiding ontwerp Ontwerpt vanuit het programma Stuurt op ruimtelijke kwaliteit</p>
	<p>Regisseur</p> <p>Zorgt voor kwaliteitsbewaking Borgt Publiek/ private belangen Legt ambities in plannen vast Maakt de stap naar concrete uitvoering</p>
	<p>Ondernemer</p> <p>Is sociaal maatschappelijk betrokken Heeft een meervoudige rol Werkt buiten eigen vakgebied Is ondernemend</p>

3.2 Mogelijke rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper

We hebben gezien hoe sociaal maatschappelijke en economische veranderingen van grote invloed zijn op de context waarbinnen gebiedsontwikkelingen tot stand komen. Het gaat om veranderingen en ontwikkelingen buiten de ontwerper zelf, maar die van groot belang zijn voor de rol die de stedenbouwkundig ontwerper kan spelen. De meest fundamentele verandering die van betekenis is voor de rol van de ontwerper, is het afscheiden nemen van een tijdperk van groei en daarmee snelle uitvoering (oa.Rydin,2013). Niet langer is het vormgeven van groei het centrale thema in de ruimtelijke ordening.

We hebben verder gezien dat de manier waarop er aan gebiedsontwikkelingen wordt gewerkt steeds meer een complex proces is, waarbij een procesmatige aanpak past. Dit procesmodel is in de vorige paragraaf beschreven en vormt de basis voor een beschrijving van een aantal mogelijke rollen die voor de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van binnenstedelijke gebiedsontwikkeling behulpzaam kan zijn. Het vergroten van inzicht in het type rol en het werken vanuit een procesmatige manier kan de effectieve inzet ontwerper vergroten. Uit de verkennende gesprekken komt naar voren dat de basisvaardigheden van de stedenbouwkundig ontwerper niet zozeer anders worden, maar dat er in de huidige praktijk vooral om nieuwe vaardigheden wordt gevraagd waarvoor in de ontwerppopleidingen minder aandacht is. Vanuit de verschillende rollen die in de literatuur gevonden zijn en gesprekken met experts wordt geprobeerd in dit onderdeel te komen tot een typering van de rollen die denkbaar zijn voor de stedenbouwkundig ontwerper binnen het proces. Naast rollen wordt door de experts en ook in de literatuur gewezen op het belang van persoonlijke competenties en vaardigheden.

Er wordt stilgestaan bij een aantal rollen die gezien worden voor de stedenbouwkundig ontwerper, zowel privaat als publiek, binnen de veranderende context waarbinnen de stedenbouwkundig ontwerper werkzaam is. Per rol wordt door middel van een voorbeeld aangegeven hoe de rol in de huidige praktijk zichtbaar is. De voorbeelden zijn illustratief en een vereenvoudiging van de vaak zeer complexe langlopende werkelijkheid achter de projecten.

De volgende rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper worden onderscheiden:

Rol als intermediair

Een rol als intermediair is een procesgerichte rol van de stedenbouwkundig ontwerper. De focus ligt op het bij elkaar brengen van mensen en (tegengestelde) belangen. Deze rol sluit aan bij het inzicht, dat het proces waarbinnen projecten tot stand komen complexer wordt en minder projectmatig is te sturen. Binnen deze context wordt gesteld dat het belangrijk is om belangen en ambities van verschillende partijen en of vakgebieden bij elkaar te brengen en inhoudelijk te integreren in de planvorming. Deze rol is in de huidige praktijk bijvoorbeeld te herkennen in vastgelopen gebiedsontwikkeling Het komt voor dat partijen elkaar gevangen houden in een stelsel van juridische en financiële afspraken en contracten. Via een inhoudelijke verkenning van de mogelijkheden kan het ontwerp ingezet worden als middel om partijen bij elkaar te krijgen. Er komt zicht op een verleidelijke inhoud. Veelal wordt er vanuit deze rol gewerkt in een complexe samenstelling van publieke en private partijen binnen samenwerkingsverbanden. Om deze rol goed te kunnen vervullen is gevoel voor bestuurlijke verhoudingen, kennis van het proces en (politieke) besluitvorming belangrijk. In het proces is het nodig om de partijen te inspireren en mee te nemen in

de inhoud. Neerzetten van ambitie als “stip op de horizon” als gezamenlijk vertrekpunt is hierbij behulpzaam.

Voorbeeld: Vathorst De Bron.

Een voorbeeld waarbij publieke en private partijen in een samenwerking vast zaten is Vathorst. Het planproces verloopt op dit moment moeizaam en de noodzaak is ontstaan om de plannen te heroverwegen of een nieuwe wending te geven. De rol van de ontwerper is het verkennen van de standpunten en belangen van de partijen. Door alternatieven te onderzoeken en breed te bespreken in werksessies is het mogelijk om in gezamenlijkheid een nieuwe ambitie te formuleren met respect voor ieders positie. Via de lijn van de inhoud.

Rol als toekomstverkener

Deze rol sluit aan bij de notie dat de toekomst minder duidelijk is en het werken met op uitvoering gerichte planvorming niet langer aansluit bij de werkelijkheid. De rol van de stedenbouwkundig ontwerper ligt hier in het verkennen van mogelijke scenario's of ontwikkelingen die relevant zijn voor de ruimtelijke ontwikkeling van een gebied. Het gaat er vanuit deze rol ook om consequenties van besluiten op ruimtelijke impact te onderzoeken. De verkennende rol is voor publieke partijen ook van belang als middel om mogelijke toekomstrichtingen voor stad of regio te verkennen en hier beleid op af te stemmen. Verder kan het gaan om het onderzoeken van de betekenis van nieuwe sociaal maatschappelijke of technologische ontwikkelingen in relatie tot een mogelijke ruimtelijke impact. Hier kan het ook gaan om het opsporen van nieuwe partijen en actoren die als netwerk partijen belangrijk kunnen zijn bij de uitvoer van projecten of hieraan kunnen bijdragen. Deze rol speelt door verschillende schalen en vakgebieden heen. De toekomstverkener is niet direct een uitvoeringsgerichte rol, maar meer verkennend en zet vooral ontwerponderzoek in.

Voorbeeld energieatlas OMA/AMO

Ontwerpbureau OMA heeft samen met de eigen onderzoekafdeling AMO en een aantal adviseurs een onderzoek naar de mogelijkheden om op Europese schaal duurzaam energie op te wekken uitgevoerd. De studie laat de toekomstige energie vraag zien en laat zien wat de consequenties hiervan zijn als energie op een traditionele manier opgewekt zou worden. Zo wordt het energievraagstuk op Europese schaal geagendeerd en wordt duidelijk dat dit op de langere termijn een opgave is die ook op Europese schaal aangepakt moet worden. De studie maakt een koppeling tussen de specifieke omstandigheden van bepaalde plekken en landen en de keuze voor de manier waarop er duurzaam energie geproduceerd kan worden. De studie laat een breder perspectief zien en verkent de toekomstige mogelijkheden. Tegelijkertijd wordt door doorrekeningen parallel aan het ruimtelijk onderzoek een waarheidsgehalte en inschatting aan kosten en baten gemaakt. Daarnaast wordt er een verleidelijk beeld ingezet om data visueel te presenteren.

Rol als onderzoeker

De veronderstelling uit interviews en literatuur is dat het ontwerp een meer intuïtief zoekend proces is ten opzichte van het klassiek rationele proces rondom een project. Er komt naar voren dat de ontwerper soms te weinig inzicht heeft in het proces waarbinnen projecten tot stand komen. Verder sluit deze rol aan bij het inzicht dat ontwerpers moeilijk kunnen duiden op welke manier ze tot een ontwerp komen en welke methoden en technieken er in het ontwerpproces worden ingezet. De betekenis van deze rol ligt erin nieuwe werkwijze te verkennen, (buitenlandse)

voorbeelden te analyseren en hier lessen uit te trekken. Daarnaast gaat de onderzoekende rol in op het uiteenrafelen en analyseren van processen in bestaande steden en gebieden. Het kan dan gaan om het analyseren van de processen die plaatsvinden en terugbrengen tot bruikbare ontwerp data of procesinnovaties. De onderzoekende rol houdt ook het werken aan innovatie binnen het vakgebied in en het organiseren van debat en het starten of begeleiden van onderzoeksprogramma's.

Voorbeeld afdeling Urban Design TU Delft.

De rol van de ontwerper als onderzoeker is bijvoorbeeld zichtbaar in de manier waarop er vanuit de TU Delft nieuwe stedenbouwkundig ontwerpers worden opgeleid en onderzoek wordt gedaan. Kenmerkend voor deze rol is het opzetten en begeleiden van onderzoeksprogramma's, waarbij theorie wordt gekoppeld aan praktijkinzichten. Het gaat in deze rol ook om het overdragen van kennis en het ontsluiten van een netwerk. Een goed voorbeeld waar deze rol herkenbaar is, is de reeks boeken die in het kader van het onderzoeksprogramma de "kern van de stedenbouw" is verschenen.

Rol als visionair

Deze rol kenmerkt de klassieke creatieve rol van de ontwerper. Deze rol is in te zetten om in een proces tot onverwachte oplossingen te komen, een opgave te agenderen of een project een nieuwe wending te geven zonder dit vanuit een beredeneerde rationale houding te doen. In deze rol is de betekenis van intuïtie groot. De ontwerper is hier sterk beeldgericht. Vanuit deze rol is de ontwerper bezig om de ambitie van partijen zichtbaar te maken door het maken van een wervend perspectief of een krachtig beeld van wat de betrokkenen bindt op inhoud. Deze rol kan de start van een project versnellen, partijen bij elkaar brengen of als politiek middel gebruikt worden.

Voorbeeld: Oosterwold Almere

De gemeente Almere heeft de ambitie om op een hele andere manier tot gebiedsontwikkeling te komen, waarbij er veel meer vrijheid is voor toekomstige bewoners om zelf vorm te geven aan de eigen woonomgeving. De gemeente heeft de ambitie tot een werkelijk organische ontwikkeling van een nieuw stadsdeel te komen. Ze spreken over het ontstaan van een nieuwe streek vanuit een langzame groei, heel anders dan de manier waarop Almere tot nu toe heeft gewerkt aan de groei. MVRDV heeft als ontwerpbureau de ambitie van de gemeente op een visionaire manier vorm gegeven. Niet vanuit een klassieke manier door het maken van uitbreidingsplannen, maar op een manier die uitgaat van veel eigen inbreng van de toekomstige bewoners en het toelaten van veel vrijheid. De ontwerpers hebben de ontwikkeling als een soort spel beschreven met een aantal heldere regels waar je als initiatiefnemers aan zou moeten voldoen. De rol van de ontwerper is hierbij het toelaten van maximale vrijheid en het stellen van een aantal basisregels waarbinnen de verschillende initiatiefnemers tot planontwikkeling te komen. Het vorm geven aan de uitvoering hangt sterk af van de manier waarop de principes worden opgepakt door initiatiefnemers en de manier waarop de gemeente een rol gaat spelen in het begeleiden van initiatieven naar een geschikte locatie.

Rol als vormgever

Deze rol van de ontwerper past sterk bij de klassieke stedenbouwkundige rol zoals veel omschreven in de literatuur over ontwerp als methode en vak. Het gaat dan primair om het vormgeven en ontwerpen van gebouwen, masterplannen en stukken stad. Dit sluit aan bij de klassieke definitie van de stedenbouwkundige als vormgever van het stedelijk weefsel. Als er ambities zijn voor een bepaald gebied is het noodzakelijk om deze uiteindelijk ook echt een vorm te geven. De focus ligt hier op de rol van de ontwerper om tot afspraken te komen tussen partijen en contractueel tot elkaar te komen. De stedenbouwkundig ontwerper verzorgt de bewijslast bij het contract.

Masterplan Zaandam Inverdan

Inverdan is een stedelijke gebiedsontwikkeling in het centrum van Zaanstad. De ambitie van de gemeente was om de sociaal economische structuur van de stad en het centrum te versterken. Vanuit dit idee werd er ingezet op het vormgeven van de zone tussen het station en het (winkel) hart van Zaanstad, met als vertrekpunt de lokale Zaanse identiteit. Sjoerd Soeters is als ontwerper betrokken bij het vormgeven van dit masterplan. Naast de strategische betekenis van het plan is het vooral ook een ruimtelijk plan, waarin heel precies vormgegeven wordt aan een nieuw centrum gebied. Er wordt sterk ingezet op goede publieke routes en afwisselende bebouwing met een prettige uitstraling. De ontwerper zet ruimtelijke elementen als mooie routes en een nieuwe gracht in om de aantrekkelijkheid van de binnenstad te vergroten. De rol van de ontwerper is hier gericht op het vormgeven van een nieuw stuk stad en het begeleiden van het project naar de uitvoering.

Rol als regisseur

Deze rol past met name bij het publieke belang van de stedenbouwkundig ontwerper in gebiedsontwikkelingen, maar is ook zichtbaar in grote publiek – private samenwerkingen. Vaak is deze rol gericht op het borgen van ruimtelijke kwaliteit van een plan en de samenhang in de tijd en tussen de verschillende onderdelen. Er wordt gehandeld vanuit een historisch besef, waarbij de gemeentelijke rol meer formeel is in het vastleggen van ambities en plannen in juridisch bindende planfiguren als het bestemmingsplan en masterplannen. Stellen van regels, focus op de definitie van de openbare ruimte en het publiek domein zijn hierin belangrijk. Het gaat hierbij om het stellen van kaders en het afwegen van verschillende ruimteclaims en het bewaken van het publieke belang in stadsontwikkeling. Deze rol richt op het maken van de stap van plannen naar het concrete uitvoeren binnen plannen en de bewaking van ruimtelijke kwaliteit.

Voorbeeld: Supervisie Oosterdokseiland Amsterdam.

Een voorbeeld waarin deze rol van de stedenbouwkundig ontwerper herkenbaar is, is de ontwikkeling van het Oosterdokseiland in Amsterdam. Een gemeentelijke stedenbouwkundig ontwerper vanuit de Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam is gedurende langere tijd verbonden aan de planontwikkeling en onderdeel van het kwaliteitsteam. Een belangrijke publieke taak is hier het bewaken van de samenhang in het plan en het borgen van de publieke belangen. Vaak is het zo dat een gemeente na afronding van een gebiedsontwikkeling weer het beheer over de publieke ruimte op zich neemt. Hierbij is het van belang dat in het proces de publieke belangen veilig worden gesteld. Een belangrijke rol ligt ook in het doorwerken van ruimtelijk beleid in concrete uitwerkingen.

Hier heeft de stedenbouwkundige een rol in een ontwerpteam waarin samen met private partijen en ontwerpers wordt gestuurd op de architectonische uitwerking van plannen. Dit kan goed door een positie als supervisor of een adviserende functie naar het bestuur of de welstand. Hiermee heeft de ontwerper niet zelf een actief ontwerpende rol, maar is veel meer actief in het scheppen van condities waarbinnen andere ontwerpers tot grotere kwaliteit komen.

Rol als ondernemer

De ondernemende rol is een nieuw type rol voor de stedenbouwkundig ontwerper die nauw samenhangt met sociaal maatschappelijke en economische veranderingen. Vanuit een gebrek aan werk en de opkomst van een meer bewuste generatie en een grotere maatschappelijke betrokkenheid neemt de ontwerper een ondernemende rol in. Met name de generatie ontwerpers die de tijden van ongeremde groei niet kennen laten de ondernemende rol zien. Vanuit deze rol neemt de stedenbouwkundig ontwerper verschillende typen posities aan in een proces, vaak ook buiten het eigen vakgebied. Het gaat dan om stedenbouwkundig ontwerpers die zelf (op risico) ontwikkelen, projecten starten en initiëren en samen met bijvoorbeeld bewoners verder ontwikkelt. Vaak zijn stedenbouwkundig ontwerpers sterk betrokken bij (transformatie) projecten door ook echt fysiek in een gebied te pionieren. Er is in deze rol een verschil tussen zelf actief starten van een initiatief, het bij elkaar brengen van partijen of het op risico investeren in een project. Als stedenbouwkundig ontwerper heb je specifieke kennis en vaardigheden om bij te kunnen dragen aan een duurzame ontwikkeling binnen projecten. Het is een middel om eigen werk te organiseren of een maatschappelijke opgave te agenderen.

Voorbeeld Binckubator.

Er zijn veel verschillende voorbeelden waarbij deze rol zichtbaar is, het is ook de meest "nieuwe" rol en hangt sterk samen met de crisis waardoor er voor ontwerpers veel minder werk is. Als een van de voorbeelden is deze rol te herkennen in de samenwerking die Urhahn Urban design met APPM heeft opgezet als methode om de herstructurering van bedrijventerreinen aan te pakken. Door de inzet van een platform is het mogelijk om belangen van verschillende eigenaren in een gebied te verbinden. De ontwerper werkt hier als een soort matchmaker die tussen de verschillende partijen en initiatiefnemers actief is. De ontwerper verbeeld mogelijke oplossingen en inspireert. Zo worden tijdelijke initiatieven geïnitieerd en wordt de lobby namens de verschillende eigenaren in een gebied richting de gemeenten georganiseerd.

Hoofdstuk 4

VERANDERENDE ROL IN DE PRAKTIJK

In voorgaande hoofdstukken is de veranderende context waarin stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt beschreven. Vervolgens zijn vanuit het literatuuronderzoek en de verkennende gesprekken een procesmodel en een beschrijving van mogelijke rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper in het proces gegeven als analysekader. Vanuit dit analysekader wordt er in dit hoofdstuk een drietal praktijkcases onderzocht.

De cases zijn het Havenkwartier in Deventer, de Binckhorst in Den Haag en de Spoorzone in Delft. Het zijn allen voorbeelden van stedelijke gebiedsontwikkeling, waarvan het ontstaan ligt in een periode (ver) voor 2008. Dit is van belang omdat hiermee de impact van de veranderende context op de projecten in de tijd zichtbaar zou moeten zijn. De focus ligt op het onderzoeken of de rol van de ontwerper gedurende de looptijd van het project veranderd is, welke instrumenten zijn ingezet en welke betekenis die instrumenten of producten in het (besluitvormingen) proces hebben gehad. In de analyse van de cases staan een drietal vragen centraal:

- Welke rol heeft de ontwerper in het proces gespeeld,
- Welke instrumenten en producten zijn ingezet en gemaakt.
- Welke rol hebben deze producten gehad in de besluitvorming, op welke momenten heeft het ontwerp een belangrijke rol gespeeld.

Deze vragen worden beantwoord door een analyse van de planproducten die er zijn gemaakt en door in gesprekken met minimaal een betrokken ontwerper en een opdrachtgever er achter te komen of er specifieke vaardigheden zijn te benoemen die hebben bijgedragen aan de inzet van de ontwerper in het proces. De verschillende planproducten hangen sterk samen met de fase waarin de ontwikkeling zich bevindt.

Het Havenkwartier in Deventer

3.1 Havenkwartier Deventer

Introductie

Het Havenkwartier is een herstructureringsopgave van een voormalig havengebied tegen het centrum van Deventer. Het Havenkwartier is onderdeel van een groter bedrijventerrein, Bergweide, een van de eerste bedrijventerreinen die buiten de stadsgrachten zijn aangelegd. Afgelopen jaren is er een beweging zichtbaar geworden, waarbij bedrijven steeds minder afhankelijk zijn van watergebondenheid en juist meer gericht zijn op de snelweglocaties of plekken in het centrum van de stad. Hiermee komt het bedrijventerrein als geheel onder druk te staan, het kampt met leegstand en maakt een versleten indruk. Tegen deze achtergrond heeft de gemeente begin jaren 90 de ambitie geformuleerd om het bedrijventerrein als geheel te revitaliseren. De basis voor het latere masterplan ligt in de ambities uit het gemeentelijk structuurplan Deventer uit 2004. Hierin zet de stad in op inbreiding en het vergroten van de functiemenging binnen het Havenkwartier. Zo ontstaat het project Havenkwartier.

De centrale positie van het Havenkwartier ten opzichte van het centrum en de uitvalswegen maakt het Havenkwartier tot een kansrijke herontwikkelingslocatie zo is het idee.

Het Havenkwartier kenmerkt zich door een groot aantal karakteristieke industriële gebouwen; vooral de silo's vormen een kenmerkende entree tot Deventer. Men ziet het benutten van de eigenheid van de plek en een herwaardering van de historie van het gebied met betekenis voor Deventer als geheel als opgave.

Havenkwartier Deventer. planvorming

2004

Masterplan Havenkwartier

Gemeente Deventer, BAM vastgoed, BPF Bouwinvest, Hanzewonen, OMA ontwikkelingsmaatschappij Apeldoorn, Lingotto vastgoed, KLOK architectuur en stedenbouw en City Beautiful

2007

Ambitiedocument

Gemeente Deventer, Gemeentelijk ambitiedocument en herbezinning op het Havenkwartier. Selectie uit drie ontwerpbureaus om tot een nieuwe ontwerper te komen. Keuze voor Andries Geerse.

2009

Scenarios Havenkwartier

Gemeente Deventer, Groote advies, Twijnstra Gudde, Andries Geerse Stedenbouwkundige BV en Johan de Wachter architecten.

2010

Ontwikkelingsplan

Gemeente Deventer, Twijnstra Gudde, Andries Geerse stedenbouwkundige BV, Johan de Wachter Architecten, Groote advies, Jeen, Spark en DHV.

Kavelpaspoort deelgebied

2013

Bestemmingsplan Havenkwartier
(gemeente Deventer, BugelHajema)

2012

Beeldkwaliteitsplan

(gemeente Deventer, redscape en Andries Geerse stedenbouwkundige)

Masterplan Havenkwartier Deventer, 2004

De door de gemeente uitgeschreven prijsvraag leidt er uiteindelijk toe dat er in 2004 een masterplan voor het Havenkwartier wordt opgesteld in gezamenlijkheid tussen de gemeente en private partijen. De betrokken stedenbouwkundig ontwerper is Studio Klok. Het Masterplan geeft aan dat het uitgaat van een geleidelijke transformatie van een bedrijventerrein naar een gemengd stedelijk gebied. De inleiding stelt dat het masterplan geen blauwdrukplan zou moeten zijn, maar meer een ontwikkelstrategie. De milieuhinder wordt als een van de belangrijkste beperkende randvoorwaarden voor de ontwikkeling gezien.

Het masterplan heeft de ambitie te komen tot de ontwikkeling van een stadswijk, waarbij de huidige kwaliteiten van het gebied optimaal benut worden en de verbindingen met het centrum worden versterkt. Het moet duidelijk anders zijn dan de uitbreidingsplannen; een werkelijk stedelijke ontwikkeling met ruimte voor bijzonder publieksfuncties. Het woonprogramma bestaat met name uit stadswoningen en appartementen en nauwelijks uit grondgebonden woningen. Het masterplan spreekt de ambitie uit een nieuw stedelijk stadsgezicht naar de omgeving toe vorm te geven. Het ontwerp kenmerkt zich door een hoge dichtheid, met forse bebouwing en een groot financieel tekort.

De totale grondexploitatie in het Masterplan sluit 21 miljoen euro negatief. Met name de sanering en de aankoop van gronden en gebouwen in combinatie met hoge kosten voor parkeeroplossingen die samenhangen met de hoge dichtheden in het plan zorgen hiervoor.

Het Masterplan schetst een optimistisch uitvoeringsgericht proces, waarbij het masterplan de ambitie van de ontwikkeling neerzet die vervolgens wordt uitgewerkt in stedenbouwkundige uitwerkingsplannen voor deelgebieden. De bewaking van de ruimtelijke kwaliteit komt in handen van een supervisieteam.

Het ambitieuze Masterplan wordt vervolgens niet vastgesteld door de Raad en in 2006 uiteindelijk verworpen. Centraal hierin staan de bezwaren van bedrijven uit de omgeving, maar ook de haalbaarheid en het programma van het Masterplan kwam ter discussie te staan. Tijdens de productie van het Masterplan waren de omliggende buurten en de bestaande ondernemers uit het gebied nauwelijks betrokken. Het lijkt erop dat het Masterplan een te ambitieus plan is, waarbij velen vinden dat het niet goed past bij Deventer. De unieke omgevingskwaliteiten en de monumentale gebouwen komen in het Masterplan te weinig terug.

De publiek private samenwerking houdt na het vastlopen van het Masterplan op te bestaan. Ondanks dat het Masterplan niet is vastgesteld, is het voor de gemeente toch belangrijk om tot een vorm van transformatie van het Havenkwartier te komen. Er zijn immers al forse aankopen in het gebied gedaan waardoor de financiële druk voor de gemeente groot is.

Havenkwartier! Ontwikkelingsscenario's, 2009

Na het besluit het Masterplan niet vast te stellen breekt er rond 2007 een verkennende fase aan waarbij de gemeente zijn rol en ambitie voor het Havenkwartier herbezieet. De tijdelijke bestemming van een aantal eigendommen maakt het voor de gemeente noodzakelijk om toch een perspectief te hebben op de ontwikkelingsrichting van het

Havenkwartier. Daarnaast is er voor een aantal deelgebieden een concrete opgave om te denken over alternatieve ontwikkelmogelijkheden. Vanuit de periode van herbezinning ontstaat er in 2007 een gemeentelijk ambitiesdocument als basis het komen tot een selectie van een nieuw stedenbouwkundig bureau om zo gezamenlijk de planvorming op te pakken. Belangrijk in het vervolgproces is om veel nadrukkelijker samen te werken met partijen en ondernemers in en om het gebied.

Onderdeel van het ambitiesdocument is het opnieuw kijken naar de kwaliteiten van het gebied en de initiatieven die rond het gebied leven en deze veel meer als uitgangspunt te nemen. In dit traject zijn tekenen en rekenen hand in hand gegaan om te komen tot een drietal realistische scenario's voor het gebied elk met een eigen betekenis voor het vervolg en de positie en risico's van de gemeente.

De belangrijkste stap ten opzichte van het Masterplan is het vertrekken vanuit de bestaande karakteristieke gebouwen. De bestaande industriële gebouwen maken speciale bedrijvigheid en bijzondere woonvormen mogelijk en bepalen de sfeer voor nieuwbouw in het gebied.

Cruciaal onderdeel in deze fase is de combinatie van de gemeentelijke procesmanager en de stedenbouwkundige Andries Geerse om verschillende ontwikkelingsmogelijkheden voor het Havenkwartier te verkennen. Tijdens deze fase wordt er niet aan één oplossing gewerkt, maar worden er een drietal verschillende scenario's voor het gebied aan de gemeenteraad voorgelegd. In de modellen verschilt de ambitie en de mate waarin de gemeente wil en kan sturen op ontwikkeling.

Drie integrale modellen

Hollands model; hier ligt de nadruk op een ontwikkeling van het Havenkwartier op een meer traditionele manier. Het programma bestaat veel meer uit grondgebonden woningen in een compacte setting. Niet alle monumentale bebouwingen en industriële relictten blijven bewaard. Er wordt gericht op een projectmatige manier van ontwikkelen, kleinere eenheden en aanzienlijk minder programma dan in het Masterplan. Publiek private samenwerkingsvormen worden gezocht om tot ontwikkeling te komen. Zo kenmerkt dit model zich door een projectmatige aanpak door traditionele partijen, waarbij er weinig ruimte is voor zelfbouw en particulieren initiatieven.

Vlaams model Uitgangspunt hierbij is maximaal behoud en hergebruik van de bestaande gebouwen. Er is sprake van een meer geleidelijke ontwikkeling samen met ondernemers en toekomstige bewoners. Centraal in het beeld staat het doorwerken en versterken van de eigenheid van het Havenkwartier en het toevoegen van een nieuw woon-werkmilieu ruimte binnen Deventer. Kleinschalige ingrepen in de ruimtelijke structuur zijn gericht op het scheppen van condities. Deze aanpak leidt tot de betrokkenheid van veel verschillende partijen.

Save my purse. Een derde ontwikkelrichting is een principe waarbij de gemeente zich volledig terugtrekt uit de ontwikkeling van het gebied en het gebied verkoopt. Er wordt niet langer meer risicodragend geïnvesteerd, en de eigendommen worden verkocht aan de hoogste bidder en hiermee wordt de ontwikkeling aan anderen overgelaten. De variantenstudie heeft vervolgens geleid tot de keuze voor het Vlaamse model als ontwikkelrichting. Het gevoel bij betrokken is dat het Vlaams model een richting is die een uniek stuk stad kan opleveren wat heel goed kan passen bij Deventer. Belangrijk is de flexibiliteit en toch de grip die de gemeente houdt op de ontwikkeling

van het Havenkwartier. De belangrijkste verandering ten opzichte van het masterplan uit 2004 is veel minder programma en een veel bredere mix aan programma, een menging van bedrijven en wonen oud en nieuw door elkaar heen. Deze strategie vraagt niet zozeer om plannen, maar wel om begeleiding en een flexibele manier van aanpak. Cruciaal is dat met het kiezen voor een model het bestuur ook kiest voor het afwaarderen van de gronden. Dit is noodzakelijk om werkelijk anders te kunnen denken en bevrijdt te zijn van een financiële last.

Tijdens deze fase heeft de ontwerper vooral een strategische rol. Er wordt nagedacht over verschillende mogelijkheden en alternatieven en de betekenis ervan voor het gemeentelijk handelen. De ontwerper moet in staat zijn alternatieven te formuleren en te verbeelden en bestaande initiatieven en leegstaande gebouwen te kunnen verbinden. Ook belangrijk is het vermogen om de mogelijkheden te zien en op een procesmatige manier grote betrokkenheid te creëren.

Havenkwartier, ontwikkelingsplan ruimte voor ideeën, 2010

Na de keuze voor het Vlaamse model als ontwikkelrichting is de volgende ronde in het proces de doorwerking hiervan in een ontwikkelingsplan voor het Havenkwartier. Het ontwikkelingsplan start nadrukkelijk vanuit de bestaande situatie en de vraag van ondernemers en bewoners in en om het Havenkwartier. Niet vanuit aanbod maar vanuit de vraag die er vanuit de stad is. Dit is een opvallend andere planaanpak dan het masterplan uit 2004. De focus ligt op mensen en ondernemers die het gebied nu al maken, op de bestaande industriële relictten als kans voor de toekomst en het uitgaan van de bestaande kwaliteiten van de haven. De condities en doelen worden beschreven en in een overzichtskaart worden algemene doelen, opgaven en de uitgangspunten opgenomen. Dit om initiatieven uit te lokken. Er wordt nadrukkelijk gekozen ook een hele andere toon in de communicatie te gebruiken, niet het uitleggen wat er ontwikkeld wordt maar het inspireren en uitnodigen van ondernemende burgers en bedrijven die zich willen inzetten voor de ontwikkeling van het Havenkwartier. Speelt in op de onderscheidende kwaliteiten van de bestaande gebouwen en laat mogelijkheden zien en speelt in op het centrale karakter van de plek. Zo dicht naast de binnenstad.

In de planvorming gaat het vanuit het bestaande en aandacht voor de kleinere korrel. Aanpasbaarheid en stoer als uitdrukking van de ambitie. Er wordt weer aangesloten bij de bedrijvige sfeer die er altijd in de haven is geweest en weer opgepakt als nieuwe gebiedsidentiteit bedrijvigheid en wonen samen in karakteristieke gebouwen.

In plaats van ontwikkeling en het maken van toekomstplannen staat in het ontwikkelplan beheer van het bestaande meer centraal. Verbeteren van de uitstraling en het tegengaan van leegstand en opknappen van openbare ruimte moet het gebied tot en aantrekkelijkere vestigingsplaats maken.

Ontwerp zet in op het creëren van condities door bouwvelden te definiëren waarbinnen initiatiefnemers ruimte hebben te ontwikkelen en de organisatie van verkeer en stedenbouwkundig te organiseren zonder mensen te veel te belemmeren in hun mogelijkheden. Daarnaast laat het plan een mogelijke uitkomst van de transformatie als inspirerende beeld zien, goed gevoel voor mogelijke dichtheid en programma's. Condities ook door verschillende sferen te definiëren en te streven naar clustering van bepaalde programma's rond een openbare plek.

Beeldkwaliteitsplan Havenkwartier Deventer, 2012

Inspiratiedocument en uitnodiging om samen met toekomstige bewoners en ondernemers vorm te geven aan hun woonomgeving. Supervisor die vertegenwoordiger is van initiatiefnemers naar de welstand toe.

De bewuste keuze om een beperkt aantal regels te stellen en te werken met een groeidocument wordt gemaakt. De ervaringen van de eerste ontwikkelingen kunnen aanleiding zijn om het plan op punten aan te passen. Doel is inspirerende voorbeelden te laten zien en initiatieven uit te lokken.

Stapsgewijs, gezamenlijk investeren en groeien vanuit het unieke karakter van het gebied staan centraal. Het beeldkwaliteitsplan geeft een aantal algemene uitgangspunten voor het bouwen in havenkwartier. Vooral gericht op rijkdom in sfeer en individuele expressie. Er is ruimte om te veranderen aan de gebouwen en constructie weer zichtbaar te krijgen. Belangrijk is de uitstraling van de gebouwen op de begane grond. Openheid en zichtbaar maken wat er in de gebouwen gebeurt.

Bestaande gebouwen en kwaliteiten van de locatie zijn aanleiding om een aantal verschillende deelgebieden of gebouwen te benoemen. Er wordt geprobeerd verschillende aanleidingen en verschillende programma en doelgroepen te bereiken.

Vanuit het ontwikkelplan worden nu voor eerst deelgebieden en kavelpaspoorten gemaakt en is de verkoop van kavels gestart ([www. Havenkwartier.nl](http://www.Havenkwartier.nl)). Waar het ontwikkelplan nauwelijks regels stelt en ook het beeldkwaliteitsplan meer in algemeenheden blijft, zijn er in het kavelpaspoort een aantal regels voor het bouwen op een kavel in detail vastgelegd. Er vindt sturing plaats op een bepaalde menging in het beeld en om verschillende initiatieven elkaar niet in vrijheid te laten beperken. Hier is goed zichtbaar dat de ontwerper op een zeker moment toch zaken wil of moet gaan vastleggen. De rol van de ontwerper in deze fase is per deelgebied nu meer als een regisseur tussen de partijen om zo veel mogelijk kwaliteit uit de verschillende initiatieven te halen.

De rol van de ontwerper

In deze case is de veranderende context goed zichtbaar. De hoeveelheid betrokken partijen en initiatiefnemers is nu vele malen groter en diverser dan tijdens de publiek private samenwerking in de tijd van het Masterplan uit 2006.

Hoewel er in het masterplan 2006 wordt gesteld dat het geen blauwdruk plan is maar een ontwikkelstrategie, ziet het masterplan er alomvattend uit. Er is geen fasering en weinig aandacht voor het transformeren vanuit de bestaande situatie. De nadruk ligt op het vormgeven van het nieuwbouwprogramma. Dit bestaat vooral uit stedelijke woningbouw en is vrij ver uitgesplitst in woningtypen en prijs categorie. Opvallend is dat er ondanks het financieel tekort bij het forse programma een optimisme lijkt te zijn tussen de partijen dat het wel goed gaat komen.

Deze uitvoeringsgerichtheid en focus op het programma lijkt kenmerkend voor binnenstedelijke plannen uit deze tijd. Het masterplan zet sterk in op het zetten van vervolgstappen op weg naar uitvoering. De ontwerper heeft een opdracht vanuit de publiek private samenwerking met een duidelijke focus op het vormgeven van het plan en het testen van het beoogde programma als basis voor de financiële onderleggers bij de samenwerking.

Zo lijkt de ontwerper in deze fase de rol als vormgever te hebben. De rol is veel minder analyserend en er is geen sprake van een ontwerptraject waarbij de omgeving een rol speelt. De focus ligt op het visualiseren van een mogelijke toekomst en het technisch oplossen van het programma en randvoorwaarden. Dit wordt ook zichtbaar in de technische uitstraling van het Masterplan.

Juist rond het intreden van de crisis ontstaat er een periode van bezinning rond het Masterplan. Naast het gevoel dat er te veel risico's worden genomen ontstaat het gevoel dat in het Masterplan een te fors nieuwbouwprogramma voorgesteld wordt waar geen afzet voor zal zijn. Daarnaast neemt het protest onder bedrijven en bewoners tegen het plan toe. Er is te weinig samengewerkt met de omgeving en onder zittende bedrijven ontstaan er grote bezwaren tegen de ontwikkeling. Hiermee kenmerkt het Havenkwartier zich als een prototype plan met te veel ambities die onder invloed van de crisis versneld tot herbezinning overgaan.

Andries Geerse stelt in een interview dat volgens hem het vak van ontwerper in zijn ogen de laatste jaren eigenlijk alleen leuker is geworden. (Nirov, 2014).

“en dat terwijl volgens wat ik de luie definitie van organische ontwikkeling noem juist wordt gesteld dat je niet meer moet ontwerpen. Dat is helemaal niet waar, de verbeeldende kracht van ontwerp is juist in organische processen heel belangrijk. Je moet voortdurend blijven ontwerpen aan voorbeelden die prikkelen. Daarmee breng je iets op gang en help je initiatief van onderop een stapje verder” Andries Geerse (in: Nirov, 2014)

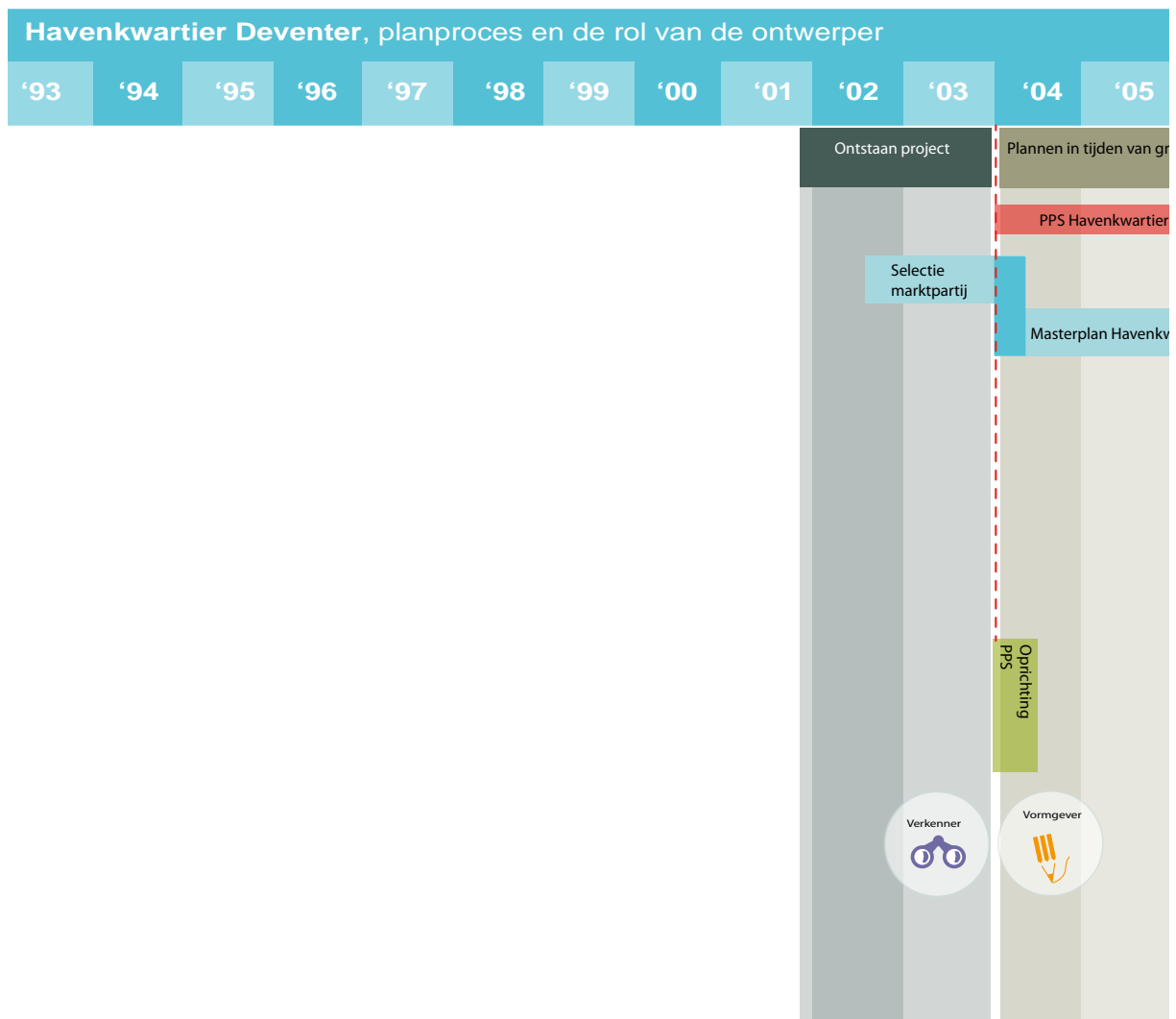
Dit leidt ertoe dat het Masterplan uiteindelijk bestuurlijk niet wordt vastgesteld. De fase waarbij het ambitiedocument wordt gemaakt laat een meer onderzoekende en regisserende rol van de ontwerper zien. Welke ambities zijn nu werkelijk van belang voor de gemeente en in welke mate? Herbezinning over de gemeentelijke rol en ambitie.

Vanuit dit ambitiedocument wordt er ingezet op de selectie van een andere ontwerper in het proces. Dit is van strategische betekenis geweest in het proces. In plaats van een technische benadering heeft de ontwerper veel meer een rol als verkenner en intermediair. Het verkennen van verschillende scenario's en het in beeld brengen van de consequenties ervan voor de rol van de gemeente hebben bijgedragen aan de heroriëntatie op het Havenkwartier. Ontwerp onderzoek heeft bijgedragen aan de besluitvorming voor een nieuwe ontwikkelrichting voor het Havenkwartier.

Uit de scenario's is een breed gedragen nieuw inspirerend perspectief voor het gebied ontstaan wat veel meer bij de kwaliteit van het gebied past en ruimte geeft aan initiatiefnemers om zelf vorm geven aan hun toekomst.

De actualiteit laat een worsteling zien met wat je op welk detail niveau vast wil of moet leggen. Dit heeft relatie met zowel de formele ruimtelijke ordeningskaders en zekerheden die door bestuurders wordt gevraagd.

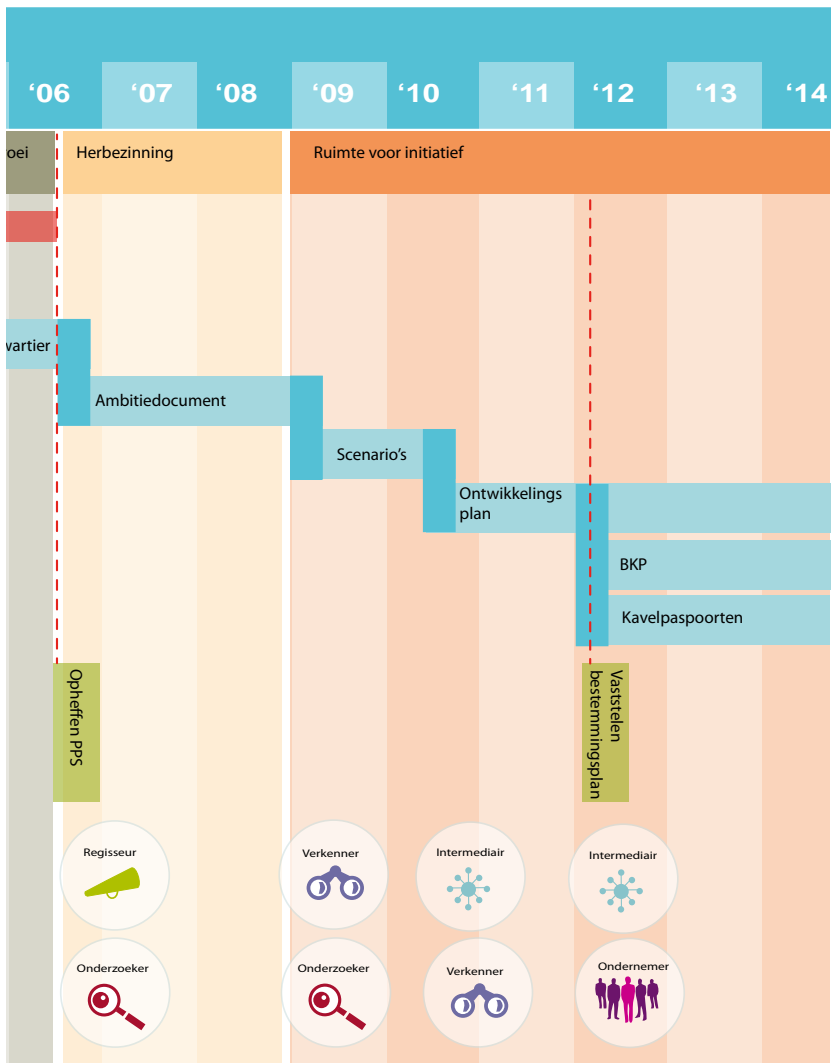
Zo is er in het Havenkwartier heel duidelijk zichtbaar hoe de veranderende wereld invloed heeft gehad op het project. Duidelijk wordt hoe het type opgave en de context waarbinnen het project speelt veranderd in de tijd en hiermee ook de rol van de ontwerper en de instrumenten en vaardigheden die in het proces worden ingezet. Hier is het concept Second order design zichtbaar.

Planproces en de (veranderende) rol van de stedenbouwkundig ontwerper

De stedenbouwkundige zorgt voor inspiratie en een breed kader waarbinnen door andere ontwerpers en initiatiefnemers wordt doorgewerkt aan concrete voorstellen. Zichtbaar is het complexe netwerk van actoren en belangen waarbinnen de stedenbouwkundige werkt. Hij is niet alleen bezig met de ruimtelijke ontwerpogave, maar neemt ook de economische, juridische en bestuurlijke aspecten mee in de planvormen. Het gaat om een complex veld waarbinnen de ontwerper werkt om tot een product te komen.

Het was een strategische zet om een ontwerper te betrekken met vaardigheden om partijen te inspireren, te denken in verschillende scenario's en met gevoel voor bestuurlijke verhoudingen.

De Binckhorst in Den Haag

4.2 Binckhorst Den Haag

Introductie

De Binckhorst is een traditioneel gemengd bedrijventerrein met vanuit het verleden een focus op bedrijven in de autobranche. Daarnaast kent de Binckhorst een aantal grotere bedrijven met milieu hinder. Eind vorige eeuw is met name vanuit de zeer goede bereikbaarheid vooral langs de Utrechtse baan sprake geweest van de ontwikkeling van een reeks grote kantoorcomplexen waarvan het hoofdkantoor van KPN een bekend voorbeeld is. Na jarenlange planprocessen kenmerkt het gebied zich nu door veel leegstand in de kantoren en maakt het een versleten indruk. Daarnaast zijn her en der kleinschalige initiatieven in het gebied zichtbaar, waaronder de Caballero fabriek, Bink 36 en de Besturing. Komende periode zal de Binckhorst met de aanleg van de Rotterdamse Baan als nieuwe stadsentree ingrijpend veranderen. De eerste werkzaamheden zullen volgens planning starten in de periode 2014- 2016. De Binckhorst is een lang lopende gebiedsontwikkeling waarbij verschillende fasen in de manier waarop er aan het project is ontworpen herkenbaar zijn. De veranderende rol van de ontwerper is hierin herkenbaar, elke fase kent een eigen ontwerper en vraagt om specifieke vaardigheden.

De Binckhorst als project komt op de kaart vanuit een aantal grenscorrecties die met de ontwikkeling van een aantal VINEX locaties ten zuiden van Den Haag samen hangen. Centrale plek in de stad binnen de centrale ontwikkelzone binnen Den Haag agendeert de Binckhorst als transformatieopgave. Er worden eerste verkennende studies gedaan naar de ontwikkelmogelijkheden van de Binckhorst en de betekenis van het gebied aan de ontwikkeling van de stad als geheel. Vanuit de gemeente krijgt ontwerp bureau Kraaijvanger Urbis in 2002 opdracht ruimtelijk ontwikkelingsmogelijkheden te onderzoeken. Er komt meer aandacht voor mogelijke ontwikkelingen die leiden tot het opstellen van een gebiedsvisie in 2003. Doorontwikkeling tot de Binckhorst een plek krijgt in de stedelijke structuurvisie, Wereld stad aan zee, structuurvisie voor Den Haag 2020 uit 2005 (Den Haag, 2005). De Binckhorst wordt gezien als een ontwikkelingsgebied met een enorme potentie, door zijn omvang en positie ten opzichte van het centrum en de regio. Mede vanuit de structuurvisie wordt er tussen 2002 en 2004 gezocht naar geïnteresseerde marktpartijen als partner in de ontwikkeling. In 2004 heeft dit vervolgens geleid tot een eerste gezamenlijke product gemaakt tussen Gemeente Den Haag en een reeks marktpartijen waaronder ING Real Estate en Ballast Nedam. Deze partijen zijn met elkaar een intentie aangegaan om in gezamenlijkheid de ontwikkeling van de Binckhorst op te pakken. Na deze eerste verkenningen start de gemeente een formele zoektocht naar geschikte marktpartijen om de transformatie van de Binckhorst verder vorm te geven. Dit leidt uiteindelijk in 2005 tot de selectie van Rabo Vastgoed en BPF Bouwinvest als private partijen die samen met de Gemeente de intentie hebben om de Binckhorst vanuit een PPS tot ontwikkeling te brengen.

Binckhorst Den Haag. planvorming

2002

Visie Binckhorst

Kraaijvanger Urbis en Dienst Stedelijke ontwikkeling Den Haag.

2005

Ontwikkelingsstrategie Binckhorst

Gemeente Den Haag, ING Real Estate, Ballast Nedam en Habiforum.

Structuurvisie Den Haag 2020

Gemeente Den Haag

2006

Masterplan Nieuw Binckhorst

OMA, DHV, Brink groep, Fakton BVR
 iov Gemeente Den Haag, BPF Bouwinvest en Rabo vastgoed.

2014

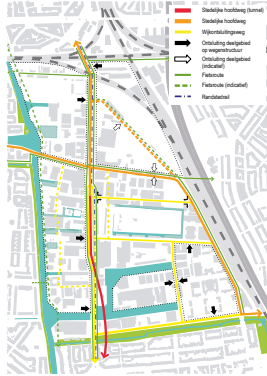
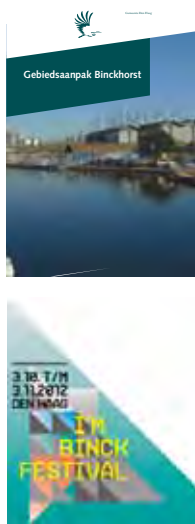
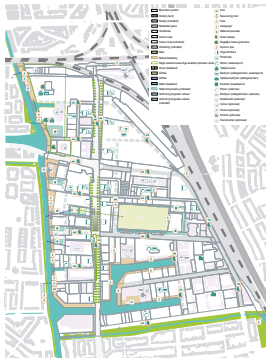
projectsubsidie
particuliere
initiatieven

Aanbesteding
Rotterdamse
Baan

Gebiedsaanpak
Binckhorst
Gemeente Den Haag

2012

De Binckubator

APPM en Urhahan Urban design.

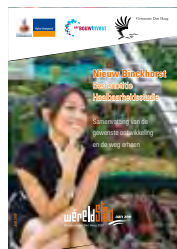
2011

2009

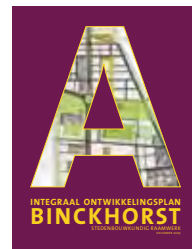
Nieuw Binckhorst
Beslisnotitie haal-
baarheid

OMA, DHV, Brink groep,
Fakton BVR iov Gemeente
Den Haag, BPF Bouwinvest
en Rabo vastgoed.

Integraal ontwik-
kelingsplan (IOP)

Urhahn Urban design en
Foris Alkemade Architect
in opdracht van de ge-
biedsonderneming Nieuw
Binckhorst I.O.

Masterplan Nieuw Binckhorst, 2006

Vanuit de publiek private samenwerking wordt in 2006 aan het ontwerp bureau OMA opdracht gegeven een Masterplan voor het gebied te maken. Centraal in het plan staan internationale ambities voor de Binckhorst en een enorm nieuwbouwprogramma in hoge dichtheden. De Binckhorst zal tot 2020 van een verouderd werkgebied transformeren in een stedelijk stuk Den Haag. Zo wordt de ambitie uit de structuurvisie Den Haag 2020 in dit Masterplan geconcretiseerd. In het Masterplan is er nauwelijks aandacht voor de bestaande ondernemers, kwaliteiten en eigendommen in het gebied. Gezien de ambities van het Masterplan en de complexe omgeving wordt vanuit de verschillende partijen uit de PPS geld bij elkaar gebracht om gronden en opstallen aan te kopen om de ambities uit het Masterplan te kunnen uitvoeren. Vanuit het Masterplan en de ambities voor de Binckhorst ontstaat er momentum om een nieuwe ontsluiting tot Den Haag als alternatief voor de Utrechtse baan te agenderen. Op dat moment heet deze nieuwe stadsentree nog het trekvlies tracé, later bekend geworden als de Rotterdamse baan. Door de inpassing van dit tunnel tracé in de Binckhorst is de verwachting dat de drukte op de Utrechtse Baan zal afnemen en er een betere aansluiting op de ring kan ontstaan. Door de toegenomen bereikbaarheid komt de Binckhorst als bedrijventerrein tegen het centrum aan in een ander perspectief te staan. De eerste verkenningen van OMA hebben vooral tot doel gehad verschillende mogelijke ontwikkelrichtingen van het gebied te verkennen. Wat kan de Binckhorst voor nieuw woon werk milieu toevoegen aan? Masterplan gestart vanuit een onderzoekende manier sterk gericht op beeld. In de eerste fase zijn verschillende scenario's in beeld gebracht als basis voor een meer klassiek te maken Masterplan. Er wordt veel gewerkt met fotomontage die een heel internationaal milieu laten zien. De beelden uit het masterplan laten een hoog stedelijke milieu zien; heel anders dan de huidige structuur en beeld. Sprake van groot optimisme, er werd gedacht dat de transformatie in 2020 afgerond zou zijn. Al bij de start van het project kent het masterplan ondanks het forse programma een financieel tekort.

Centraal in het masterplan staat een opdeling van de Binckhorst in drie zones met elk een eigen karakter; een hoog stedelijke zone tegen het centrum aan, een parkzone in het midden van de Binckhorst en een stedelijke zone ten zuiden aansluitend op Voorburg.

Het is de vraag bij het vaststellen door het college of er sprake is van een klassiek masterplan (de Boer, 2008) wat vooral bestond uit veel beelden, inspiratie en een enorm programma. Zonder dat er een werkelijk ruimtelijk plan aan ten grondslag ligt waarbij duidelijk wordt op welke manier de ambities vorm krijgen in het gebied. Daarnaast is er kritiek op het ontbreken van visie op de bestaande situatie en de eigenheid van de plek. De bestaande ondernemers, karakteristieke gebouwen en de bestaande eigendommen krijgen in het masterplan nauwelijks aandacht. Kritiek geuit op het ontbreken van concreetheid en het gevoel voor de plek. Het is nadrukkelijk ook de bedoeling van het masterplan van OMA om partijen te verleiden en de potentie van het gebied in beeld te brengen en bij te dragen aan de realisatie van de nieuwe verbindingsweg tot Den Haag.

Bijzonder is dat de beelden die gemaakt zijn in de beginfase van het project om te inspireren en te verbeelden zijn blijven hangen en er hiermee minder aandacht is voor de later meer concrete uitwerkingen in het masterplan. Ook in gesprekken wordt duidelijk dat de verkenningen van OMA door de politiek misschien te snel zijn opgenomen in besluitvorming.

Men wilde een basis hebben om een bestemmingsplan te kunnen maken als onderlegger voor de toekomstige transformatie van het gebied. In interviews ontstaat het beeld dat het materiaal wat er op een bepaald moment lag buiten de ontwerpers en projectorganisatie om in een politieke context door bestuurder is gebruikt om tot een vast te stellen product te komen. Het beeld ontstaat dat er uit het onderzoeksmateriaal van OMA te snel een bundeling van materiaal is gemaakt, wat eigenlijk niet rijp voor besluitvorming was en met een ander doel werd gemaakt. Dit is ook terug te lezen in de rectie van OMA op een artikel op de website Archined (De boer, 2008, Achined.nl).

Na het vaststellen van het masterplan door de gemeente diende het als kader voor de uitvoering en wordt er gestart met het opkopen van eigendommen. Dan slaat de crisis toe en wordt langzaam aan steeds duidelijker dat opkopen tegenzit en dat de geformuleerde ambities qua programma en snelheid niet realistisch zijn. Het doorwerken van de crisis leidt er in 2008 toe dat als eerste BPF Bouwinvest uit de samenwerking stapt, vanwege de onzekerheden en te grote financiële risico's.

Integraal ontwikkelingsplan Binckhorst, 2009

Rond 2008 ontstond er bij de samenwerkingspartners de vraag om meer in detail te weten wat de vastgestelde ambitie voor de Binckhorst in het Masterplan concreet zou kunnen inhouden. Vanuit deze vraag is rond 2008 Urhahn Urban Design betrokken geraakt bij de planvorming. De vraag was om meer onderzoekend vanuit een deelgebied binnen de Binckhorst het programma te testen op haalbaarheid en realiteit. In eerste instantie vanuit de deelgebieden en later de vraag om voor de Binckhorst als geheel vanuit eigendommen, een meer realistisch ruimtelijk raamwerk voor de transformatie van het gebied te maken. Ondertussen wordt het in 2009 onder druk van de crisis noodzakelijk om de gestelde ambities uit het Masterplan te heroverwegen. Na het terugtreden van BPF Bouwinvest werkt de gemeente in eerste instantie nog samen verder met Rabo Vastgoed, inmiddels Bouwfonds. Men is voornemens om een Gebiedsonderneming op te richten, om samen te werken aan een heroriëntatie op het masterplan uit 2006. Vanuit deze Gebiedsonderneming In oprichting wordt opdracht gegeven aan Urhahn Urban design, Fakton en Floris van Alkemade Architect om een integraal ontwikkelingsplan (IOP) als opvolger van het Masterplan te maken (Den Haag, 2009).

Met het aanhouden van de economische crisis komt de haalbaarheid van het project in een samenwerking verder onder druk te staan, dit leidt vervolgens tot het terugtreden van ook Bouwfonds uit de samenwerking in 2010. Op dat moment staat de gemeente er weer alleen voor. Voor de gemeente blijft de Rotterdamse baan een cruciaal onderdeel voor de ontwikkeling van de stad, als geheel. Het bestuur blijft hierop inzetten en ziet nog steeds de potentie van de komst van de Rotterdamse baan voor de verbetering van de bereikbaarheid als goed uitgangspunt voor de transformatie van de Binckhorst op de langere termijn.

De inpassing van de Rotterdamse baan in de Binckhorstlaan en de verkeerskundige aanpassingen van de omliggende wegen krijgen veel aandacht in het IOP. Het IOP maakt een vrij technische indruk. Naast het ruimtelijk raamwerk voor de openbare ruimte is er aandacht voor een aantal programmatische onderdelen. Dit deel is minder gericht op het stellen van regels en uitgewerkte programma's en meer op het tonen van referenties. In het IOP werd de hoog stedelijke transformatie uit het Masterplan losgelaten en werd veel meer ingezet op het transformeren vanuit de bestaande

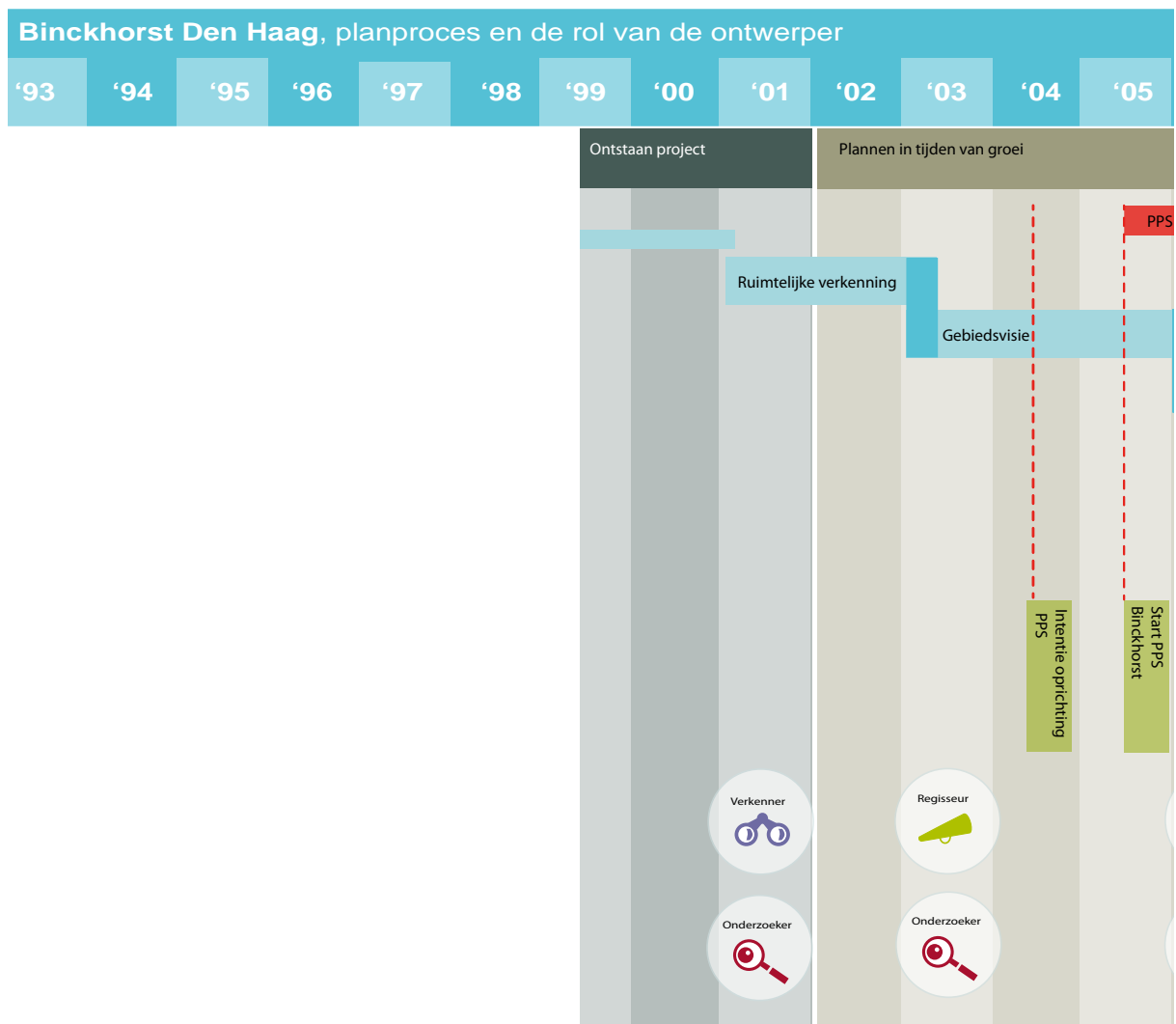
kwaliteiten, structuren en eigendommen in het gebied. In het planproces was er veel meer aandacht voor samenwerking met de aanwezige partijen in de Binckhorst. Daarnaast wordt er niet meer ingezet op een totaal visie met een uitvoeringsagenda, maar op een ambitie met een steven om op gezette tijden de voortgang te analyseren en ambities en planvorming bij te stellen. Het IOP was als plantype veel meer een ruimtelijk raamwerk, waarin voor verschillende deelgebieden ambities werden omschreven die later in verschillende deelgebieden verder uitgewerkt konden worden, dan een blauwdruk plan gericht op uitvoering. Gelijktijdig met de ontwikkeling van het IOP is het maken van een bestemmingsplan voor het zuidelijk deel van de Binckhorst gestart.

Het IOP werd in opdracht van de gebiedsonderneming gemaakt en was daardoor niet een gemeentelijk product en leek gemeentelijk draagvlak te ontbreken. Voor de uitvoering was het de bedoeling dat men vanuit de gemeente op een flexibele manier samenwerkingen per deelgebied ging zoeken. In plaats van risicodragende samenwerkingsvormen gaat de gemeente vanuit het IOP op een meer flexibele manier op zoek naar partners passend bij de verschillende opgave. Nadrukkelijk wordt ook in het positioning paper bij het IOP (Den Haag, 2009) verwezen naar het belang van het samenwerken met de lokale ondernemers. Uitgaan van het bestaande, waarbij niet langer alle bestaande ondernemers uitgekocht hoeven te worden. Desondanks werd het IOP door veel partijen gezien als een tussenstap vanuit het masterplan naar uitvoering ervan. Hiermee wordt het voor een aantal partijen in het gebied duidelijk dat er weer perspectief voor bedrijven is en dat men weer kan investeren in het eigen bedrijf. Iets wat tijdens de fase van het masterplan steeds minder gebeurde.

Gebiedsaanpak Binckhorst, 2011

Tegen de achtergronden van een tegenzittende economie is het noodzakelijk voor de gemeente Den Haag projecten in de stad te prioriteren. De stad zet nadrukkelijk in op het investeren in het versterken van de stedelijke en regionale bereikbaarheid en infrastructurele werken (Den Haag, 2011, pp4). Voor de Binckhorst betekent dit dat er een andere koers wordt ingeslagen. De gemeente vat deze verschuiving in aanpak samen onder de noemer "de nieuwe koers". Deze koers bestaat uit een meer faciliterende houding en een focus op de maatregelen die echt noodzakelijk zijn. De urgentie om de ambities uit het structuurplan uit 2005 voor de Binckhorst vorm te geven ontbreken op dit moment. Concreet betekent dit dat de gemeente de komende jaren niet actief aan de transformatie van de Binckhorst als geheel zal gaan werken, behalve aan de inpassing van de Rotterdamse baan. Daarnaast is er focus op de gemeentelijke bezittingen in het gebied die rond de tijden van het masterplan zijn aangekocht. In het voorwoord wordt nadrukkelijk een oproep gedaan aan de zittende ondernemers om te komen met ideeën en initiatieven. Hier is ook een investerings-subsidie bij van toepassing om particuliere initiatieven te stimuleren. Zo kiest de stad voor een terughoudende opstelling. Kenmerkend is ook de focus in het stuk op de verkeerskundige projecten en inpassingsproblemen. Eigenlijk een doorontwikkeling van de lijn ingezet in het IOP. Er is immers geld om de Rotterdamse baan aan te leggen en het past bij de gemeentelijke ambities voor het gebied.

Door Urhahn is een Richtlijnenkaart gemaakt. Er is geen eindplan en vaststaand ruimtelijk plan als kader. Er zijn veel initiatieven op verschillende plekken die door verschillende partijen worden ondernomen. Om voor een ruimtelijke samenhang te zorgen en te garanderen dat ontwikkelingen elkaar niet in de weg zitten of dat verkeer niet afgewikkeld kan worden is het van belang om een aantal ruimtelijke structuren

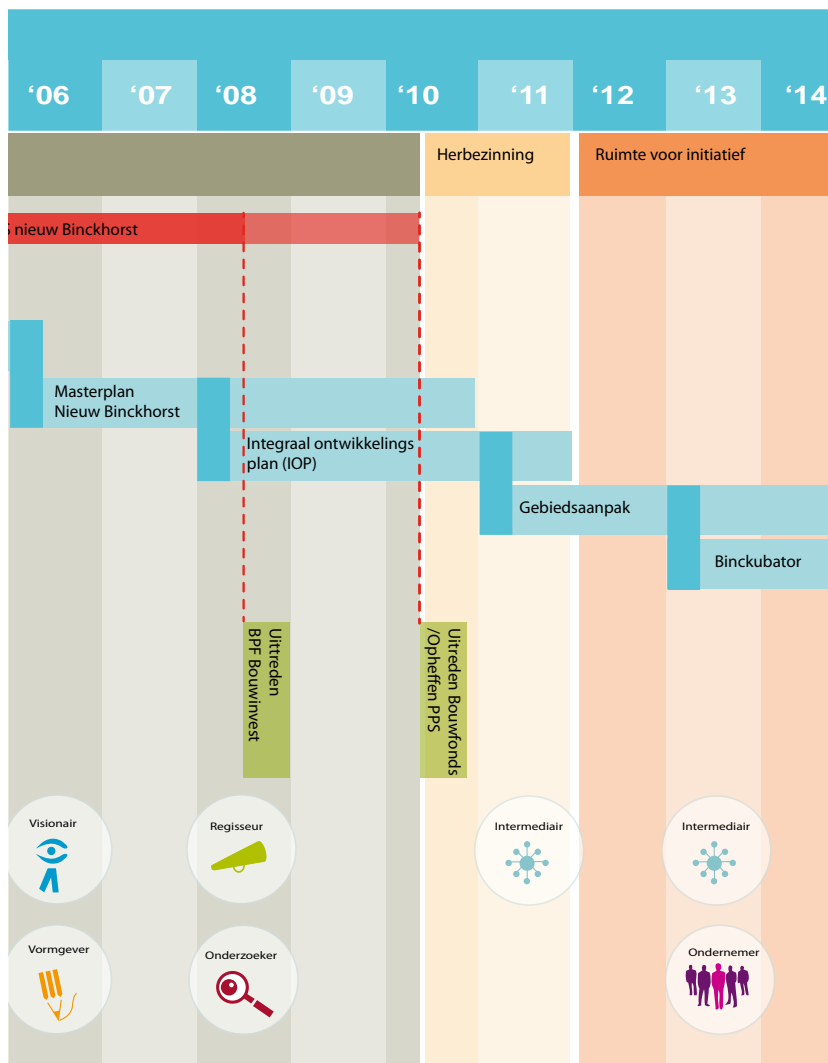
Planproces en de (veranderende) rol van de stedenbouwkundig ontwerper hierin

voor te schrijven. Binnen bouwvelden zijn deze minder belangrijk. Het gaat om een dynamische manier van plannen maken. Aan te passen aan de praktijk.

Door het doorzetten van de economische crisis is het niet langer verantwoord voor de gemeente actief te sturen op transformatie van het gebied. De gemeente geeft prioriteit aan andere ontwikkelingen in de stad en zet voor de Binckhorst in op het stimuleren van initiatieven en het begeleiden van ondernemers. Meer sturen op actief beheer van het gebied en nieuw op aankoop en ontwikkeling.

De rol van de ontwerper

Ook de ontwikkeling van de Binckhorst kenmerkt zich door een proces waarbij de planvorming in de tijd van karakter verandert. In de eerste fase van het project rond het masterplan staat het visionaire karakter van het project centraal, waarbij het draait om een totale transformatie van het gebied en het toevoegen van een enorm nieuwbouwprogramma. Het masterplan is ontwikkeld vanuit een publiek private samenwerking waarbij door de ontwerper een verleidend beeld werd geschetst. Door deze beelden werd de potentie van het gebied duidelijk en begon de ambitie uit de het structuurplan werkelijk te leven. Zo speelde deze periode ook een belangrijk onderdeel in het proces om subsidies voor de aanleg van de Rotterdamse baan binnen te halen. Het Masterplan van OMA heeft gezorgd voor het agenderen van het

project in de stad. Het masterplan werd zo de basis voor een politiek en ambitieus programma, geënt op het uitvoeren van het masterplan. Kenmerkend is de manier waarop er vanuit het masterplan gronden en gebouwen werden aangekocht zonder dat er een beeld was van een fasering of een ontwikkelstrategie.

De rol van de ontwerper verandert per fase in het proces. Van een visionaire rol in het scheppen van verleidelijk beelden en inspiratie tijdens het proces rondom het masterplan, naar een meer analytische rol in het IOP waar heel exact wordt gekeken naar de bestaande eigendommen en ontwikkelingen in relatie tot de inpassing van de Rotterdamse baan.

Op dit moment is er geen overkoepelende visie voor het gebied, maar wordt er vanuit de faciliterende beleidsambitie door verschillende initiatiefnemers en ondernemers gewerkt aan een reeks projecten die nieuwe energie in de Binckhorst brengen. De rol van de ontwerper is hierbij sterk afhankelijk van de situatie en het opdrachtgeverschap. Zo is de ontwerper actief in een intermediaire rol om partijen bij elkaar te brengen (zie de Binckubator) of actief vanuit een ondernemende rol. De ontwerper heeft in de huidige context zo een kenmerkende meervoudige rol die we ook eerder in hoofdstuk 3 al zagen.

De Spoorzone in Delft

4.3 Spoorzone Delft

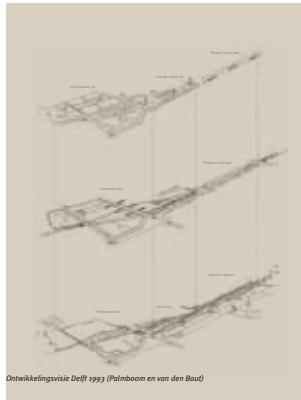
Introductie

De spoorzone in Delft is een langlopende binnenstedelijke gebiedsontwikkeling waarvan de oorsprong ligt in de 80er jaren. Het onderzoeken van een mogelijke spoorverdubbeling op de lijn Amsterdam- Dordrecht vanuit het project Rail 21 (Delft, 2003) vormde de start van het project. Een toenemend aantal treinen maakt het noodzakelijk om het spoor juist hier in Delft te verdubbelen. In eerste instantie werd er vanuit de NS ingezet op een verdubbeling van het bestaande spoorviaduct in de hoogte. Zo zou de bestaande spoorbarrière in Delft nog veel groter worden en de hinder van het spoor nog verder toenemen. Dit was voor de stad onbespreekbaar. Delft zet in op het ondergronds brengen van de sporen, waarmee het mogelijk wordt de barrière van het spoor op te heffen en tot stedelijke ontwikkeling te komen op de vrijkomende gronden.

De inpassing van de spoortunnel en de bouw van een nieuw station voor Delft samen met een omvangrijk nieuwbouwprogramma maken het project spoorzone tot een integraal project. Met de inzet op een spoortunnel kon de hinder van het spoor worden opgeheven en ontstaan er kansen om nieuwe verbindingen te maken in de stad en nieuwe woon- werk milieus aan het palet van Delft toe te voegen. De goedkeuring voor de spoortunnel volgde uiteindelijk in 2002, in 2009 is er daadwerkelijk met de bouw begonnen. De gemeentelijke bijdrage aan de financiering van de spoortunnel moest opgebracht worden vanuit de opbrengsten uit de gebiedsontwikkeling boven de tunnel. De gemeente kiest er in 2005 voor om een publiek private samenwerking aan te gaan met NS Poort en Ballast Nedam om de risico's te verdelen. Rond de eeuwwisseling start het proces waarbij er door ontwerpers aan plannen wordt gewerkt en komt men tot het vaststellen van kaders om hieruit tot concrete uitvoeringsstappen te komen. Ook hier is onder invloed van de crisis een proces van heroriëntatie gestart, waarbij er opnieuw is gekeken naar de uitgangspunten en de haalbaarheid van het oorspronkelijke masterplan. Met het toenemen van de onzekerheden in de markt namen de risico's voor de betrokken partijen toe en heeft men er in 2012 voor gekozen om de publiek private samenwerking te ontbinden en als gemeente weer zelf de regie over het plan te nemen. Ballast Nedam houdt een ontwikkelrecht voor de ontwikkeling van een deel van de woningen.

Spoorzona Delft. planvorming

1994

Ontwikkelingsvisie Delft 1993 (Palmboom en van den Bout)

Stedenbouwkundige verkenning

Palmboom van den Bout
(uit: IOP, Delft 2013)

Stedenbouwkundige Visie

Juan Busquets.

14

Model 12a-WW

1999

Masterplan Spoorzone

gemeente Delft in samenwerking met Juan Busquets.

Masterplan Spoorzone

Gemeente Delft
Oktober 2003

№	Naam	Bestemming	Oppervlakte (m²)	Oppervlakte (ha)	Beleidsdoel
1	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
2	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
3	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
4	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
5	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
6	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
7	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
8	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
9	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
10	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
11	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
12	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
13	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
14	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
15	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
16	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
17	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
18	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
19	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
20	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
21	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
22	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
23	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
24	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
25	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
26	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
27	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
28	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
29	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
30	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied
31	Stationsplein	Openbaar gebied	1.200	0,12	Openbaar gebied

2003

2006

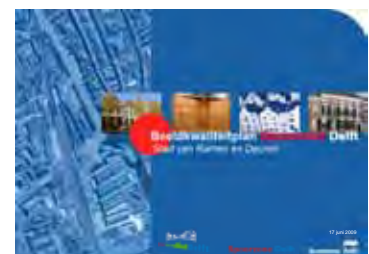
Bestemmingsplan Spoorzone

RBOI en gemeente Delft.

Beeldkwaliteit spoorzone

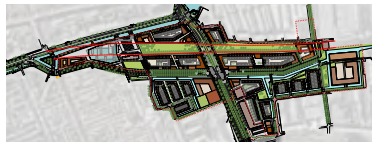
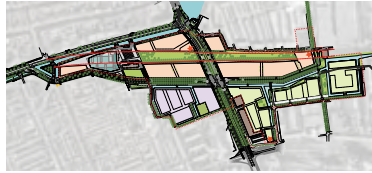
Beeldkwaliteitsplan Spoorzone
Stad van ramen en deuren
gemeenten Delft.

2013

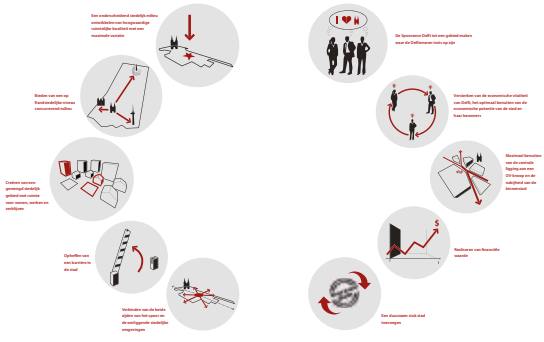
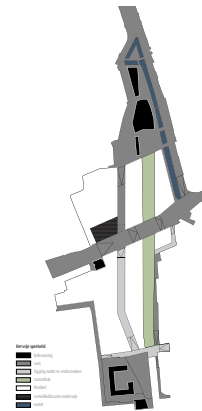
Integraal Ontwikkelingsplan Nieuw Delft

gemeente Delft.

IOC Ambitiedocument

gemeente Delft.

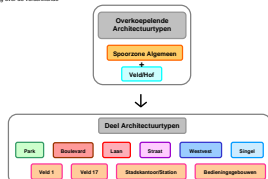

2009

Deel architectuurtypen

De overkoepelende architectuurtypen Spoorzone Algemeen en 'Veldhof' gelden voor alle gebouwen in de Spoorzone. Per 'stedelijke gebieds afbakening' kunnen zij er echter verschillende regels opgesteld. Dit zijn de deelarchitectuurtypen. Hiernaast staat een overzicht van de ordening van de verschillende stedelijke nummers.

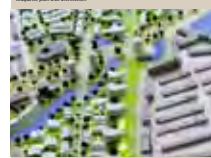

35

2012

Prijsvraag

West8/ Humble. DOK architecten en Palmhout Urban Landscapes

Stedenbouwkundige verkenning, 1994

In 1994 werd het Stedenbouwkundig ontwerp bureau Palmboom en van den Bout door de gemeente gevraagd om na te denken over de ruimtelijke mogelijkheden die de inpassing van de spoortunnel voor Delft zouden kunnen hebben. Zo werden de eerste ruimtelijke verkenningen gemaakt, waarbij een aantal ruimtelijke thema's werden onderzocht en de eerste ideeën rondom de inpassing van de spoortunnel in de stad vorm kregen. Zo is het denken over de lengte van de tunnel en de inpassing in de stad in deze fase ontstaan en heeft dit een rol gespeeld in de onderhandelingen en de bestuurlijke besluitvorming over de tunnel.

De rol van de ontwerper in deze fase vooral verkenner. De ontwerper heeft onderzocht wat de mogelijkheden voor de stad zouden kunnen zijn. Deze eerste verkenningen hebben betekenis in het proces door de bijdrage aan het scherper formuleren van de uitgangspunten voor de spoortunnel.

Visie Busquets, 1999

Na de eerste studies door Palmboom en van den Bout is er na een selectie gekozen voor een nieuwe stedenbouwkundige ontwerper om een eerste visie op de spoorzone als geheel te geven. Hiervoor kreeg de Spaanse architect en stedenbouwkundige Joan Busquets de opdracht. Een belangrijke rol in het ontwerpproces speelde de infrastructuur van de tunnel die als uitgangspunt diende voor het ontwerp van het nieuw stuk stad in de spoorzone. Busquets ontwerpt een plan sterkt vanuit de randvoorwaarden van de spoortunnel. De visie van Busquets zet in op het beter verbinden van de spoorzone met de rest van de stad. Een ontwerp van een systeem van openbare ruimte wordt ingezet als basis voor het latere masterplan. Centraal in de visie staat de aanleg van een langgerekt park op het dak van de spoortunnel. Binnen het raamwerk van verbindingen ontstaan een reeks bouwblokken waar bebouwing in hoge dichtheid wordt voorgesteld.

De rol van de ontwerper in deze fase is te typeren als visionair en vormgever. Met Busquets als stedenbouwkundig ontwerper haalt de stad een ontwerper met internationale uitstraling en ambitie, maar ook met bewezen ervaring met complexe stedelijke projecten in huis.

Masterplan Spoorzone, 2003

De visie van Busquets wordt vervolgens vertaald in een gemeentelijk Masterplan voor de spoorzone. Het masterplan legt de belangrijkste ambities uit de visie vast en is een stap naar het maken van een bestemmingsplan, een gedetailleerd stedenbouwkundig plan en een beeldkwaliteitsplan voor het geheel. Het masterplan voorziet in een aanpak waarbij er in de verdere uitwerking wordt voorzien in verkavelingsplannen voor de verschillende deelgebieden.

Het masterplan laat de kwaliteiten zien die ontstaan na het ondergronds brengen van de spoorbundel en is de inzet is de discussie met publieke partijen over de financiering van de plannen. Voor de gemeente Delft vormt het masterplan de basis om de financiële bijdrage van de stad aan het tunnelproject in beeld te brengen.

Het masterplan laat zien dat de plannen voor de infrastructuur de basis voor de gebiedsontwikkeling zijn. Het ondergronds brengen van de sporen geeft Delft de kans een nieuw stedelijk gebied geënt op de historische binnenstad toe te voegen. Er wordt gesproken over een programma van 1.500 woningen en 50.000 kantoren.

Of 250.000 m² BVO woningen en voorzieningen.

Het masterplan geeft de randvoorwaarden aan waarbinnen het project gerealiseerd kan worden. De rol van de stedenbouwkundige is hier meer analyserend en vanuit het publieke belang van de gemeente Delft. Het gaat om het zekeren van de hoofdlijnen en het in procedures organiseren van het vervolgproces.

Het Masterplan laat zich lezen als een hele technische omschrijving van de ambities op hoofdlijnen en geeft veel harde randvoorwaarden weer, minder aandacht is er voor het beeldende karakter en de ruimtelijke ambitie. Er ligt veel nadruk op de technische randvoorwaarden en inpassing van de spoortunnel in het masterplan. Vanuit de maatvoering van de straten, tunnel en de openbare ruimte volgen de beschikbare bouwvelden binnen de spoorzone. Hierbinnen is op een vrij technische manier bepaald wat de capaciteit aan programma per bouwveld zou kunnen zijn zonder kwalitatieve beschrijving van de programma. Het leidt tot complexe vormen van de bouwvelden met een hoge dichtheid en een ingewikkelde parkeeroplossing.

Vanuit de eerste versie van het Masterplan worden in de jaren 2007 en 2009 nog aanpassingen in het stedenbouwkundig plan gedaan, waar Busquets weer bij betrokken is geweest. In de tijd komt er steeds meer nadruk op het vastleggen en in detail ontwerpen van verschillende planonderdelen. Het masterplan is de basis voor het bestemmingsplan wat in 2006 wordt vastgesteld.

Beeldkwaliteitsplan Spoorzone, 2009

Na het vaststellen van het masterplan en het in procedure brengen van het bestemmingsplan wordt als volgende stap het beeldkwaliteitsplan gemaakt. Dit heeft de rol van de welstandsnota in het gebied en heeft de functie de kwaliteit van het gebouwde vastgoed op een zo hoog mogelijk niveau te brengen (Delft, 2009). Het beeldkwaliteitsplan is een verdere doorwerking van de visie van Busquets en het masterplan waarin de hoofdlijnen van de stedenbouwkundige visie zijn vastgelegd. De ambities blijft om een stedelijk stuk stad te maken gebaseerd op de binnenstad van Delft. Er wordt ingezet op het nastreven van een samenhangende sfeer in het gebied en een sterke nadruk op het ontwerp van de openbare ruimte om verbindingen met de omgeving te maken en samenhang tussen de verschillende bouwvelden te garanderen.

Er wordt ingestoken op een sterke verwantschap van de bebouwing in de spoorzone met de historische bebouwing van het centrum. Het belangrijkste principe voor de invulling van de bouwvelden uit het plan van Busquets is het principe uit te gaan van individuele panden. Elk pand is herkenbaar en draagt zo binnen een bouwblok bij aan een rijke variantie. Veelkleurige invulling van de bouwvelden met de historische binnenstad als inspiratie wordt als een kansrijke basis voor een nieuw woonmilieu gezien.

Er wordt in het beeldkwaliteitsplan niet gewerkt met verschillende deelgebieden, maar vanuit de verschillende sferen van de openbare ruimte. Per sfeer is beschreven aan welke voorwaarden de bebouwing zou moeten voldoen of op welke manier de verschillende bouwvelden verder uitgewerkt zouden moeten worden.

Ambitiedocument Spoorzone, 2012

Het vastgestelde masterplan was de basis voor een publiek private samenwerking. Toen bleek dat de economische crisis veel langer zou aanhouden bleek voor de betrokken partijen de risico's van het project te groot. Dit leidde tot het opheffen van de publiek private samenwerking in 2012 en hiermee tot een nieuwe situatie waarbij de gemeente weer volledig verantwoordelijk is voor de planvorming. Er breekt een moment van herbezinning op de plannen aan. Het is de overtuiging dat het masterplan uit 2003 en het bestemmingsplan wat op basis hiervan is gemaakt te rigide van karakter is. Dit leidt tot een situatie waarbij de gemeente een hernieuwd ambitiedocument maakt om de belangrijkste ambities voor de spoorzone uiteen te zetten. Vervolgens is er gekozen voor een prijsvraag traject om de ambities uit dit document te verbeelden en de kwaliteiten te laten zien. Er wordt aan een drietal ontwerpbureaus gevraagd om het ambitiedocument uit te werken en te verbeelden. Dit ambitiedocument en de drie plannen uit de prijsvraag zijn de basis voor een bredere discussie met de inwoners van Delft over de plannen. Doel is te komen tot een breed gedragen visie en de keuze uit een van de drie plannen als basis voor een te maken ontwikkelplan voor de spoorzone als geheel. Ook in deze fase blijft de hoofdstructuur uit de visie van Busquets overeind, maar daarbinnen wordt nadrukkelijk gezocht naar meer flexibele invulling.

Uit deze fase ontstaat een programma van ca. 1.000 tot 1.200 woningen circa 80.000 m² kantoren en voorzieningen. Ten opzichte van de eerdere plannen is er veel aandacht voor duurzaamheid. Het ambitiedocument wordt als een open plan gepresenteerd, maar lijkt toch ook al wel ver uitgewerkt.

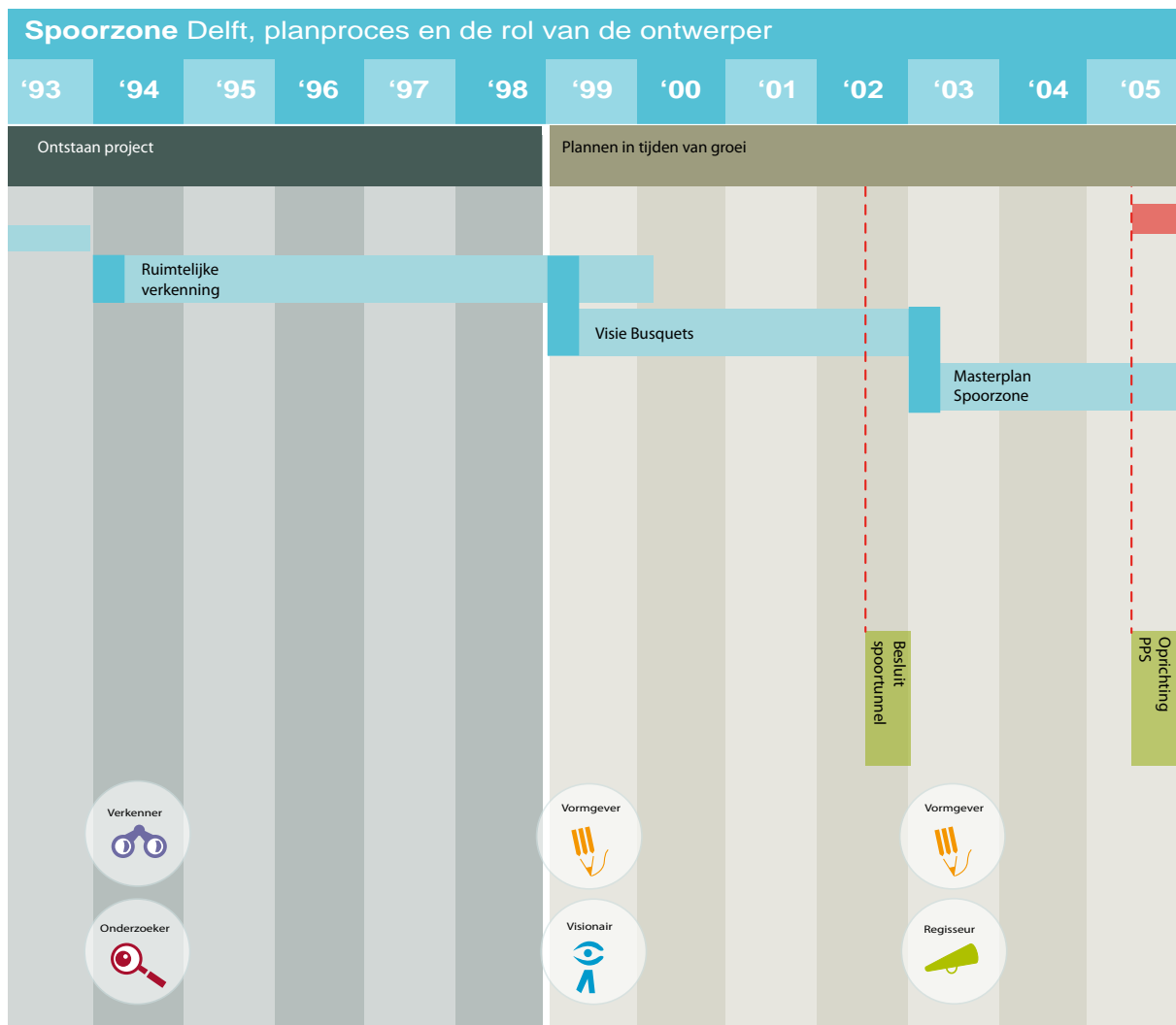
Integraal ontwikkelingsplan Nieuw Delft, 2013

De bredere maatschappelijke discussie en het gekozen stedenbouwkundige plan van Palmbout Urban landscapes als vertaling van de gemeentelijke ambities uit het ambitiedocument vormen de ingrediënten om tot het integraal ontwikkelplan te komen voor de spoorzone. Dit plan wordt uitgewerkt binnen een vastgestelde business case. Het integraal ontwikkelingsplan is het planinstrument om vanuit een heroriëntatie op de uitgangspunten en ambities een nieuw perspectief voor de ontwikkeling van de spoorzone neer te zetten. Het zit ook in het kiezen van een andere naam; van spoorzone naar Nieuw Delft.

Het ontwikkelingsplan wil samenhang brengen tussen de nieuwe ontwikkeling en de omliggende buurten en ervoor zorgen dat er in verschillende deelgebieden gewerkt kan worden. Het kiest voor een meer stapsgewijze aanpak waarbij er ruimte is voor tijdelijk initiatieven.

De input uit de prijsvraag is verwerkt in het plan en ook hoofdlijnen uit de visie van Busquets zijn nog steeds herkenbaar. Op onderdelen is er meer flexibiliteit ingebracht en is de ontwikkeling beter in de tijd gefaseerd. Na selectie van het prijsvraagontwerp van Palmbout Urban landscape is dit plan als basis gebruikt voor een essentiekaart, waarin met name de technische hoofdstructuur is opgenomen. Binnen deze hoofdstructuur zijn er een aantal grotere bouwvelden die verder zijn uit te werken op het moment dat daaraan behoefte is.

Vanuit deze essentiekaart en de programmatische en financiële ambities is er vervolgens een proefverkaveling voor het gebied gemaakt. Dit laat de mogelijkheden van het gebied zien, biedt een inspirerend beeld naar de toekomst maar is ook de

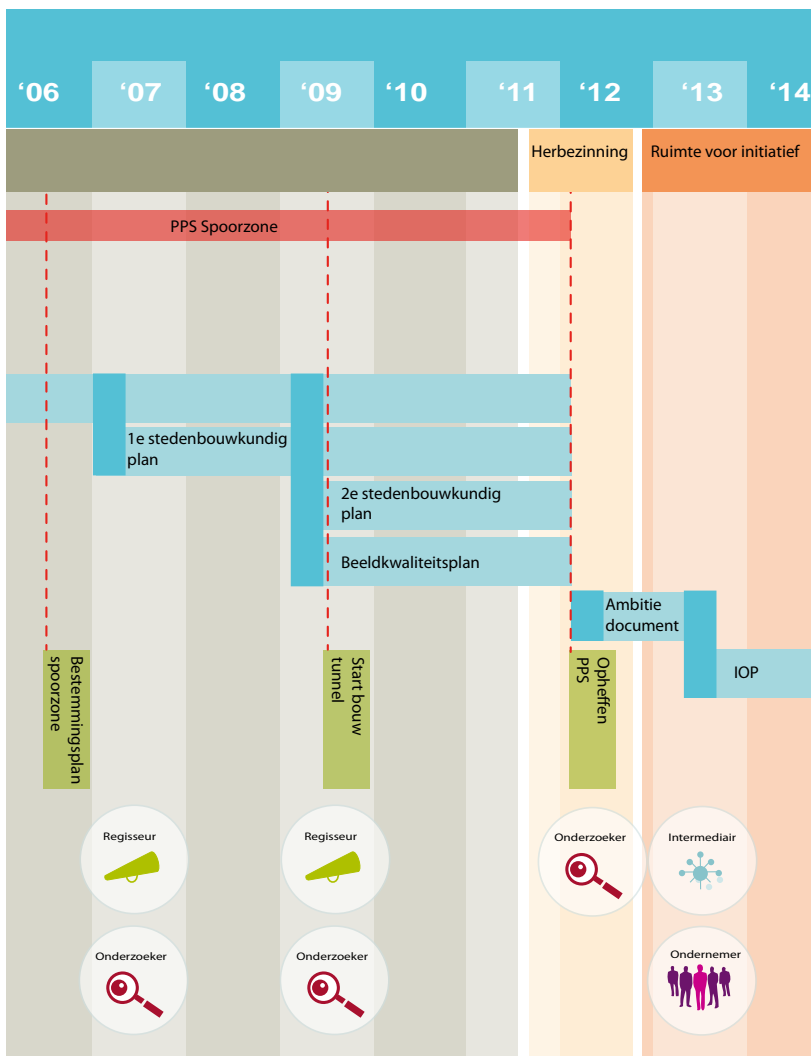
Planproces en de (veranderende) rol van de stedenbouwkundig ontwerper

input voor de financiële randvoorwaarden waarbinnen de verdere uitwerkingen plaats vinden. De rol van de ontwerper in deze fase is het maken van inspirerende beelden en verbeelden van de droge ambities uit het ambitiesdocument, maar ook het testen en onderzoeken van de haalbaarheid.

In de uitvoering is de gemeente als de centrale partij niet langer werkzaam in een publiek private samenwerking. Er wordt ingezet op een aantal verschillende manieren om deelgebieden verder te ontwikkelen. Dat kan samen met een ontwikkelaar zijn, maar ook met initiatiefnemers uit de stad zelf zijn.

De rol van de ontwerper

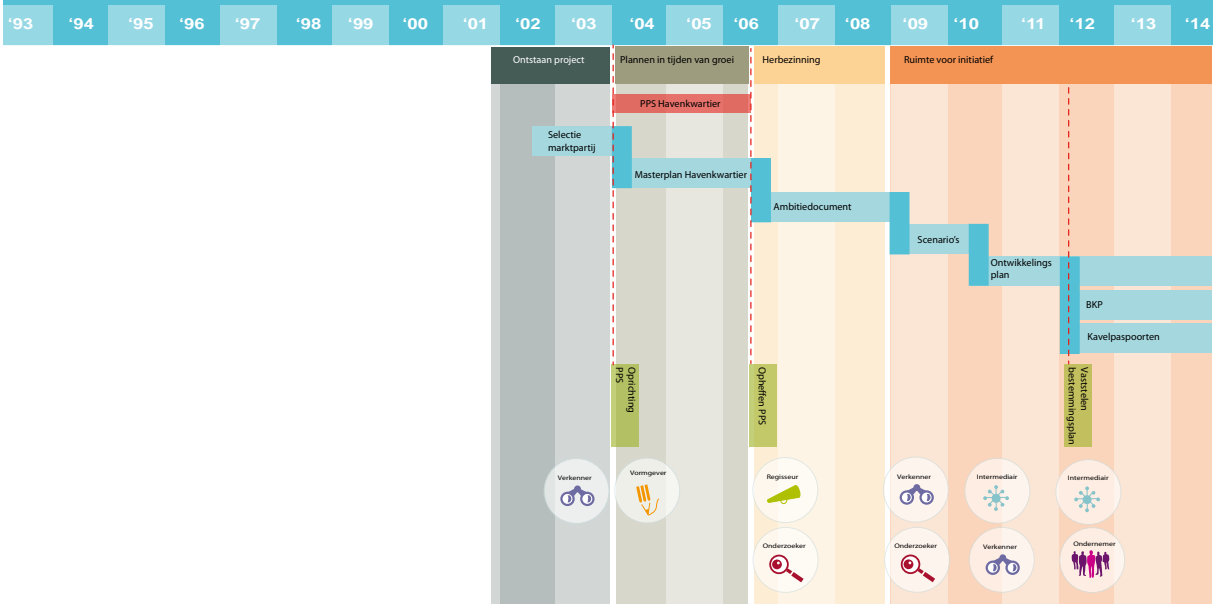
Het planproces tot nu toe laat een paar duidelijke momenten zien. Van de eerste verkenningen die leiden tot de selectie van een internationaal vermaarde ontwerper. Vervolgens het vastleggen van de eerste visie in een gemeentelijk masterplan als vast te stellen gemeentelijk product en de basis voor een bestemmingsplan om tot uitvoering van het project te komen. Vervolgens zien we ook in dit project vanuit de crisis een versnelde heroverweging van de gestelde ambities en programma's. De plannen laten tot dan toe een sterke samenhang zien en een op uitvoering gericht proces.

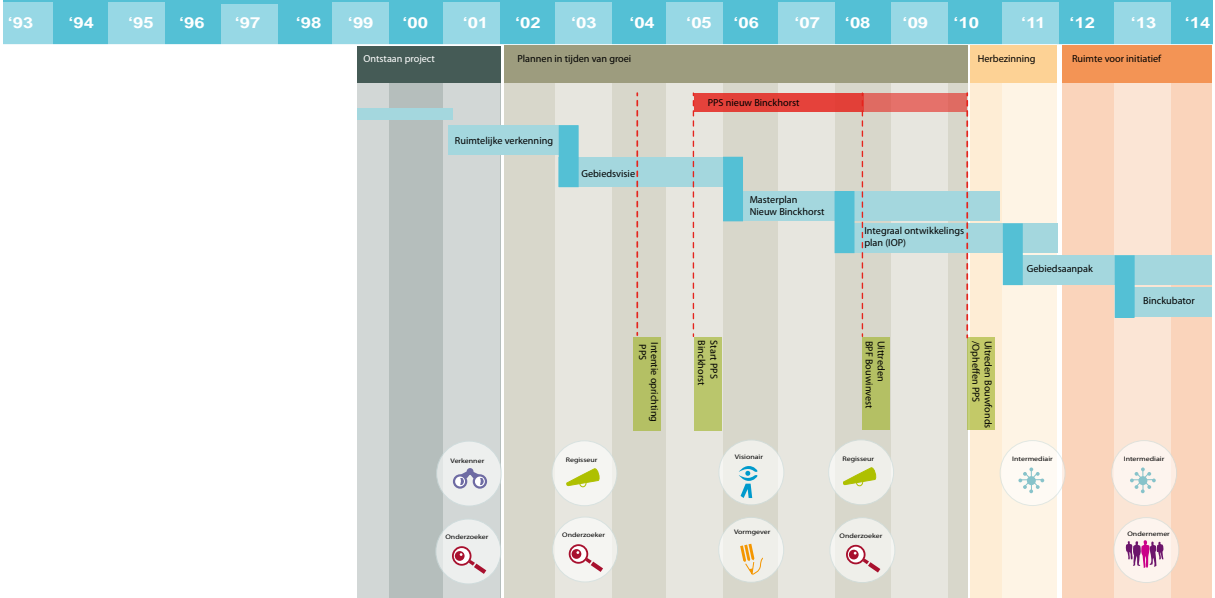
Zo is ook de gemeentelijke planvorming ingestoken. Het doorwerken van de eerste visie in een masterplan, een bestemmingsplan, een beeldkwaliteitsplan en verdere deulitwerkingen.

Zo ver heeft het niet mogen komen dankzij de crisis. Ook hier neemt men vervolgens de tijd om de ambities te heroverwegen en ontstaat er een situatie waarbij de publiek private samenwerking wordt opgeheven en de gemeente weer zelfstandig verantwoordelijk is voor het project. Dit leidt tot de heroverweging van de gemeentelijke ambities en het meer flexibel maken van het masterplan. Hierbij wordt er een proces ingezet waarbij er meer in dialoog met de omgeving wordt gewerkt. In de planvorming wordt het mogelijk om op verschillende plekken te starten met de ontwikkeling zonder dat er afhankelijkheid bestaat met de bouw van de spoortunnel. Ook dit proces laat zien dat de harde infrastructuur met gegarandeerde budgeten de motor is waardoor het proces blijft lopen. De veranderende rol van de ontwerper verloopt van een visionaire rol naar een rol waar er meer als intermediair tussen de verschillende partijen wordt gewerkt en het ontwerp verschillende uitgangspunten integreert tot een inspirerende visie voor de spoorzone.

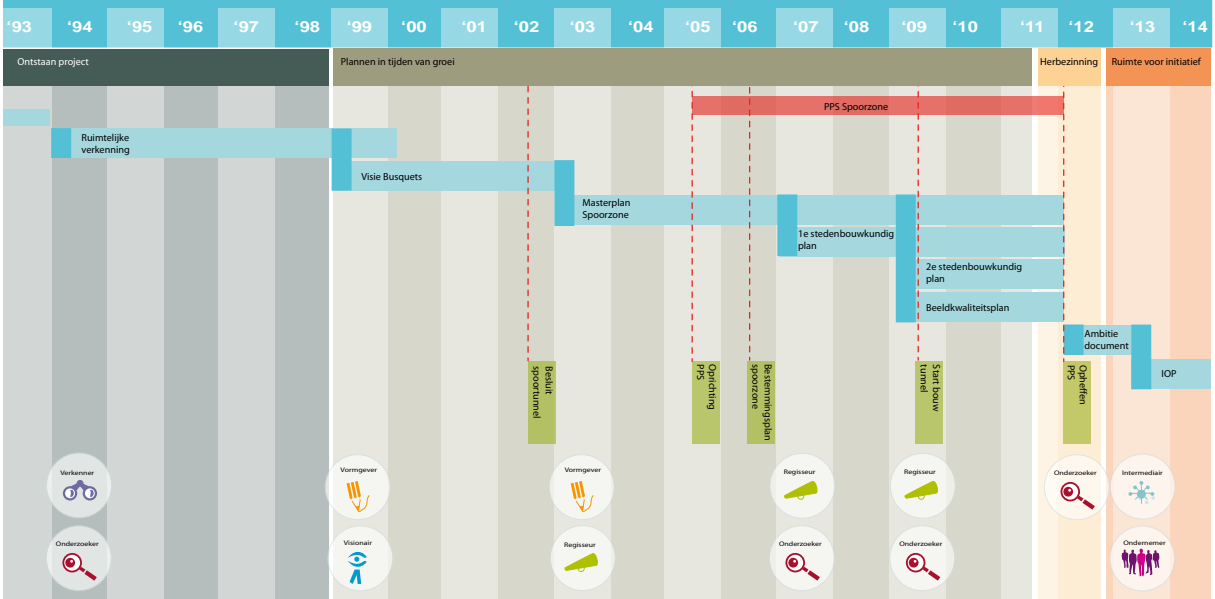
Havenkwartier Deventer, planproces en de rol van de ontwerper

Binckhorst Den Haag, planproces en de rol van de ontwerper

Spoorzone Delft, planproces en de rol van de ontwerper

4.4 Reflectie op de praktijkcases

De praktijkcases laten zien hoe relevant sociaal maatschappelijke en economische veranderingen zijn voor de context waarbinnen gebiedsontwikkelingen tot stand komen. Na analyse van de drie praktijkcases zijn er in het proces een aantal bepalende momenten te onderscheiden waarbij er verschillende rollen van de ontwerper zijn te herkennen.

Oorsprong in tijden van groei

De praktijkcases zijn ontstaan in de periode van (economische) groei eind jaren 90 begin 20e eeuw en kende bij de start torenhoge ambities. Alles leek te kunnen. De eerste plannen die werden gemaakt kenmerken zich door een zeer ambitieus nieuwbouwprogramma. In de Binckhorst en het Havenkwartier werd er ingezet op een volledige transformatie van een werkgebied in een dynamisch stuk stad. Er is een sterkt geloof in de afzet van het programma, zonder dat er werkelijk uit wordt gegaan van een vraag. Kenmerkend voor deze fase is ook dat de projecten ondanks een fors programma een financieel tekort kennen, maar dat het optimisme desondanks groot blijft.

Minder aandacht is er voor de bestaande ondernemers en bewoners en voor de huidige structuur en kwaliteiten. De projecten zijn geagendeerd door de gemeente en vervolgens is men na een vorm van selectie tot een publiek private samenwerking gekomen die opdracht heeft gegeven voor de eerste masterplannen. De ontwerper heeft hierbij verschillende rollen. In het masterplan voor de Binckhorst heeft de ontwerper vooral een rol gehad als verkenner en visionair, in de fase van het masterplan was het belangrijk om partijen te inspireren en mogelijke toekomst te verkennen om zo het project de Binckhorst op de kaart te zetten. In Delft heeft de ontwerper vooral een visionaire en een vormgevende rol. Met het masterplan werd een internationale ambitie neergezet en tegelijkertijd een ontwerper betrokken met wereldwijde ervaring in het uitvoeren van complexe stedelijke projecten. De rol van de ontwerper in het eerste masterplan voor het Havenkwartier is meer te typeren als vormgevend en analyserend. Het masterplan heeft een meer concreet, technisch karakter en laat vooral zien hoe het voorgestelde programma gerealiseerd kan worden.

Herbezinning

De plannen maken onder invloed van de crisis definitief een transformatie door. Al blijkt uit het literatuuronderzoek en de gesprekken dat het niet alleen de economische terugval is, maar zeker ook het gebrek aan lokale steun en het gevoel dat de plannen niet passend zijn voor de stad een rol. Met name in de Binckhorst en het Havenkwartier zie je sociaal maatschappelijke weerstand tegen de eerste plannen in de tijd toenemen, die vervolgens mede door de economische teruggang niet meer houdbaar bleken. Zo wordt er een proces ingezet waarbij ambities terug worden geschroefd en de publiek private samenwerkingen voor de gebiedsontwikkeling als geheel niet meer houdbaar bleken.

Alle projecten kennen rond 2010 een periode van bezinning, waarbij de gemeente het initiatief over het project weer terug krijgt. Deze periode van bezinning markeert een belangrijk overgangsmoment in de planvorming. Tijdens deze fase wordt er vaak een andere ontwerper betrokken, met een ander doel. Er wordt in deze fase nadrukkelijk afstand genomen van de "oude" plannen. Cruciaal hierbij is de richting die het stadsbestuur geeft aan het vervolg proces. Zo heeft het in Deventer geholpen dat het stadsbestuur werkelijk een ander proces wilde inzetten en bereid was om fors af te

waarderen op het gemeentelijk bezit. De ontwerper is in deze fase van herbezinning ingezet om samen met andere vakgebieden en actoren te kijken naar mogelijk toekomstrichting voor het gebied. In het Havenkwartier werd er niet langer gewerkt aan een plan, maar werden eerst een drietal scenario's met bijbehorende consequenties aan het bestuur voorgelegd. In de Binckhorst leidt deze fase na een teken en rekentraject voor een deelgebied binnen het masterplan tot het ontwerpen van een ruimtelijk raamwerk als hoofdstructuur waarbinnen er voor de verschillende eigenaren zelf veel ruimte is voor initiatief. De ontwerper organiseert in het raamwerk vooral de verkeerskundige en harde planelementen als ruimtelijke condities die voor de toekomstige ontwikkelingen van de hele stad van belang zijn, maar spreekt zich niet in detail uit over de vormgeving van de bebouwing. Dit beperkt zich tot het neerzetten van verschillende sferen en thema's. De spoorzone Delft kiest in deze fase om de belangrijkste ambities opnieuw neer te zetten in een ambitiedocument, en minder in detail te willen vastleggen. Zo wil men meer flexibiliteit in de plannen brengen. De ontwerper heeft in de fase van herbezinning in alle drie de plannen een minder duidelijk een rol. Er lijkt in deze fase ook een beweging zichtbaar waarbij de projecten van de afdeling ruimtelijke ordening of stadsontwerp meer gezien worden als projecten met een economisch belang voor de stad.

Ruimte voor initiatief

Na de periode van bezinning worden er verschillende richtingen gekozen. In de Binckhorst en het Havenkwartier wordt nadrukkelijk ingezet op een faciliterend rol van de gemeente, en wordt er meer ruimte geboden aan particulier en privaat initiatief en minder op sturing door publiek private samenwerkingen. In die zin hebben de projecten zich naar de omgeving geopend voor invloed. Publieke partijen zoeken naar hun rol en hebben beide in projecten een financieel probleem vanuit de aankopen tijdens de masterplanfase. Het Havenkwartier kiest met het Vlaams model nadrukkelijker en steviger voor deze koers na het verlaten van het Masterplan. Het afwaarderen maakt deze koers ook mogelijk. In de Binckhorst is dit een meer geleidelijke proces van het terugschroeven van ambities en maken van plannen met meer flexibiliteit, hier is door de gemeente nog niet op het bezit afgewaardeerd. Pas in 2012 heeft de gemeente bestuurlijk uitgesproken niet langer meer actief te sturen op grootschalige ontwikkeling die in het masterplan werden ingezet. Hiermee ontstaat er bij de ondernemers ook weer vertrouwen en bereidheid in het gebied te investeren.

Beiden gebieden laten ook een ontwikkeling zien in de hoeveelheid partijen die betrokken zijn bij de planvorming. De masterplannen starten met een intern georiënteerd proces met een selecte club actoren en wordt in de loop der tijd steeds groter. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de manier waarop de ontwerper is betrokken bij de projecten, van een situatie waarbij een ontwerp bureau een masterplan maakt in opdracht van een publiek private samenwerking naar de situatie waarbij veel meer verschillende projecten naast elkaar bestaan waarbij eigenlijk niemand meer de regie over het totaal heeft. De ontwerper is hierbij in wisselende verbanden actief in opdracht van verschillende opdrachtgevers.

In Delft wordt er na de herbezinning ingezet op een breder proces waarbij nadrukkelijker contact wordt gezocht met de bevolking. De inzet van de stadsdialoog over de drie ontwerpen die voor de spoorzone zijn gemaakt laat dit goed zien. Dit project is ook vanwege het feit dat er sinds 2009 werkelijk wordt gebouwd aan de spoortunnel en het nieuwe stadskantoor anders dan karakter dan de twee transformatieprojecten.

De rol van de ontwerper in het proces

In de gesprekken met betrokkenen worden vanuit het rollenmodel verschillende rollen van de stedenbouwkundig ontwerper op verschillende momenten in het proces herkend. De rol hangt samen met de context waarbinnen het project tot stand komt, en sterk samen met de sociaal maatschappelijk trend zoals beschreven in hoofdstuk 2. De praktijkcases laten een toenemende betrokkenheid zien van bewoners en ondernemers bij de ontwikkeling van de projecten. Deze betrokkenheid uit zich in een rijkdom aan ideeën initiatieven in beiden projecten.

De actuele rol van de ontwerper in de projecten is meer intermediair en verkenner in de Binckhorst en het Havenkwartier. Het gaat dan om het bij elkaar brengen en versterken van initiatieven en partijen en het scheppen van condities waarbinnen andere tot concrete uitvoering kunnen komen. Daarnaast is in deze projecten de ondernemende rol zichtbaar. Zo komt bijvoorbeeld Urhahn Urban Design er na eerdere betrokkenheid op eigen initiatief actief met plannen en ideeën voor het zuidelijk deel van de Binckhorst. Dit leidt tot het initiatief de Binckubator (www.binckubator.nl). De ontwerper speelt in de Spoorzone meer een rol als vormgever en onderzoeker.

De praktijkcases laten ook het procesmodel goed zien. Er is met name in de Binckhorst en het Havenkwartier sprake van een verschuiving van een meer projectmatige aanpak vanuit masterplannen gericht op uitvoering naar een periode van verwarring rond 2008 waarna er vervolgens veel meer met een zoekend proces gewerkt wordt. De inhoud ontstaat tijdens het proces tussen een wisselend aantal betrokken partijen.

Hoofdstuk 5

CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN

Dit onderzoek heeft tot doel meer inzicht te verkrijgen in de mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in de huidige praktijk van stedelijke gebiedsontwikkeling. De centrale onderzoeksvraag, als vertrekpunt van het onderzoek, was:

Wat zijn mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in het veranderende proces van stedelijke gebiedsontwikkeling?

De deelvragen hebben vervolgens richting gegeven en zijn onderdeel van het proces om te komen tot beantwoording van de hoofdvraag.

De deelvragen van het onderzoek waren:

A: Welke actuele ontwikkelingen zijn van invloed op het proces waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt?

B: Wat zijn kenmerken van het ontwerpproces?

C: Welke rollen worden voor de stedenbouwkundig ontwerper in de literatuur omschreven?

D: Welke rol speelde de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van gebiedsontwikkeling tot het intreden van de crisis in 2008, en welke veranderingen zijn daarna zichtbaar?

E: Welke aanbevelingen zijn er te doen om de stedenbouwkundig ontwerper effectiever in te zetten in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling.

Om deze vragen te kunnen onderzoeken is er een exploratief onderzoek uitgevoerd. Als methode is literatuuronderzoek gedaan, zijn er verkennende gesprekken met praktijkexperts gevoerd en is een drietal praktijkcases onderzocht. Deze combinatie van verschillende theoretische modellen en inzichten naast de praktijkobservaties van experts, heeft geleid tot een analysekader wat bestaat uit twee onderdelen, een procesmodel en een beschrijving van mogelijke rollen voor de stedenbouwkundige ontwerper in de actuele praktijk.

In dit hoofdstuk staat het beantwoorden van de hoofdvraag en de deelvragen van het onderzoek centraal. Naast deze conclusies zijn er gedurende het literatuuronderzoek, met name tijdens de verkennende gesprekken en de interviews bij de praktijkcases een aantal inzichten ontstaan die als aanbevelingen bij dit onderzoek worden meegegeven. Het hoofdstuk sluit af met een evaluatie van het onderzoeksproces.

5.1 Conclusies

In deze paragraaf wordt eerst de hoofdvraag beantwoord en vervolgens de vijf deelvragen die het onderzoek hebben gestuurd en hiermee richting hebben gegeven aan het beantwoorden van de hoofdvraag van dit onderzoek.

De hoofdvraag was:

Wat zijn mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in het veranderende proces van stedelijke gebiedsontwikkeling?

Deze hoofdvraag bestaat uit twee belangrijke onderdelen, namelijk het veranderende proces van stedelijke gebiedsontwikkeling en de mogelijke rollen die de stedenbouwkundig ontwerper hierin kan spelen. Samenvattend kan geconcludeerd worden dat

in het huidige proces waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt, de rol van de ontwerper meervoudiger en diverser wordt en meer onderdeel is van een complex proces waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt.

Veranderend proces

Het onderzoek laat zien dat de rol van de stedenbouwkundig ontwerper in de afgelopen periode is veranderd en sterk samenhangt met economische en sociaal maatschappelijke veranderingen en ontwikkelingen. Dit is niet alleen in deze tijden van crisis het geval, historisch hebben we dit al meer gezien zoals beschreven in hoofdstuk 2.2. Cruciaal in deze veranderingen is de transitie van een periode waarin de ruimtelijke ordening gedomineerd werd door sterke economische groei en een snel groeiende bevolking, naar de huidige praktijk waarbij de verschillen in bevolkingsgroei tussen steden en gebieden binnen Nederland groter worden en de vanzelfsprekende groei als drijvende kracht onder gebiedsontwikkelingen wegvalt (de Klerk, 2011). Er is sprake van minder sprake van grootschalige doelgerichte woningbouwplannen aan de rand van steden en leidt tot de huidige praktijk waarbij ruimtelijke opgave steeds vaker in de bestaande stedelijke omgeving zullen liggen. Deze opgave komen tot stand in een complex proces waarbij een veelheid aan partijen betrokken is met uiteenlopende belangen.

Als gevolg van deze veranderingen is er in het proces een verschuiving zichtbaar van een meer projectmatige manier van werken uit de tijd van voor de crisis van 2008 naar een meer procesmatige manier van werken in de huidige meer complexe praktijk. Deze verschuiving is terug te zien in het procesmodel als onderdeel van het analysekader. Dit procesmodel beschrijft een combinatie van een meer reflectieve, zoekende manier van werken in combinatie met heldere besluitvormingsmomenten. (zie 3.1) De verschuiving wordt herkend in de gesprekken met praktijk experts, zien we terug in het literatuuronderzoek en is ook zichtbaar in de analyse van de praktijkcases.

Deze verschuiving in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling is van invloed op de rol van de stedenbouwkundig ontwerper. Ook de rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces lijkt te verschuiven, van een overwegend doelgerichte, vormgevende rol naar een meervoudige, meer diverse rol met een sterkere nadruk op het vermogen om verschillende belangen, inhouden en partijen te integreren. Deze integrerende rol is voor de ontwerper niet nieuw, maar vraagt in de huidige praktijk wel om specifieke vaardigheden en instrumenten om effectief bij te kunnen dragen aan het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. Naast de nadruk op een integrerende rol zien we ook nieuwe rollen voor de ontwerper opkomen, afhankelijk van het type project en het moment in het proces. Zo is de ondernemende rol die de ontwerper kan spelen in het proces een nieuwe rol die vanuit de veranderende wereld en het teruglopen van werk is ontstaan. Dit laat het diverser worden van de rol van de ontwerper goed zien

Ook in de verkennende gesprekken wordt door de experts aangegeven dat de rol van de stedenbouwkundig ontwerper verandert. Jeroen de Willigen van bureau De Zwarte Hond vat de verschuiving in de rol van de stedenbouwkundig ontwerper mooi samen in de stelling; dat de rol van de ontwerper verschuift van presentator naar een rol als moderator (De Willigen, 2013).

Procesmodel stedelijke gebiedsontwikkeling

Vanuit het literatuuronderzoek en de verkennende gesprekken is in hoofdstuk 3 een analysekader opgesteld wat vervolgens getoetst en aangescherpt is vanuit de analyse

van een drietal praktijkcases. Het analysekader bestaat uit twee onderdelen, een procesmodel en een beschrijving van een zevental mogelijke rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper in het actuele proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. Het procesmodel verbeeldt de verschuiving van een projectmatig naar een procesmatig verloop van stedelijke gebiedsontwikkelingen. Centraal hierin staat een zoekende manier van werken en het integreren van belangen van verschillende partijen op een bepaald moment. Het laat de interactie tussen partijen zien en verbeeldt het belang van een "stip op de horizon" als gezamenlijke ambitie in het proces. Dit procesmodel geeft houvast aan het beschrijven van de mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in het veranderende proces van stedelijke gebiedsontwikkeling en is gebruikt in de analyse van de praktijkcases.

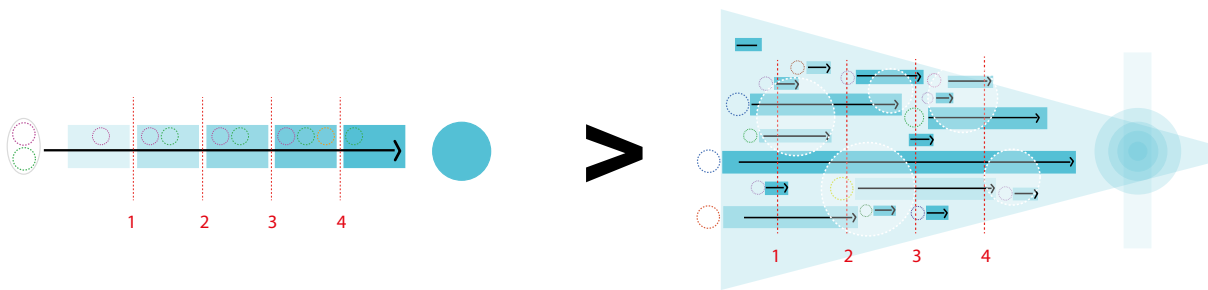
Het procesmodel als onderdeel van het analysekader wordt door de praktijkexperts herkend en is terug te vinden in de analyse van de praktijkcases. De conclusie hierbij is dat het actuele meer complexe proces waarbinnen gebiedsontwikkelingen tot stand komen veel kenmerken heeft van een reflectieve manier van werken en minder rationele kenmerken heeft (zie 2.3). Dit vraagt van de betrokken partijen om een andere manier van werken en leidt tot het inzicht dat een reflectieve, onderzoekende manier van werken, kenmerkend voor de werkwijze van ontwerpers, van toegevoegde waarde kan zijn in het proces.

Mogelijke rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper

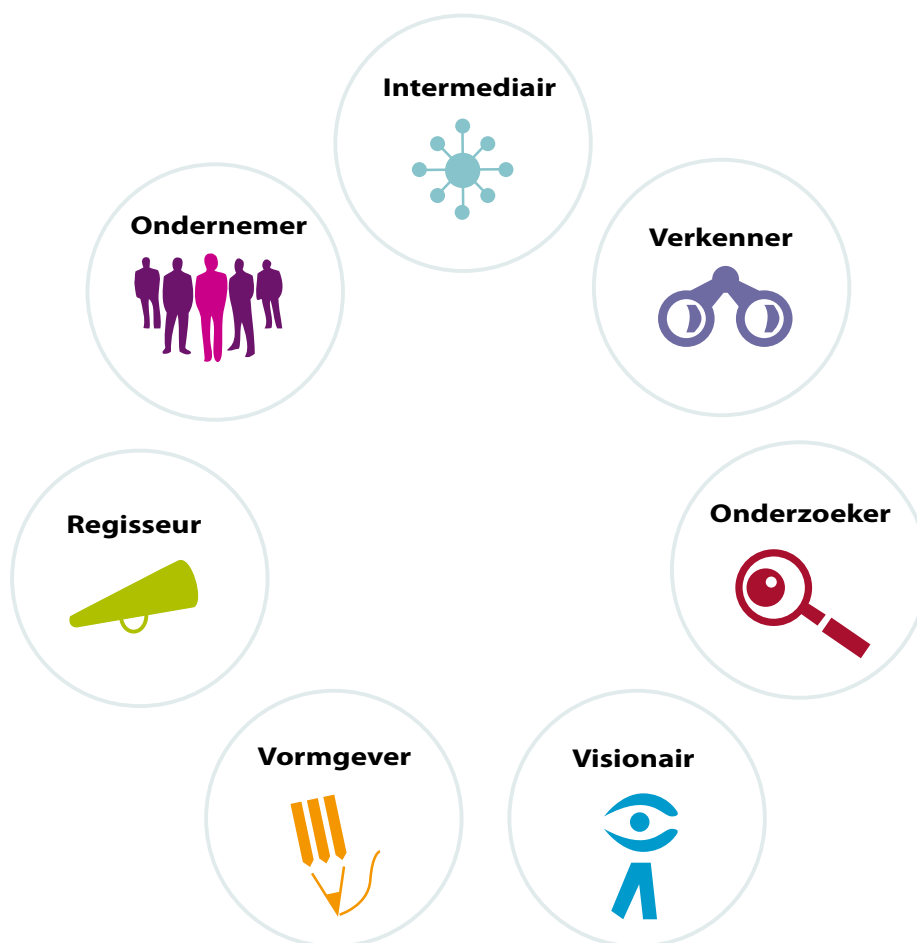
Het tweede onderdeel van het analysekader bestaat uit een zevental mogelijke rollen die de stedenbouwkundig ontwerper kan spelen in het huidige proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. Deze rollen zijn beschreven in hoofdstuk 3.2. Als mogelijke rollen worden beschreven:

- **Rol als intermediair**
- **Rol als toekomstverkenner**
- **Rol als onderzoeker**
- **Rol als visionair**
- **Rol als vormgever**
- **Rol als regisseur**
- **Rol als ondernemer**

Bovenstaande verdeling kan gezien worden als een eerste verkenning. Om tot verdere aanscherping te komen is nader onderzoek nodig. De mogelijke rollen zijn sterk afhankelijk van het type opgave en het moment waarin een project zich bevindt. Ook heeft het te maken met de vakopvatting van de verschillende ontwerpers. Deze rollen worden in de gesprekken met praktijkexperts herkend. Het denken vanuit de rol die de ontwerper in het proces kan spelen, is zowel voor de ontwerper zelf als voor de opdrachtgever van belang. De beschrijving van mogelijke rollen heeft niet tot doel om uitputtend te zijn. Het gaat erom als ontwerper besef te hebben welk type rol je in een specifiek project op bepaald moment in het proces kan spelen. Dit is van belang voor de effectiviteit van de inzet en de meerwaarde die de ontwerper in het proces kan hebben. Het vergroten van dit besef is ook voor opdrachtgevers relevant. Het nadenken over het type rol die de ontwerper op bepaalde momenten in het proces kan spelen kan bijdragen aan de effectiviteit van het proces. Dit laat de analyse van de praktijkcases zien, met name de betrokkenheid van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van het Havenkwartier in Deventer laat dit goed zien. Hiermee wordt de hypothese dat het vergroten van het inzicht in de veranderende rol

Het procesmodel als beschrijving van het veranderende proces van stedelijke gebiedsontwikkeling

Mogelijke rollen van de stedenbouwkundig ontwerper in de actuele praktijk

van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling kan bijdragen aan de effectiviteit van het proces bevestigd.

Tijdens het toetsen van het analysekader in de praktijkcases wordt door betrokkenen de verschuiving naar een meervoudige rol van de ontwerper herkend. Niet elke ontwerper kan elke rol in een proces vervullen. In hoofdstuk 5.3 wordt nog kort ingegaan op een reeks mogelijke ruimtelijke instrumenten, die door de ontwerper ingezet kunnen worden. De persoonlijke competenties die de verschillende rollen vragen zijn in dit onderzoek vanwege de beperkte tijd buiten beschouwing gelaten op een aantal algemeen observaties na.

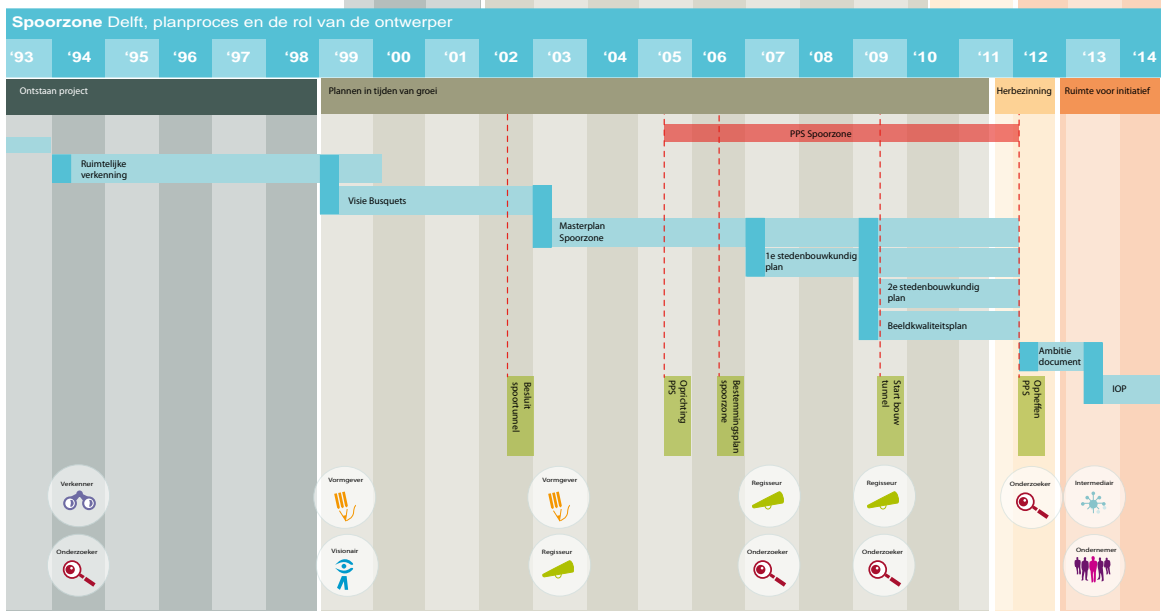
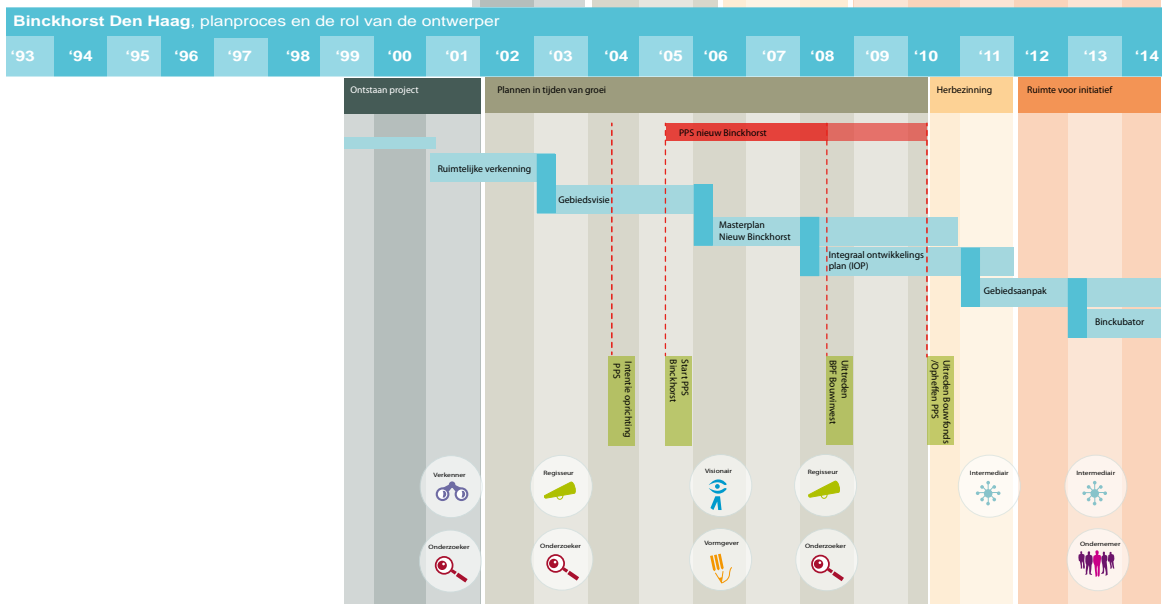
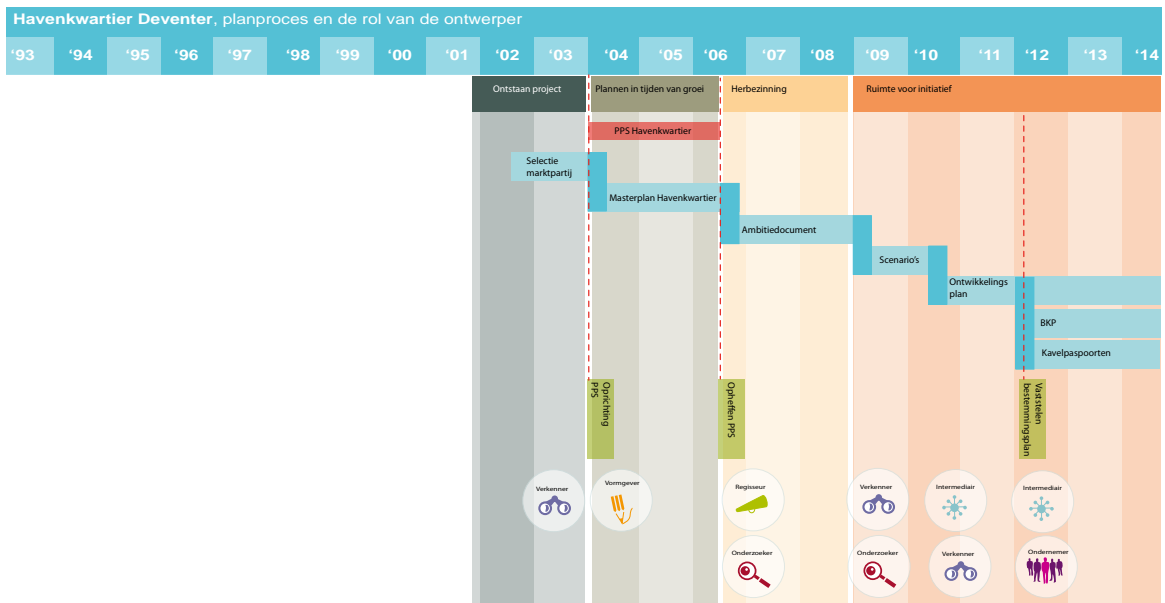
De analyse van de praktijkvoorbeelden laat zien dat elke fase in het proces zich kenmerkt door de betrokkenheid van een andere ontwerper met specifieke vaardigheden. De keuze van de ontwerper hangt sterk af van eerdere ervaringen met ontwerpers en bestuurlijke voorkeuren. Soms wordt bewust voor een bepaalde ontwerper op een bepaald moment gekozen.

De beantwoording van de hoofdvraag is tot stand gekomen vanuit het onderzoek naar de verschillende deelvragen bij dit onderzoek. Hieronder worden de conclusies van de verschillende deelvragen besproken.

A: Welke actuele ontwikkelingen zijn van invloed op het proces waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt?

Uit de literatuurstudie en de analyse van de praktijkvoorbeelden, wordt duidelijk dat de complexiteit van het proces van binnenstedelijke gebiedsontwikkeling toe is genomen. In de veranderende economische omstandigheden is het steeds moeilijker om publiek private samenwerkingen op te zetten, om zo vorm te geven aan stedelijke gebiedsontwikkelingen. Lagere economische dynamiek, strengere financieringseisen en onzekerheid bij consumenten dragen bij aan de afnemende vraag naar woningen en commercieel vastgoed. Hierdoor komt de haalbaarheid van veel stedelijke gebiedsontwikkelingen onder druk te staan. We hebben gezien dat het wegvallen van economische groei als sturende kracht in gebiedsontwikkelingen het verloop van processen onzeker heeft gemaakt. Deze veranderingen vormen in veel gebiedsontwikkelingen de basis voor een periode van heroriëntatie, dit zien we terug in de analyse van het procesverloop van de praktijkcases in hoofdstuk 4.4. Steeds vaker worden er in de huidige context meerdere partijen betrokken en is er in de planvorming meer aandacht voor bestaande partijen en kwaliteiten in een gebied in plaats van het denken in een mogelijke eindsituatie. Dit wordt versterkt door nieuwe vormen van communicatie en online platforms. We zien dit terug in een toenemende betrokkenheid van bewoners en bedrijven in de analyse van de praktijkcases. De analyse van de praktijkcases laat de verschuiving van een rationele projectmatige sturing naar een procesmatige benadering van stedelijke gebiedsontwikkeling in de actuele praktijk goed zien. Hierbij wordt gesteld dat in verschillende fasen binnen een project een andere rol voor de stedenbouwkundig ontwerper is weggelegd.

Met de toenemende complexiteit van het proces van gebiedsontwikkeling wordt de manier waarop de stedenbouwkundig ontwerper een rol kan spelen ook anders. Van een vormgevende doelgerichte rol naar een meervoudige meer diverse rol. Er ligt meer nadruk op het vermogen van de ontwerper om binnen een complex proces belangen van verschillende betrokken partijen te integreren in een inspirerende visie. Dit verschil is zichtbaar in de praktijkcases, maar wordt ook onderschreven in de interviews.

Analyse praktijkcases; verloop van het (ontwerp) proces en de rol van de stedenbouwkundig ontwerper

B: Wat zijn kenmerken van het ontwerpproces?

Voor betrokken partijen in een proces van gebiedsontwikkeling is het moeilijk om het ontwerpproces te doorgronden. In de literatuur wordt het ontwerpproces beschreven als een zoekend, iteratief en creatief proces waarbij intuïtie centraal staat. In de literatuur zijn aanknopingspunten gevonden in de theoretische modellen Rational problem solving en Reflective practioneer. Gesteld wordt dat ontwerpen een zoekende manier van werken is waarbij de inhoud tijdens het proces in dialoog met partijen ontstaat. Zo is het ontwerpproces bij uitstek een voorbeeld van een werkwijze vanuit het model Reflective practioneer. In deze manier van werken worden vanuit de intuïtie en de ervaring van de ontwerper afhankelijk van het type opgave specifieke ontwerpinstrumenten ingezet. Hierbij kan er spanning zijn tussen een rationele sturing van een proces en de meer zoekende reflectieve proces georiënteerde manier van werken van de stedenbouwkundig ontwerper.

In het algemeen blijft het moeilijk om exact aan te kunnen geven volgens welke methode stedenbouwkundig ontwerpers werken en op welke manier ze aan het proces kunnen bijdragen. We hebben in hoofdstuk 2.4 gezien dat ontwerpers, zeker in complexe projecten, niet volgens standaarden en vooraf gespecificeerde input werken. We hebben ook gezien dat de instrumenten die worden ingezet in een ontwerpproces sterk afhankelijk zijn van het type opgave en de complexiteit. Opvallend is dat theoretische inzichten in de verkennende gesprekken veelal werden bevestigd door de praktijk experts en ook in de analyse van de praktijkcases. De reflectieve manier van werken wordt door de ontwerpers in de verkennende gesprekken herkend en passend bij de actuele praktijk bevonden. Deze ontwikkeling zien we ook terug in de analyse van het planproces van de verschillende praktijkcases.

C: Welke rollen worden voor de stedenbouwkundig ontwerper in de literatuur omschreven?

De analyse van de praktijkcases laat zien dat de veranderende rol van de stedenbouwkundig ontwerper zichtbaar is en bevestigd dat er in het proces een relatie is tussen de manier waarop er aan stedelijk projecten gewerkt wordt en de sociaal maatschappelijke context. In essentie is de verandering het meervoudig worden van de rol van de ontwerper in het proces. Er is een verschuiving zichtbaar van een vormgevende doelgerichte rol met een focus op uitvoering naar een meervoudige rol voor de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. Hierbij ligt er meer nadruk op communicatie en het vermogen om initiatieven en ideeën van verschillende betrokken partijen te integreren. Deze verschuiving in rol is zichtbaar in de literatuur, wordt herkend in de verkennende gesprekken en is zichtbaar in de analyse van de praktijkcases. Interessant is dat het binden van belangen en het maken van flexibele plannen als relatief nieuw fenomeen wordt voorgesteld, terwijl de literatuur al in de jaren tachtig spreekt over de rol van de stedenbouwkundige als verbinder in het proces (Heide, H ter en D Weinbelt, 1994).

Daarnaast is er een verbreding zichtbaar in het type instrumenten wat in het planproces wordt ingezet. Niet alleen worden er ruimtelijke plannen of ontwerpen gemaakt gericht op snelle uitvoering.

In de vakliteratuur ligt de nadruk op de klassieke ontwerpende rol voor de stedenbouwkundig ontwerper. Beschreven wordt een rol waarbij het vormgeven aan uitbreidingsplannen en het sturing geven aan het proces centraal staan. De meer

recente literatuur en publicaties rond het thema laat zien dat er gezocht wordt naar andere rollen voor de stedenbouwkundig ontwerper die meer passen bij de huidige praktijk. De ontwerper wordt vaker ingezet als onderdeel van het proces en de inzet ruimtelijke instrumenten wordt afgestemd op het type project. Een actuele nieuwe rol van de ontwerper die past binnen de beschreven veranderingen waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt is een ondernemende rol. Hierbij neemt de ontwerper zelf het initiatief, werkt veelal in netwerkverbanden waarin verschillende disciplines betrokken zijn en is men soms ook risicodragend bij projecten betrokken.

D: Welke rol speelde de stedenbouwkundig ontwerper in het proces van gebiedsontwikkeling tot het intreden van de crisis in 2008, en welke veranderingen zijn daarna zichtbaar?

We hebben gezien dat voor 2008 vooral sprake was van een door sterke economische groei gedreven praktijk van gebiedsontwikkeling. Er heerste groot optimisme en er was geloof in het integraal aanpakken en transformeren van stukken stad, vanuit publiek private samenwerkingsverbanden. De economische groei en hiermee samenhangend de vraag naar woningen en kantoren maakte dit mogelijk. Veel stedelijke gebiedsontwikkeling werd aangepakt alsof het een project was, in plaats van een stedelijk transformatieproces met grote economische en sociaal maatschappelijke belangen. Er werd met name vanuit een rationale manier gewerkt. De rol van de stedenbouwkundig ontwerper in deze praktijk was vooral vormgever van het gespecificeerde programma. Daarnaast is een rol zichtbaar die meer onderzoekend is, het gaat dan bijvoorbeeld om het onderzoeken of het programma op de locatie past en welke onderdelen van het plan van belang zijn voor de contractuele en financiële onderhandelingen. In het literatuuronderzoek wordt dit vooral duidelijk in de definities van de stedenbouwkundig ontwerper, zoals we in 1.4 hebben gezien. Analyse van de praktijkcases laat deze werkelijkheid ook goed zien. Hier worden stedenbouwkundig ontwerpers ingezet om een visionair plan neer te zetten of grootstedelijke ambities en een omvangrijk nieuwbouwprogramma te ontwerpen. Alle drie de praktijkcases laten deze situatie voor 2008 zien. Afgelopen periode laten de praktijkcases een verschuiving zien naar de rol van de ontwerper als intermediair. De nadruk ligt hierbij op het verbinden van initiatieven en partijen vanuit een samenhangend beeld.

E: Welke aanbevelingen zijn er te doen om de stedenbouwkundig ontwerper effectiever in te zetten in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling.

Binnen de veranderende context, die zich kenmerkt door een toename van complexiteit en een meer procesmatige aanpak, is het voor de ontwerper van groot belang om meer kennis te hebben van het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. Zowel uit de literatuurstudie als uit de analyse van de praktijkcases en de gesprekken met betrokken ontwerpers, wordt duidelijk hoe belangrijk meer inzicht in de betrokken partijen en (politieke) besluitvorming is om als stedenbouwkundig ontwerper op een effectieve manier een rol in het proces te kunnen spelen. Het gaat niet alleen om de vaardigheid om gedegen ruimtelijke ontwerpen te kunnen maken maar juist ook over vaardigheden om het proces waarbinnen je werkt te kunnen overzien. Het kunnen overzien en het duiden van de urgentie van verschillende partijen is een cruciaal onderdeel van het vak. Zeker ook vanuit het inzicht in hoofdstuk 2.4 waarbij de stedenbouwkundig ontwerper als second order designer wordt neergezet (George, 1997). Hierbij gaat het er als ontwerper vooral om de omgeving waar besluiten worden genomen (decision environment) te kunnen overzien en te beïnvloeden om zo condities te scheppen waarbinnen andere ontwerpers tot

concrete plannen kunnen komen.

In de huidige praktijk waarbij een rationele projectmatige manier van werken plaats maakt voor een proces waarbij intuïtie en het kunnen reageren op onverwachte omstandigheden zijn een onderzoekende open houding en ervaring belangrijk om om te kunnen gaan met onzekerheid.

Projectmanagers en opdrachtgevers kunnen leren van de manier waarop stedenbouwkundig ontwerpers intuïtief en onderzoekend werken, en tegelijkertijd zijn methoden uit het project- en procesmanagement voor de stedenbouwkundig ontwerpers relevant.

5.2 Aanbevelingen

Pleidooi voor ontwerpkracht!

Er wordt in een aantal gesprekken gesteld dat het stedenbouwkundig ontwerp als vak verlamd is en nieuw elan nodig heeft. Er wordt een pleidooi gehouden voor de hernieuwde inzet van ontwerpkracht. Onder het mom van flexibele, organische of zelfsturende plannen en initiatieven lijkt er bijna geen stedenbouwkundig ontwerper meer nodig te zijn. Het lijkt in projecten soms te ontbreken aan lef om echt een ingreep in een bepaald gebied voor te stellen. Er blijven zeker binnenstedelijk projecten waar ontwerpkracht noodzakelijk is. Soms is een ingreep nodig om een bepaald gebied vooruit te helpen en een fundament voor langjarige waarde creatie te leggen. Het is bijzonder om te zien dat in een van de verzoeken om een interview met een betrokken ontwerper bij praktijkcases men bewust afscheid neemt van de term stedenbouwkundig ontwerper. De ontwerpers laten weten dat ze zich niet meer op hun gemak voelen bij de term stedenbouwkundig ontwerper en dat ze inmiddels op veel meer vlakken actief zijn dan alleen op het gebied van ruimtelijk ontwerp. Ze benoemen hier bijvoorbeeld de economische en organisatorische aspecten die ze een plek geven in het proces.

Hiermee is wat mij betreft duidelijk dat de rol van de stedenbouwkundige verandert en meervoudig is.

In een ander gesprek wordt gesteld dat de stedenbouwkundig ontwerpers het er zelf naar hebben gemaakt. Men is te lang in een rol als vormgever blijven hangen die vanuit de economische groeiperiode in staat was om voor de maatschappij op te leggen hoe een bepaald gebied eruit zou moeten gaan zien. Nu is er een tegenbeweging zichtbaar waarbij bewoners werkelijk zelf willen nadenken en vorm willen geven aan de woonomgeving.

Keuze van de ontwerper

Voor opdrachtgevers kan het denken in rollen, vaardigheden en instrumenten van belang zijn bij de keuze voor een ontwerper in een proces. Met name de analyse van de praktijkcases laat zien dat de keuze voor een stedenbouwkundig ontwerper een strategische keuze kan zijn. Wat is op een bepaald moment nodig en welke stedenbouwkundig ontwerper past hier het beste bij. Het strategisch kiezen van de stedenbouwkundig ontwerper in het project lijkt soms te weinig doordacht te zijn. Past de ontwerper of het bureau wel bij het type opgave of bij de mensen die met het project bezig zijn?

Vele meningen

Opvallend in het onderzoek is dat de ontwerpers sterke meningen hebben over de rol

als stedenbouwkundig ontwerper in het proces of zelf een “eigen” indeling hebben in type rollen die de ontwerper in het proces kan spelen. Opvallend is ook dat wat de ene ontwerper als kracht ziet door een andere ontwerper wordt tegengesproken. Dit laat zien dat er vanuit het vakgebied vele meningen zijn over de rol die de stedenbouwkundig ontwerper kan spelen of volgens sommige zou moeten hebben in het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling. Opvallend is dat dit vooral een discussie onder ontwerpers onderling lijkt te zijn en minder met de buitenwereld wordt gedeeld en besproken.

Persoonlijke vaardigheden

Tijdens het onderzoek komen steeds drie thema's terug. De rol die de stedenbouwkundig ontwerper kan spelen in een proces, de ruimtelijke instrumenten die daarbij worden ingezet en de persoonlijke vaardigheden en competenties van de ontwerper. Uit de literatuur, de verkennende gesprekken en de interviews bij de praktijkcases worden de persoonlijke vaardigheden van de ontwerper een aantal keer specifiek benoemd als succesfactor. Hier is in dit onderzoek slechts weinig aandacht voor gezien de beperkte tijd en de keuze voor de veranderende rol van de ontwerper. Een vervolgonderzoek naar competenties van ontwerpers in relatie tot de huidige praktijk en de beschreven rollen zou interessant zijn.

Dit past ook goed bij het inzicht dat het voor de ontwerper van groot belang is om meer inzicht te hebben in (politieke) processen waarbinnen besluitvorming over ruimtelijke projecten plaatsvindt. Het vergroten van dit inzicht in de betrokken partijen en momenten en plekken waar besluiten worden genomen die van invloed zijn op het verloop van het proces is van groot belang. Verder kan het vergroten van dit inzicht leiden tot meer strategische inzet van ontwerpinstrumenten om besluitvorming te beïnvloeden.

5.3 Inzet van ruimtelijke instrumenten

We hebben in het onderzoek gezien dat de context waarbinnen stedelijke gebiedsontwikkeling tot stand komt veranderd. In de actuele praktijk ligt er minder nadruk op een projectmatige uitvoeringsgerichte manier van plannen maken. We hebben gezien dat tegen deze achtergrond de rol van de stedenbouwkundig ontwerper in het proces meervoudiger wordt. De veranderingen in het proces zijn in dit onderzoek beschreven in een procesmodel wat in combinatie met de mogelijke rollen van de ontwerper bruikbaar is. Tijdens het onderzoek wordt duidelijk dat door het veranderen van de rol van de stedenbouwkundig ontwerper ook de rol en de betekenis van het ontwerp veranderd. Het instrumentarium van de ontwerper wordt anders. Dit blijkt uit de literatuur (o.a. de Zeeuw, en Urhahn, 2012 en NIROV, 2013). De klassieke instrumenten van de ontwerper blijven bruikbaar, maar de actuele context vraagt ook om andere instrumenten die de ontwerper in het proces kan inzetten. Zo worden tijdens het onderzoek, in de verkennende gesprekken en de interviews vanuit de praktijkcases, een aantal instrumenten genoemd. Zonder hier uitputtend en compleet te willen zijn, wordt hier een kort overzicht gegeven van de instrumenten die worden genoemd, met een korte beschrijving. Bepaalde instrumenten passen beter bij een rol dan andere.

Maquette

Een maquette kan op verschillende manieren gebruikt worden op verschillende momenten in het proces. Van veel details, waarin exact te zien is hoe een gebied of

een gebouw gaat worden, tot meer onderzoekende maquettes die meer laten zien hoe het zou kunnen gaan worden en wat verschillende opties zijn. In ieder geval maakt een maquette ruimtelijke ambities voor iedereen inzichtelijk. Een maquette spreekt aan, iedereen begrijpt het. Door niet alles op een maquette vast te maken zijn in een gesprek of een workshop snel verschillende modellen of principes te verbeelden.

Visieboek

Naast losse ontwerpmiddelen kan het soms goed werken om een visieboek te maken waar de belangrijkste ambities en uitgangspunten staan omschreven en het ontwerp of een visie op een gebied in woord en beeld wordt uitgelegd. Door een visieboek te maken blijft de visie behouden en is voor iedereen terug te lezen. Daarnaast kun je een moment creëren en kan een visieboek een document zijn waar een besluit over genomen wordt. Visie is iets anders dan een plan, deze is meer flexibel in de opzet en de manier waarop het ontwerp wordt uitgelegd. Een visie is geen formeel planologische document.

Essentiekaart

De essentiekaart is een type kaart waar alleen de belangrijkste ruimtelijke principes op worden aangegeven. Een essentiekaart hoeft niet op schaal te zijn en bestaat vaak uit een combinatie van lijnen, symbolen en tekst. In een situatie waarbij er verschillende partijen met uiteenlopende ideeën en ambities zijn, kan het een bruikbaar middel zijn om gezamenlijke vertrekpunten of ambities voor een gebied of een proces te formuleren. Het benoemen van de essenties waaruit een visie of een plan bestaat, maakt het mogelijk tot besluitvorming te komen zonder dat een plan in detail is uitgewerkt.

Collage

Een collage is bruikbaar om de sfeer of ruimtelijke werking van een plan of ontwerp te laten zien. Zonder dat er een ontwerp in detail is, kan er door collages een sfeer van de visie worden neergezet. Het is bruikbaar om tekeningen die moeilijk leesbaar zijn te verbeelden in een ruimtelijk beeld. Verschillende typen collages van meer in detail kloppend tot meer abstract. De essentie is het verbeelden van de ambitie. Door een collage te gebruiken is het niet nodig de exacte uitwerking van een plan te kennen om toch een mogelijk beeld te laten zien. Het werkt sterk als communicatiemiddel om tussen partijen om gemeenschappelijk idee over de sfeer te krijgen.

Praatprent

Een praatprent is een schets, schema of een combinatie van tekst en beeld. Het is bewust geen echt ontwerp, maar meer een eerste idee van de ruimtelijke mogelijkheden en mogelijke sfeer. Deze schets of dit beeld wordt vervolgens in een workshop-achtige setting met verschillende partijen in een proces gebruikt om het proces op te starten of partijen te helpen tot een gezamenlijke ambitie te komen. Door de praatprent is het mogelijk om verschillende ideeën te visualiseren en het gesprek op gang te helpen zonder dat er al iets besloten wordt of iets vast ligt. De praatprent helpt om het gesprek tussen partijen te voeren.

Raamwerk

Een ruimtelijk raamwerk is een tekening waarin de hoofdstructuur van een bepaald gebied wordt vastgelegd. Het gaat dan met name over de belangrijkste openbare ruimte binnen een gebied. Met name de belangrijkste routes en verbindingen binnen een plan en met de omgeving worden weergegeven. Door het vastleggen van de

Maquette (Oosterwold, gemeente Almere)

Debat (Vrijstaat Amsterdam, gemeente Amsterdam)

Render (Space and Matter)

Collage (LOLA landscape architects)

Presentatie (Zef Hemel, Presentatie bestemming Amsterdam, Gemeente Amsterdam)

Schema (Ontwikkelingsplan Havenkwartier, Deventer)

Plankaart (Raamwerk Bloemendalerpolder/ www.bloemendalerpolder.nl)

Schema

Supervisieteam (Oosterdoksland Amsterdam)

Werkbijeenkomst (MUST)

hoofdstructuur worden ook de bouwvelden bepaald die later in het proces op een meer flexibele manier in te vullen zijn. Het ruimtelijk raamwerk geeft duidelijkheid over de hoofdstructuur van het plan, maar is tegelijkertijd voldoende flexibel om als plantype onverwachte omstandigheden aan te kunnen. In het raamwerk zijn tot in detail profielen vast te leggen met bijvoorbeeld ook de positie van de ondergrondse infrastructuur, hiermee geeft het raamwerk veel duidelijkheid naar meer technische uitvoerende partijen en (gemeente) besturen.

Telmodel

Een telmodel is een tekening waarbij wordt getest of het programma, wat door de betrokken partijen in een gebiedsontwikkeling bedacht is, op de locatie past. Een telmodel is niet een ruimtelijk ontworpen plan, maar laat op een eenvoudige manier aan de betrokken partijen zien hoe het programma in relatie staat tot de specifieke kenmerken van een locatie. Het telmodel is hiermee ook een belangrijk middel naar de financiële doorrekening van een gebiedsontwikkeling en geeft zicht op mogelijke risico's in het vervolg proces zonder dat er heel veel onderzoek noodzakelijk is.

Modellenstudie

Een modellenstudie laat verschillende ruimtelijke varianten voor een bepaald gebied zien. Door van elkaar verschillende modellen te kiezen met elk eigen kwaliteiten kunnen verschillende betrokken partijen mogelijkheden van een gebied zien en kunnen ook tegengestelde ambities en belangen worden getoond. Voorbeeld: plan must

Scenario's

Scenario's voor een gebied verschillen van modellen vanuit een viertal mogelijk ontwikkelingsrichtingen. Scenario's laten de mogelijke ontwikkeling van een gebied zien gegeven een aantal factoren. Door in de factoren te variëren ontstaan er verschillende scenario's of ontwikkelingsrichtingen voor een bepaald gebied. Dit is bruikbaar om mogelijke toekomsten te laten zien en duidelijk te maken aan partijen wat afhankelijkheden zijn en welke betekenis bepaalde factoren hebben op de ontwikkeling van een gebied.

Ruimtegebruiksk kaart.

Een ruimtegebruiksk kaart brengt het bestaande en toekomstige ruimtegebruik van een gebied in beeld. Er zijn verschillende detailniveaus mogelijk, maar in essentie brengt een ruimtegebruiksk kaart de hoeveelheid uitgeefbaar gebied, groen en water en erharding in beeld. Deze onderdelen zijn vervolgens nog verder te detailleren, maar zo ontstaat er op een snelle manier zicht op de belangrijkste getallen in een plan. De ruimtegebruiksk kaart is een middel om vroeg in een plan de vertaling van ruimtelijke ambitie naar een Grondexploitatie te maken.

Detailuitwerking

Een detailuitwerking is soms nodig om een bepaald cruciaal onderdeel van een plan of een visie tot in detail uit te werken. Het kan bijvoorbeeld werken als een bepaald onderdeel van een plan voor een of meerdere partijen zo belangrijk is dat het los van de rest tot in detail moet worden uitgezocht, bijvoorbeeld vanwege de impact van een onderdeel op de kosten of omdat het risico heel groot is.

Verkavelingsplan

Een plankaart is een kaart waar het ontwerp voor een bepaald gebied op een bepaalde schaal wordt vastgelegd. Een plankaart laat de samenhang tussen bepaalde ruimtelijke onderdelen zien en brengt in beeld hoe een gebied er in de toekomst uit kan zien. Een plankaart bewijst dat een programma past en is vaak onderdeel van het contract wat tussen verschillende partijen gesloten wordt.

Render

Een render is meer dan een collage en geeft een (foto) realistisch beeld van een mogelijke toekomst van een gebied of het ontwerp van een gebouw. Zo mogelijk om ook in een vroeg stadium van het ontwerpproces te kunnen laten zien "hoe het gaat worden". Het is moeilijk om op een bepaald moment het juiste detail te kiezen, omdat veel zaken nog niet besloten zijn of nog onderzocht moeten worden.

Schets

Een klassiek middel van de ontwerper. Een schets is een snelle manier om op verschillende manier ontwerpingrepen te laten zien of te analyseren hoe iets in elkaar zit. De schets ontstaat snel en is ook een belangrijk intuïtief middel in een creatief proces. Ook in workshops kan het heel goed werken om in groesverband te schetsen wat verschillende partijen of personen bedoelen en de mogelijkheden ter plekke te laten zien.

Schema

Een schema wordt veel gebruikt om op een meer abstracte manier principes waar een ontwerp op is gebaseerd te laten zien of verbanden tussen verschillende zaken in beeld te brengen. Schema's abstraheren zaken en maken het mogelijk om ontwerpkeuzen abstract te laten zien en de hoofdlijn in een groep te kunnen bespreken. Schema's die verbanden in beeld brengen kunnen ook tot nieuwe inzichten leiden.

Gesprek

De ontwerper kan bewust een gesprek voeren met een partij alleen of met eerdere partijen tegelijk om door vragen te stellen achter de wensen en de ambities van partijen te komen. Niet gelijk in een oplossing denken, maar eerst proberen om vat te krijgen op de beweegredenen van verschillende partijen in een proces.

Presentatie

Door een ontwerp of een ruimtelijk studie te presenteren aan een groep ontstaat er gemeenschappelijk waarde. Ook is het informatief, wat zijn voorstellen voor een bepaald gebied, wat gaat er gebeuren. Belangrijk onderdeel is het inspireren van betrokken partijen en zo invloed proberen uit te oefenen op de besluitvorming.

Workshop

Workshops kunnen er op verschillende manieren uitzien en zijn op verschillende momenten in een proces bruikbaar. Door in een gezamenlijke werksessie met kaarten, schetsen en maquettes bijvoorbeeld op een locatie een workshop te organiseren, biedt een manier om met een groep samen te werken aan de planvorming. De ontwerper bereidt de workshop voor.

Excursie

Excursies werken sterk om voor een bepaald project op zoek te gaan naar een gemeenschappelijke referentie. Plannen en tekeningen zijn voor mensen vaak

moeilijk te lezen, door met elkaar op excursie te gaan naar gerealiseerde goede en minder goede voorbeelden ontstaat er gemeenschappelijk gevoel voor de ruimtelijke ambitie of na te streven kwaliteit. Daarnaast zijn excursies goed voor het groesproces, je leert de verschillende partijen op een andere manier kennen en er is vaak meer ruimte voor informele gesprekken, waardoor er meer begrip voor elkaars standpunten en wensen kan ontstaan.

5.4 Evaluatie

Het werken aan dit onderzoek heeft een beter zicht gegeven op de context waarin je als stedenbouwkundig ontwerper actief bent. Het concept van complexiteit en het werken vanuit een proces in plaats van een projectmatige houding is een belangrijk verworven inzicht. Ook dat hierbij andere vaardigheden belangrijk zijn en dat het niet alleen gaat over het maken van een mooi plan om als stedenbouwkundig ontwerper effectief te kunnen zijn.

De veranderingen in ons vakgebied gaan snel. Bijzonder is ook dat tijdens het onderzoek zelf onderdelen scherper worden, door het te onderzoeken kun je bepaalde zaken beter analyseren en duiden. Opvallend is ook dat ik me minder bewust was van een aantal inzichten die al langer bestaan. Dit heeft ook de crisis waar we doorgaan in een ander perspectief gezet. Tijdens het onderzoek is het voor mezelf steeds duidelijker dat we werkelijk in een transitie zitten van de wereld van één naar een wereld van meer, zoals Teisman dat zo mooi kan stellen. Deze wereld vraagt om andere vaardigheden en minder rationele benadering van het proces van gebiedsontwikkeling. Cruciaal is de manier waarop partijen hierbij werkelijk samen willen werken.

Het lijkt soms een open deur, maar het verschil tussen first en second order design als concept om naar het vakgebied stedenbouwkundig ontwerper ten opzichte van andere ontwerpers te kijken, was voor mij een eyeopener. Dit concept van second order design maakt duidelijk dat je als stedenbouwkundig ontwerper veel meer werkt aan sociaal maatschappelijke transformatieprocessen, per definitie in een complex systeem met veel betrokken partijen en (tegengestelde) belangen. Het gaat om een procesgerichte benadering wat vraagt om een lange adem.

De relatie die de MCD opleiding legt tussen theoretische concepten en wetenschappelijke inzichten en de snelle veranderingen in de praktijk is nuttig en heeft me een reflectie gegeven op de manier waarop je zelf in projecten werkt.

BRONNEN

- Blank, H. (2009), "Valse start?, succesvolle werkwijze door de overheid". presentatie bij conferentie.
- Boer, R. de, (2013). "Spontaan gestuurd, het nieuwe "master" plan voor stedelijke gebiedsontwikkeling". Scriptie Master City Developer, leergang 9
- Buitelaar, E en M. Hajer (2011), "Het systeem kraakt, systeemverandering als opgave voor de leefomgeving". In: Ro magazine, Jaargang 29, nr. 12, december 2011.
- Cammen, H. van der en L. de Klerk. (2003). "Ruimtelijke ordening van Grachtengordel tot Vinex-wijk". Het Spectrum.
- Cross, N. (2007). "Designerly ways of knowing". Birkhauser
- Daamen, T. (2010), Strategie als kracht: naar effectieve strategieën voor stedelijke ontwikkelingsprojecten: De casus Stadshavens Rotterdam: IOS press.
- Dorst, K. (1997). "describing design, a comparison of paradigms". Proefschrift.
- Deloitte, AKRO Consult & TU Delft. (2011). "Gebiedsontwikkeling in een andere realiteit: wat nu te doen? Handreikingen voor de praktijk". Deloitte. Rotterdam.
- Doorn, A. van. (2004). "Ontwerp/ proces, architectuur en management". Sun, Amsterdam
- ECTP-CEU. (2013). "The charter of European Planning".
- Franzen, A. en F. de Zeeuw. (2009). "De engel uit graniet, perspectief voor gebiedsontwikkeling in tijden van crisis". TU Delft.
- Franzen, A, Hobma, F, Jonge, H de en G. Wigmans.(2011). "Management of Urban Development Processes in the Netherlands". Technepress, Amsterdam.
- George, R. Varkki, (1997). 'A procedural explanation for contemporary urban design'. In: Journal of Urban Design, 2:2, 143 - 161
- Groeneveld, R. (2006). "De innerlijke kracht van de stedenbouwkundig ontwerper, de rol van intuïtie in het ontwerpproces". Promotieonderzoek, Delft.
- Green, J. (2007). "Democratizing the future, Towards an new era of creativity and growth". Philips.
- Hajer, M, Sijmons, D en F Feddes. (2006). "Een plan dat werkt, ontwerp en politiek in de regionale planvorming". NAI uitgevers, Rotterdam.
- Heide, H. ter en D. Weinbelt. (1994). "Tussen kennen en kunnen, over de verbinding tussen onderzoek en ruimtelijk ontwerp: verslag van een verkenning en een symposium". In tijdschrift voor geografische studies 182. Utrecht/ Den Haag.
- Hulsbergen, E D, Klaasen, I T en I Kriens. (2005). "Shifting sense looking back to the future in spatial planning". Techne Press, Amsterdam.
- Ibelings, H (1999). "Nederlandse stedenbouw van de 20 e eeuw". NAI uit gevers, Rotterdam.
- Jansen- Jansen, L, Klijn, E.H. en P. Opdam. (2009). "Ruimtelijke kwaliteit in gebiedsontwikkeling". Habiforum.
- Jong, D. (2013). "De ondernemende stedenbouwkundig ontwerper". Gebiedsontwikkeling. nu, artikel. Opgeroepen in 2014.
- Klerk, L de (2011). "terug naar af, uw krediet is verdamppt". In: Rooilijn, nr. 6, 2011, pp. 396-404. Artikel.
- Klooster I van 't (2013). "REACTIVATE! Vernieuwers van de Nederlandse architectuur". Trancity/Valiz.
- Klooster, P. van der, Wit, D. de en E Zuidema. (2012) "Stedenbouw als veranderkracht, ontwerp en proces en debat"
- Klijn E.H. (2012). College MCD op 21112012
- Laglas, K. (2011). "Wie heeft hier de leiding?" Intreerede, Delft.
- Ligtenberg, C en R.Olbekkink. (2013). "Professionals formerly known as architects or designers". Ruimtevolk.nl, Artikel.
- Ministerie van OCW, VROM, LNV, V&W (2008). "Een cultuur van ontwerpen, visie architectuur en ruimtelijk ontwerp". Ministerie OCW.

- Mensink, J. (2013). "Crisisgeneratie ontwerpt performatief en reactiverend". *Gebiedsontwikkeling.nu*, artikel. Opgeroepen in 2014.
- Nozema, E.F. (2008). "Handboek projectontwikkeling, een veelzijdig vak in een dynamische omgeving". NEPROM, Voorburg.
- Nirov, Platform 31.(2013). "Organische stedelijke ontwikkeling, ruimte voor initiatief" Den Haag.
- Palmboom, F. (2014) *Intreerede TU Delft*.
- Planbureau voor de leefomgeving en Urhahn Urban Design. (2012). "Vormgeven aan de spontane stad: belemmeringen en kansen voor organische stedelijke herontwikkeling". Den Haag, Amsterdam
- Puylaert, H. en H. Werksma. (2011). "Duurzame gebiedsontwikkeling: doe de tienkamp!". *Praktijkleerstoel Gebiedsontwikkeling TU Delft*.
- Randerat, G. (2006). "Sturen in complexiteit van binnenstedelijke gebiedsontwikkeling". *Scriptie Master City Developer, leergang 2*
- Rooy, P van, Luin, A van en E. Dil. (2006). "Praktijkboek gebiedsontwikkeling" NEDERLANDBOVENWATER. Habiforum, Gouda.
- Rotmans, J (2005). "Maatschappelijke innovatie, tussen droom en werkelijkheid staat complexiteit". *Oratie Erasmus Universiteit*.
- Rotmans, J (2012). *College MCD op 14112012*.
- Rydin, Y. (2013). "The future of planning, beyond growth dependence". *Policy press*.
- Spijkerman, W.F. (2010). "Balancing interests, development of a mediation strategy for the spatial planner and designer operating as a mediator in collaborative interest based urban development processes". *Master thesis, Delft*.
- Stadschahiers(2010), "stedenbouw als strategie, de transformatie van de bestaande stad". SUN Trancity KEI.
- Taverne, E en I Visser. (1993). "Stedebouw, de geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden". Sun, Nijmegen.
- Teisman, G.R. (2013). "Proceskunst, cahier gebiedsontwikkeling". *Innovatieprogramma Nederland boven water*.
- VROM- Raad. (2011). "Verkenning Ruimtelijke kwaliteit". Den Haag.
- Witsen, P. (2013). "De gecrashte kapitaalsmachine van de gebiedsontwikkeling". *In: Blauwe kamer nr. 1, 2013, pp 16-25. Artikel*
- Zeeuw, F. de (2007). "De engel uit het marmer, reflecties op gebiedsontwikkeling". *TU Delft, Delft*.
- Zeeuw, F de (2013). *College MCD op 021013*.

Bronnen bij de praktijkcases

Binckhorst Den Haag

Planproducten

- Gemeente Den Haag, Ballast Nedam Ontwikkelingsmaatschappij, ING Real Estate Development en Habiforum. (2005). "Ontwikkelingsstrategie Binckhorst, een perspectief vanuit Binckhorst"
- Gemeente Den Haag. (2005). "Wereldstad aan zee, structuurvisie Den Haag 2020". Den Haag.
- Gemeente Den Haag, Rutten Communicatieadvies. (2009). "positioning paper Nieuw Binckhorst, dynamische wijk, dynamische aanpak"
- Boer, T de. (2008). "De Binckhorst: werkelijke ambitie of hysterische impressie?" www.archined.nl, artikel opgeroepen in 2014.
- Urhahn Urban Design en Floris Alkemade Architect. (2009). "Integraal ontwikkelingsplan Binckhorst". *In opdracht van gebiedsonderneming Nieuw Binckhorst I.O.*
- Gemeente Den Haag. (2011). "Gebiedsaanpak Binckhorst". Den Haag.

Websites

www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Project-Binckhorst.htm
www.architectuur.org/nieuwsitem/656/Masterplan_Binckhorst_Den_Haag.html
<http://kennisbank.platform31.nl/pages/27722/Den-Haag-De-Binckhorst.html>
<http://www.archined.nl/nieuws/de-binckhorst-werkelijke-ambitie-of-hysterische-impressie/>
<http://www.binckubator.nl/De+Binckhaven/Geschiedenis/default.aspx>

Interviews en gesprekken

Geurt van Randeraat, ex BPF Bouwinvest.
Sjoerd Veenstra, stedenbouwkundige Urhahn Urban Design
Niels de Vries, architect/ conceptontwikkelaar De Mannen van Schuim

Havenkwartier Deventer

Planproducten

- Gemeente Deventer, BAM Vastgoed, BPF Bouwinvest, Hanzewonen en OMA Ontwikkelingsmaatschappij Apeldoorn, Lingotto Vastgoed, Klok Architectuur en Steden bouw en City Beautiful. (2004). "Masterplan havenkwartier Deventer"
- Gemeente Deventer, Groote Advies, Twijnstra Gudde, Andries Geerse Stedenbouwkundige en Johan de Wachter Architecten. (2009). "Havenkwartier! Ontwikkelingsscenario's"
- Gemeente Deventer, Groote Advies, Twijnstra Gudde, Andries Geerse Stedenbouwkundige, Johan de Wachter Architecten, Jeen, DHV en Spark.(2010). "Havenkwartier, ontwikkelingsplan ruimte voor ideeën"
- Gemeente Deventer, Andries Geerse Stedenbouwkundige en Redscape. (2012). "Beeldkwaliteitsplan Havenkwartier"
- Nirov, Platform 31.(2013). "Organische stedelijke ontwikkeling, ruimte voor initiatief" Den Haag.

Websites

www.havenkwartierdeventer.com
www.welovethecity.eu

Interviews en gesprekken

Alfred Bolks, regiodirecteur AM, ex BAM vastgoed
Thomas Raven, stedenbouwkundige EX BAM vastgoed
Jan Pieter Romijn, stedenbouwkundige Gemeente Deventer.

Spoorzone Delft

Planproducten

- Gemeente Delft, Joan Busquets. (2003). "Masterplan Spoorzone". Delft.
- Gemeente Delft, RBOI. (2005). "Bestemmingsplan Spoorzone Delft ". Delft
- Gemeente Delft. (2009). "Beeldkwaliteitsplan Spoorzone Delft, Stad van ramen en deuren". Delft.
- Gemeente Delft. (2013) "Integraal Ontwikkelingsplan Nieuw Delft ". Delft.

Websites

www.spoorzonedelft.nl
www.palmbout.nl

Interviews en gesprekken

Arjaan Hoogenboom, stedenbouwkundig ontwerper Gemeente Delft
Jose Meijboom, projectmanager Gemeente Delft.

Verkennde gesprekken praktijkexperts

Mariet Schoenmakers, Stedenbouwkundige, AM Concepts.

Eric van der Kooij, Stedenbouwkundige, dRO Amsterdam

Pieter Jannink, stedenbouwkundige, MUST stedenbouw, Amsterdam.

Geurt van Randeraat, Adviseur, SITE Urban Development en directeur MCD.

Egbert Stolk, Stedenbouwkundige en onderzoeker, TU Delft.

Sjoerd Veenstra, Stedenbouwkundige, Urhahn Urban Design

